

.....
7.821

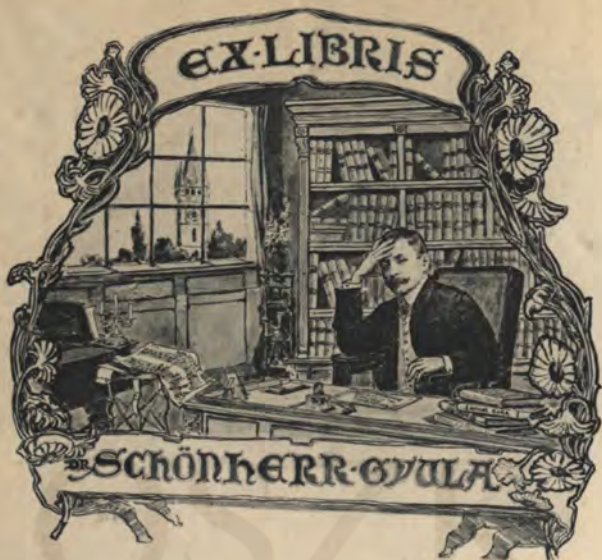
OSZK

BUCKLE

Anglia külpolitikájának
története

OSZK

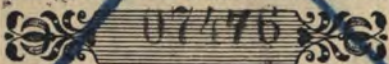
1-2.

MAGYAR NEMZETI MUZEUM
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁRA

OLVASÓTERMI KÉZIKÖNYVTÁR

KIKÖLCSÖNÖZNI NEM SZABAD

OSK

ANGLIA
MÜVELŐDÉSÉNEK TÖRTÉNETE.

IRTA

BUCKLE H. TAMÁS.

Magyarul kiadják:

ENDRŐDI SÁNDOR, FENDLER JÓZSEF, GYÖRGY ALADÁR,
GYÖRGY ENDRE, LÁNG LAJOS és MÁRKUS MIKLÓS.

ELSŐ KÖTET.

PEST.
AIGNER LAJOS.

1873.

Dr. Schöcherer Gyula

47821

II. Nyamt. Növevények
1925 év 141

Buckle Henrik Tamás.

Egy embert fogunk itt pár vonással ecsetelni, ki ugyan nem vitt véghez vitézi tetteket, nem gyilkolt meg senkit, nem fakasztott könyeket özvegyek, anyák és árvák szemében, nem foglalt el vagy pusztított városokat és országokat, nem hódított meg vagy zsarolt népeket és birodalmakat, nem koholt nagyravágyó véres terveket, hanem a tudomány egyszerű vértanúja volt, ki elragadtatva egy nagy eszmétől, föláldozta annak ifjúságát, tehetségét, vagyonát, sőt életét, mert nem bírta többé lerázni magáról annak vészterhes és mégis édes jármát, és ki — minden igénytelensége dacára — még akkor is ragyogni fog az emberiség örök pantheonában, midőn onnan a hatalmas hódítókat, kiknek fényes neveivel vesztegetik meg ma még a gyermek alig fejledező szellemét, mint hamis isteneket már rég kiűzték.

Élete igen egyszerű és visszavonult vala, s így nem sok az, mit róla tudunk; annál inkább, miután igen kevés forrás áll rendelkezésünkre, s épp a legbővebb, egy amerikai röpirat, annyira magán viseli a papi befolyás jellegét, hogy csak a legnagyobb óvatossággal használhatjuk föl.

Buckle Henrik Tamás született 1822. november 24-kén. Atyja tehetős kalmár volt Londonban. A kis Tamás első neveltetését Gordon-House (Kentish-Town) egy magánnevelőjében nyerte, Holloway vezetése alatt. Csakhamar kitűntette magát szorgalma által. S midőn egy alkalommal elnyerte a menyiségtani díjat, szülőinek azon kérdésére, mit óhajt

szorgalmának megjutalmazásául, azt felelte: engedjék meg neki az iskolát elhagyni s tanulmányait ott-honn folytatni. Ily erős gyökeret vert az akkor még csak tizennégy éves gyermekben a vágy: önmagától tanulni. Nem sokára a házi tanítót is el kellett bocsátani, s az alig serdülő gyermek iránytű nélkül evezett a tudomány végtelen tengerébe. De már négy év múlva egy központ felé kezdtek tanulmányai irányulni, s e központ az emberiség szellemi haladása s művelődése vala. S mihelyt ez eszme határozott alakot öltött kedélyében, annak kivitele vált egyedüli életcéljává.

Ez időben halt meg atyja. A tizennyolc éves ifjú tetemes vagyonnak levén urává, igen könnyen adhatta volna magát mulatság-, társas örömek- vagy épen a közpályára. Az angol viszonyok (épp úgy, mint a mieink) nagyon is csábitnak erre. De ő nem törődött a külső csillogásokkal. Szemei előtt mindig csak magas célja lebegett: behatolni az emberi haladás legmélyebb indokaiba, megismerni a művelődés műhelyét. A nagy utazások, melyek Spanyol-, Francia-, Olasz- és Németországgal saját szemléletből ismertették meg, szakították meg egyedül tanulmányait. És könyvtára nem sokára oly nagy lett, hogy házának melléképületei is könyvekkel teltek meg.

Történelmi buvárlatai megismertették őt Hallammal, s bár ez és számos más kiváló tudós igen előnyösen nyilatkoztak róla, még legközelebbi ismerősei közül is sokan — mint például Ruge is — féltek, hogy nem bírja mindazt megemésztetni, mit összeolvasott. A jövő fényesen cáfolta meg aggodalmaikat.

Művét oly korban írta, midőn még a komoly tanulmány a legtöbb emberre nézve terhes, s még azok is, kik legyőzik a tunyaságot, vagy csak eszközül tekintik valamely közeli cél elérésére, vagy

átmenetnek a gazdagságra. Kitűnő tehetségével, mely a legfőbb egyetemi méltóságokat is megszerzhették volna számára, elfordult a közeli céltól s egy távolabbat tűzött ki magának. Az, hogy nem kellett küzdenie anyagi gondokkal, épen nem csökkentheti önfeláldozó buzgalmának érdemét. Jólét és gazdagság gyakran csak akadályozzák a tartós és komoly munkát. S mindezek dacára alig volt buvár, ki Bucklet szilárd elhatározás- vagy ernyedetlen szorgalomban fölülmúlta volna. Éles szeme felismerte, hogy az emberiség történelmében nagy ür vár betöltésre, s legirigyebb ellenségei sem tagadhatják meg tőle a buzgalmat, őszinteséget s tiszta lelkesedettséget, melylyel e munkához fogott.

Húsz éves fáradságának gyümölcsekép 1857-ben adta ki művének első kötetét, 1861-ben követte azt a második és utolsó, *) növelve egyrészt a lelkesedést, másrészt a haragot és elkeseredést.

Sokan Bucklet műveinek egyes részei után szigorú, kérlelhetlen, minden gyöngédebb érzelemtől idegen embernek fogják képzelni, ki az emberek jó és rossz cselekedeteit, dicső és nyomorult tetteit csupán az okozati láncolat egyes szemeinek, a nemzetek jó és balsorsát, örömét s keservét csupán az élet puszta jelenségeinek vagy a szükségyszerűség egyszerű tünetényeinek tekinti. Egy pillantás munkája két kötetének első lapjaira, az ellenkezőről fog meggyőzni. Az első kötet anyjának, a második időközben elhalt anyja emlékének van szentelve. E két szóban a gyöngédség egy egész tárháza rejlik. „Itt meg van

*) Buckle műve eredetileg két kötetben jelent meg, de azóta különféle fölosztásban is látott világot. A mostani londoni kiadás háromkötetes, a lipcsei angol utánnymot ötkötetes, s a magyar, könnyebb megszerzethetés szempontjából, tíz kötetben fog megjelenni.

törve a szikla, s gazdagon tör ki belőle a szeretet forrása. E kitűnő anyáért gyermekké lett a bölcsész; neki tartotta fönn e magába zárkózott lélek szeretetének pazar kincseit.“

Anyjának kimúlása és lassú haldoklása végkép kimerítették hosszas tanulmányai által úgyis elcsigázott testét, melyet ő gyermekkorától fogva rabszolgának tekintett, szellemét ellenben a parancsoló úrnak. Ezért egy áldozat sem volt elég nagy, amarra egy nélkülözés sem elég terhes. Még szabad idejét sem használta föl kellőleg. Fejezeteit hosszú sétáin gondolta ki s a társasélet szórakozása helyett sakkjátszással tölté el estéit, mi szintén nem csekély mérvben erőlteti meg az elmét. Mondják különben, hogy sakokban a legelső londoni játszót is megverte.

Műve második kötetének kiadása után maga is belátta, hogy üdülésre van szüksége. 1861. októberben hagyta el Angliát s a Nil völgyében tölté a telet. Itt oly jól érzé magát, hogy azt írta barátainak, mikép teljesen helyreállt s jobban érzi magát, mint valaha. Március elején elhagyta Kairót, s Köves-Arábiába utazott. Teljesen egészségesnek hívén magát, eltökélte, hogy lovon utazza át Palaestinát. Még ápril 27-kén azt nyilvánítá, hogy soha életében nem érzé magát ily jól. De már a következő napon rosszul lett s egy hétig Nazarethben kényszerült maradni. Sidoban ismét meg kellett szakítania útját s végre a legkényelmesebb, habár leghosszabb útát választá Damaskus felé. Itt a kimerültség újra beteggé tette. Nagy fájdalmai voltak, opiumot kellett bevennie. Félrebeszélni kezdett, miközben gyakran hallották kiáltani: „Könyvem, könyvem, soha nem fogom én azt befejezni!“ „E megindító szavak, — úgymond Ruge, — a halhatatlanság bölcsészeti fölfogását adják.“ Pár nap múlva újra jobban lett, de

asztán ideglázba esett, majd végkép elvesztve öntudatát, meghalt 26-kán és eltemettetett 29-kén. A kis protestáns temetőben van sirja, a híres damaskusi sikság egyik legfestőibb pontján, melynek első láttára még tíz nap előtt örömmel kiáltott föl: „Ez fölér mindazon szenvedéssel és fáradsággal, melybe nekem került!”

„Született és meghalt, ez képezi a legtöbb embernek nem csak siriratát, hanem élettörténetét is: sőt még jó, ha a kettő közt lefolyt idő nem esik vád alá.“ És ha már ritkán találkozunk eredménydús, az emberiség érdekében följegyzésre méltó élettel, még ritkábban fogjuk találni azt, hogy ama tevékenységnek nem saját énünk kipányvázása, hanem valamely nagy eszme képezi rugóját. De ha akadunk ilyenre szent tisztelettel és szorongó fájdalommal telik el kebelünk, mint a hívőé, ki az Úr kezét véli látni ábrándjainak káprázatában, s önkénytelenül elkiáltjuk magunkat: „Le a kalappal, egy nagy halott sírjánál állunk!”

Buckle-lel a történetírás egy új korszaka kezdődik. Előtte az nagyrészen alig volt más, mint egyszerű adatfölhalmozás, krónikaszerkesztés. S ha voltak is egyesek, kik szakítva az eddigi szokással, az emberi élet egyéb nyilvánulásait, mint a tudományt és ipart, művészetet és irodalmat, szokásokat és erkölcsöket fölvevék tanulmányaik körébe, azok az emberiség történelmének csak egy kis részére terjeszkedtek ki, a helyett, hogy az egész tették volna vizsgálódásaik tárgyává. S a mi Bucklet mindenképpel kitünteti, az azon bölcsészeti szellem, melylyel a látszólag legellentmondóbb tüneményeket is egy pontra vezeti vissza, s viszont a látszólag legcsekélyebb pontból fejti ki egész századok történelmét.

Buckle műve Anglia művelődés történetének

nevezi magát, s ő valóban ezt is akarta megírni, a halálazonban meggátolta őt szándékának kivitelében. Ami munkájából megvan, az csak az általános bevezetés egy része, mely azonban minden töredékes volta dacára az összes tudományos világirodalom egyik legnagyobb nyerevénye.

S hogy Buckle minden nagy tudománya dacára mily vonzóan és érthetően ad elő, legjobban bizonyítja azon körülmény, mikép a számtalan angol kiadáson kívül már német nyelven is öt kiadást ért.

* * *

Végül engedjék meg olvasóink, hogy a kegyelet egy szavával megemlékezhessünk korán elhunyt társunkról, Deák Józsefről, ki tevékeny részt vett úgy ezen mint régibb munkáinkban. Ma egy éve kísértük örök nyugalomra az alig 20 éves ifjút, kiben a tiszta, önzetlen lelkesedést, férfias, nyílt lelkületet s nemes egyszerűséget nemcsak mi, legközelebbi barátjai, hanem minden ismerőse elismerni és becsülni volt kénytelen. Kitartó szorgalma és nem köznapi tehetsége egykor még hasznos gyümölcsöket teremhettek volna. A sors nem akarta így. De bár kiragadta őt közülünk a halál, nemes lelkületének emlékéitől nem foszthatott meg bennünket. Becses örökségkép maradt az ránk: vigasztalásul a nehéz napokban, mérséklőül a siker óráiban.

Pest, 1872. július 13.

ÁLTALÁNOS BEVEZETÉS.

ELSŐ FEJEZET.

A történetbuvárlat segédforrásainak jelen helyzete. Az emberi cselekedetek törvényszerűségének kimutatása. Ezen cselekedetek szellemi és természeti törvényei. Mindkét irány vizsgálatának szükségessége. Természettudomány nélkül nincsen történelem.

Az emberi tudás főbb irányai közt a történelem az, melyről legtöbbet irtak, s mely mindenkor igen kedveltetett. És úgy látszik, általános a meggyőződés, hogy a történetírók e szorgalma eredménynyel párosult, s hogy ha sokat dolgoztak, sok tekintetben haladtak is.

E hit a történelem értékéről igen elterjedt; látjuk, mily sokan tanulmányozzák és mennyire tekintetbe veszik azt bármely nevelési tervnél. Bizonyos mértékben valóban teljesen jogosult is e hit. Oly nagyszerű anyaghalmoz van már együtt, mely általában véve gazdagságra mutat és tekintélyt követel. Az összes európai s legtöbb európa-kivüli nevezetes országok politikai és hadi évkönyvei gondosan össze-

szedvék, kényelmesen berendezettek s türhető biztonsággal átvizsgáltak. Nagy figyelem fordított a törvényhozás és vallás történetére s ha kevesebb is, de nem jelentéktelen, a tudomány, irodalom, művészetek, hasznos fölfedezések s végre a népszokások és társadalmi viszonyok kifejlésére. A hajdankorra vonatkozó ismereteink gazdagítása végett átvizsgáltak mindennemű régiségeket, kiástak ókori városokat, a föld mélyéből elővontak s megfejtettek érmeket és hieroglyphákat, s itt-ott rég elfeledett nyelveket is megújítottak és helyreállítottak. Fölfedezték a nyelvváltozás törvényeit s ennek segélyével a nyelvtudósok világot derítettek a népek ősvándorlásának sötét korára. A nemzetgazdászati tudományyá emelkedett, és általa a birtok egyenlőtlen felosztásának, a polgári zavarok e legfőbb forrásának eredeti okai sok tekintetben kimutathatókká lettek. A statisztikán oly szorgalmasan dolgoztak, hogy kimerítő tudomásunk van az embernek nemcsak anyagi érdekei, hanem erkölcsi sajátságai, így a különböző bűnök kifejlése s lefolyása, azok egymáshoz való viszonya s azon befolyás felől is, melyet azokra a kor, nem, nevelés stb. gyakorolnak. E nagy előhaladással párhuzamban fejlődött a természeti földrajz : az éghajlat tünetényei föl vannak jegyezve, hegyek mérettek meg, folyók rajzoltattak le s lettek kikutatva forrásukig, minden lehető természeti testet gondosan megvizsgáltak, titkos sajátságaikat felfedezték, a tápanyagokat vegyi szemle alá vették, alkatrészeiket megszámozták, megmérték és sokszor sikerült is kimutatni azok viszonyát az emberi szervezethez. Hogy semmi ne maradjon el, mi az embert érdeklő ismereteket szaporíthatná, sok más szakban is kimerítő vizsgálat tetetett, s ezek segélyével, legalább az emberiség legműveltebb részére vonatkozólag, tudomást szereztünk az ember

halálzási, házassági s születési viszonyairól, foglalkozása lényegéről, a munkabér s árak ingadozásának okairól. Ezen és más hasonló tények összegyűjtve, rendbeszedve s felhasználásra készen állanak. Ezen eredmények, melyek egy nemzetnek ugyszólván bonctani szerkezetét képezik, kitűnnek pontos részletezése által — s e mellett vannak még mások, melyek inkább áttekintő általánosítást, mint kimerítést céloznak. Nemesak a nagy nemzetek tetteit s jellemvonásait jegyezték fel, de bámulatosan nagyszámu különféle néptömeget kutattak fel és irtak le egyes utazók az ismert világ minden részében, mely tudósítások által képesekké lettünk az emberiség helyzetét a műveltség minden fokán s a legkülönbözőbb viszonyok közt is összehasonlítani. S ha még hozzátesszük azt is, hogy ezen embertársaink állapotára vonatkozó tudvágyalóban kielégíthetlen, hogy a kielégítés eszközei időről-időre növekednek, és hogy még csak ezután fog számos buvárlat nyilvánosságra jönni: ha mindezt összefoglaljuk, képesek leszünk homályos képzetet nyerni azon tényhalmaz megmérhetetlen értékéről, melylyel ma rendelkezünk s melynek segélyével kell az emberiség fejlődését kikutatnunk.

Ha azonban arról kell szólnunk, mint használtatott fel ezen anyag: egész más kép tárul elénk. Sajátságos szerencsétlen körülmény, hogy az emberi nem története egyes részeiben elismerésre méltó tehetséggel vizsgáltatott, de alig kísérlette meg valaki, azt egészében fogni fel s a részek összefüggését kutatni ki. A kutatás minden más nagy terén általában el van ismerve az általánosítás szüksége; mindenütt találkozunk nemes törekvésekkel, melyek az egyes tényekre támaszkodva, azon törvények kikutatására irányulnak, melyektől e tények függnek. A történetírók ellenben oly messze állanak ez iránytól,

hogy nálok azon nézet uralkodik, mikép tisztök csupán abban áll: eseményeket elbeszélni s azokat természetesen erkölcsi és politikai elmélkedésekkel megélníteni. E felfogás szerint minden író képes a történelem megírására. Ha szinte gondolkozási restsége vagy korlátolt tehetsége folytán képtelen volna is a tudomány legmagasabb ágaival foglalkozni, csak pár évet kell fordítania bizonyos számú könyv elolvasására, s megírhatja egy nagy nemzet történelmét, sőt tekintélyre is emelkedhetik szakjában.

Az így megnyirbált feladat igen károsan hatott ismeretünk fejlődésére. Ez vezette arra a történetírókat, hogy elhanyagolják s kicsinyeljék a nagymezejü előkutatásokat, melyek által lettek volna csak képesek tárgyakat természetes viszonyainak egész nagyságában felölelni. Innen a meglepő körülmény, hogy az egyik történetíró semmit nem ért a nemzetgazdászathoz, másik a törvényekhez, egy harmadik az egyházi ügyek s vallási fogalmak fejlődéséhez; hogy az egyik a statisztikát, másik a nemzetgazdászatot hanyagolja el, jóllehet e szakok a legfontosabbak, mert magukban foglalják a viszonyokat, melyek által az ember jelleme és hangulata leginkább határoztatik meg, s melyekben fejlődik ki mindkettő. S ha e fontos tanulmányokat, egyik itt, másik ott meg is tette: ez csak szétválasztotta őket s nem egyesítette; a hasonlóság segélye egyik dolognak a másiktól való magyarázata veszendőbe ment, és sehol nem mutatkozott hajlam, e tanulmányokat a történelemben összpontosítani, holott azok ennek úgy szólván szükséges alkatrészei.

A XVIII. század első fele óta volt ugyan néhány nagy gondolkozó, kik a történelem árvaságát belátták s azon tehetségek szerint segíteni iparkodtak; de e kísérletek elszigetelve állanak; az összes európai irodalomban alig van 4—5 eredeti mű, mely

valóban rendszeres kísérlet volna, az emberiség történelmét azon kimerítő módszer szerint átbuvárlani, mely más tudományokban az eredményt biztosította, s mely által emelkedhettek csak fel az emberi vizsgálatok tudományos igazságra.

Általában véve a XVI. század óta s különösen az utolsó 100 év alatt azt találjuk, hogy a történetírók általános áttekintésre tesznek szert s készséggel vesznek föl műveikbe oly dolgokat, melyeket azelőtt kizártak tárgyalásaikból. Ezáltal különféleség keletkezett a tartalomban; s már a pusztá gyűjtés s az egymás mellett haladó tények viszonya alkalmilag általános nézpontra vezetett, melyeknek az európai irodalomban előbb nyomuk sem volt. Es nagy nyereség volt; így ismerkedtek meg a történetírók tágabb láthatárral, így emelkedett a szemléleti (spekulatív) irány tekintélye, mely ugyan sok visszaélést okozott, de mindamellett a valódi tudás lényeges feltétele, mert nélküle nem lehet tudományos rendszert alkotni.

Ha tehát a történetírásra kedvezőbbek is ma a kilátások, mint bármely előbbi korszakban; meg kell engednünk mindamellett, hogy — csekély kivétellel — mindez csak kilátás, s hogy alig történt a mai napig valami a népek sorsa és szelleme felett uralkodó elvek kikutatására. Amit eddig valóban nyertünk, e bevezetésben alább közleni fogjuk; egyelőre legyen elegendő a megjegyzés, hogy az emberi gondolkozás magasabb irányaira nézve a történelem még mindig oly sajnálatra méltó tökéletlenségben sínylik, oly zavart és anarchikus, mint azt oly tárgynál várhatjuk, melynek törvényei ismeretlenek, sőt melynek még alapja sincs megvetve. ¹⁾

Miután az anyag gazdagsága dacára történeti ismeretünk oly tökéletlen: kívánatosnak látszik, hogy

egy az eddigieknél kimerítőbb terv szerint komolyan kísértessék meg a kutatás ezen nagy terét a többivel egyenlő magasságra fölemelni s tudásunk egyensúlyát s összhangját fentartani.

Ez értelemben alkotta meg szerző a jelen mű alaptervezését. Teljesen megfelelni a kitűzött cél-
nak a kivitelben is, lehetetlen; de reménylem, hogy legalább sikerül az ember történelme érdekében azt vagy ahhoz hasonló tennem, mi más buvároknak a természettudományokban sikerült. A természetben a látszólag legrendetlenebb és legszeszélyesebb tünemények meg vannak magyarázva s bizonyos változatlan általános törvényekkel kapcsolatba hozva. Ez azért sikerült, mert tehetséges s mindenekelőtt fáradhatlan s kitartó szorgalmu férfiak adták magukat a természet tüneményeinek kutatására oly célból, hogy annak törvényeit felfedezzék; ha az embervilág folyamát hasonlóan igyekszünk vizsgálni, biztosan számíthatunk hasonló eredményre. Mert bizonyos, hogy azok, kik a történeti tényeket általánosításra alkalmatlanoknak tartják, e kérdést már eldöntöttnek tekintik. Sőt valóban még tovább is mennek. Nemcsak azt veszik fel, amit be nem bizonyíthatnak, de olyant is, mit tudásunk jelen állapotában igen valószínűtlennek kell tartanunk. Ki figyelemmel kísérte a két utolsó század történetét, meggyőződhetett, hogy minden nemzedék rendszereseknek és előreláthatóknak bizonyít be bizonyos tüneményeket, melyeket az előtte való kor rendszeretlenek- és előre nem láthatóknak tartott; s így láthatjuk, hogy a művelődés tagadhatlan irányzata a rend, módszer és törvényszerűség általánosságában való hitünknek megerősítésére törekszik. Ebből következik, hogy bármely tények és ténysorozatok törvényszerűségének fölismerését, ha eddig az nem sikerült is, lehetetlennek tartanunk nem szabad; sőt

inkább, tapasztalatainkra támaszkodva, valószínűnek kell tartanunk, hogy a ma titokszertűnek látszó, egykor világos, könnyen érthető lehet. A törvényszerűség felismerésében való hit a tudományos kutatás zavarai dacára oly élénk, hogy a legjelesebb buvároknál mintegy alaphittétellé vált; s ha a történetbuvárok közt nincs is általában elterjedve, okát részint azon körülményben találjuk fel, hogy a természetvizsgálóknál szellemileg hátrább állanak, részint abban, hogy a tanulmányaik alapját tevő társadalmi tünemények sokkal bonyolultabbak s így nehezebben áttekinthetők.

Mindkét ok hátráltatta a történelem tudományának létrejöttét. A leghíresebb történetírók bizonynyal háttérben állanak a nagy természetvizsgálók mögött s azok közt, kik a történelemmel foglalkoztak, nincs senki, ki szellemileg egy Keppler-, egy Newton- s annyi sok mással vetekedhetnék.²⁾ — S ami a tünemények bonyolultságát illeti, a gondolkodó történész előtt sokkal jelentékenyebb nehézségek állanak, mint a természetbuvár előtt, s míg egy részről vizsgálatai inkább vannak alávetve a tévedéseknek, melyek előítélet- és szenvedélyből erednek, másrészt meg van tagadva tőle a kísérletezés (experimentálás), a természetbuvár e nagy segédeszközének alkalmazása, mi által gyakran a külvilág legbonyolultabb kérdései is egyszerűsíthetők.

Nem kell azért csodálkoznunk, hogy az emberiség életének tanulmányozása még oly kezdetleges állapotban van, ha azt a természettudomány előhaldott állásával összehasonlítjuk. A két buvárlat fejlődésében valóban oly nagy a különbség, hogy míg a természet az események törvényszerűségét s azok előre megjóslását gyakran bizonyítás nélkül megegyedi, a történelemben hasonló törvényszerűséget nem-

csak nem engednek meg, hanem azt egyenesen tagadják. Innen van, hogy mindenki, ki a történelmet a tudomány más ágaival egyenlő rangra emelni törekszik, már kezdetben akadályokra talál, mert azon nézet lett uralkodóvá, hogy az emberi viszonyokban valami titokzatos, gondviselésszerű erő nyilvánul, mely kutatásunkat még messze jövőben és örökké lehetetlenné teszi. Erre lehetne talán azt felelnünk, miszerint ez állítás nincs bebizonyítva, sőt bebizonyítása már magában véve lehetetlen, s azonkívül egy határozott tény szól ellene, hogy t. i. a növekvő ismeret mindenütt az egyformaságban való hitet költi fel, mely szerint ugyanazon körülmények közt mindenkor ugyanazon események következnek be. Azonban kielégítőbb lesz e nehézséget mélyebben kutatni s mindjárt itt megvizsgálni azon általános előítélet alapját, mely szerint a történelemnek mindenkor mai tapasztalati állapotában kell maradnia, és soha nem lehet tudomány rangjára felemelkednie. Ez uton egy fontos kérdéshez jutunk, mely az egésznek veleje s legegyszerűbb alakjában így hangzik: az ember s így a társadalom cselekedetei határozott törvények alá vannak-e vetve, vagy az esetlegesség avagy természetfölötti befolyás eredményei-e? Ezen alternatíva vizsgálata néhány igen érdekes tárgyat nyújt.

E tekintetben ugyanis két nézet uralkodik, melyek különböző műveltségi fokot látszanak képviselni. Egyik szerint minden esemény magában való és elkülönült s csak a vaksors eredményének tekinthető. E feltogásmód, mely a teljesen tudatlan népeknél igen természetes, csakhamar ki fog veszni a tapasztalat terjedésével, mely a természetben folyton egymemü következést s egyenlő létet mutat ki. Ha például vándorló törzsek, a művelődés legkisebb nyoma nélkül csak vadászat- és halászatból éltek,

könnyen bihették azt, hogy életszükségleteik megfejtethetlen véletlen által jutottak hatalmokba. Zsákmányaik rendetlensége s a látszólagos szeszély, melynek folytán egyszer több, máskor kevesebb prédához jutottak, megakadályozá őket a természet szerkezetében módszert gyanítani, eszök nem képes azon általános elveket felfogni, melyek az eseményeket rendezik és kormányozzák, és amelyeknek ismerete következtében gyakran képesek vagyunk előre megmondani sorsukat. Ha azonban e törzsek földmivelésre emelkednek, már oly táplálékuk lesz, melyet tevékenységek nemcsak felszínre hozott, hanem valóban előállított is. — Amit és amint vetnek, úgy fognak aratni is. — A szükséges készlet hatalmokban van, és így kézzel foghatólag saját munkájok gümölcse. — Határozott tervet, rendszeres következetességet tapasztalnak vetésök és az érett gabona közti viszonyban. Habár nem is teljes, de még is sokkal nagyobb fokú bizossággal tekinthetnek a jövőbe, mint előbbi bizonytalan keresetöknél.³⁾ Ebből homályos gondolata támad az események állandóságának, s először kel fel az ember szellemében egy gyöngé sejtelem a felől, mit a későbbi kor természettörvénynek nevez. Minden további lépcső a nagy kifejlésben tisztább viláosságra emeli e fogalmat.

Amint észleletök gazdagabb lesz, tapasztalatuk nagyobb körben terjed el: törvényszerűséget találnak ott is, hol annak létét soha nem sejtették, s melynek fölfedezése fokozatosan gyengíti a véletlenben való hitet, melyből az előállott. Még egy lépés tovább — s létrejön az elvont gondolkozás; némelyek közülök általánosítják az észleleteket, melyek eddig tétettek, s a nép régi előítéleteivel ellentétben azt vélik, hogy minden tünemény az előbbivel változatlan összeköttetésben áll, s hogy ez ismét egy még előbbivel

van okozati kapcsolatban, úgy hogy az egész világ egy szükséges láncot képez, melyben mindenkinek megvan a maga szerepe, ha szinte senki nem határozhatja meg, minő s melyik az övé.

Igy rombolja szét az emberi társadalom egyszerű előhaladásában a természet törvényszerűségének gyarapodó ismerete az esetlegesség hitét s teszi helyére a szükségképi láncolatban való meggyőződést. S én valószínűnek tartom, hogy az esetlegesség és szükségesség e két nézetéből eredtek később a szabad akarat és elővégzet (praedestinatio) dogmái. Nem is nehéz elképzelnünk, mint jött létre a társadalom előhaladt kifejlésével ez átalakulás. Mihelyt a gazdagság felhalmozása elér egy bizonyos fokot, minden országban több lesz az egyes munkájának hozadéka, mint amennyi fentartására szükséges. Akkor nem lesz szükség többé arra, hogy mindnyájan dolgozzanak, s így alakul egy osztály, melyből életüket legtöbben gyönyörök élvezetével töltik el, néhány kevés azonban ismeretek szerzése s terjesztésével. Ez utóbbiak közt mindenkor akadnak egyesek, kik a külvilág eseményeit mellékeseeknek tekintve saját szellemök kutatására fordítják figyelmüket, ⁴⁾ s ha e férfiak nagy tehetségűek, új vallások és bölcsészetek alapítói lesznek, melyek a népekre, ha azokat elfogadják, nagy befolyással bírnak. — De ezen rendszerek alkotói is koruk befolyása alatt állanak. — Senki nem képes kivonni magát a környező nézetek befolyása alól; amit új bölcsészetnek vagy új vallásnak neveznek, rendszeren nem annyira új eszmék teremtése, mint inkább csak új irány, melyet a jelen gondolkozói közt forgalomban levő eszméknek adnak. ⁵⁾

Jelen esetünkben a külvilágban levő esetlegesség tana megfelel a bennünk levő sza-

badakaratról szóló tannak, míg a szükségképi láncolat tana az elővégzetnek; az egyedüli különbség az, hogy az előbbi az alapbölcsélet (metaphysica), az utóbbi a hittan kifolyása. Az első esetben az alpbölcsész az esetlegesség tanából indul ki; átviszi az önkény és felelőtlenség ez elvét az emberi szellem tanulmányozására, s egy új mezőn lesz abból a szabad akarat, mely kifejezés által minden nehézség elhárítva látszik, mivel a teljes szabadság, maga levén minden cselekvés oka, semmitől nem függhet, hanem, hasonlóan az esetlegességhez, eredeti tény, melyet tovább magyarázni lehetetlen.⁶⁾ A másik esetben a hittudós a szükségképi láncolat tanát veszi fel és hittani alakba öltözteti át; s mivel gondolkozása már telve van a rend s törvényszerűség képzetével; igen természetesen azt a mindenható gondviselésének tulajdonítja; s így az egy isten nagy felfogásához hozzájárul a tantétel, hogy ő már kezdetben mindent föltétlenül előre elrendelt és elrendezett.

A szabadakarat és elővégzet ez ellentett nézetei⁷⁾ kétségkívül lényünk talányának biztos és egyszerű megoldását adják; s mivel mindkettő könnyen érthető, a közönséges emberi ész oly könnyen magáévá tette az egyiket vagy másikat, hogy az emberek nagy többsége mai nap is meg van oszolva köztök; és ezelve nemcsak a tudomány forrásait hamisították meg, de vallásos felekezeteket is hoztak létre, melyek kölcsönös gyűlölete a társadalmat zavarba döntötte s igen is gyakorta családi életünk viszonyait is megmérgezte. Európa legkitünőbb gondolkozói közt azonban mindinkább terjed a meggyőződés, hogy mindkét tan hamis, vagy hogy legalább képtelenek vagyunk azok igazságát bebizonyítani. S mivel e tárgy nagy

fontossága, mindjárt igyekszünk azt legalább anynyira felvilágosítani, amint azt az ily kérdésekkel összekapcsolott nehézségek megengedik.

Ha kétségbe vonható is azon eredet, melyet én a szabadakarat és elővégzet eszméinek főnnebb tulajdonítottam; az alap felett, melyen jelenleg mindkettő nyugszik, nem lehet vitatkozni. Az elővégzet tana hittani, a szabadakaraté alapbölcseleti kényállitmányban (*hypothesis*) gyökerezik. Az első nézet hirdetői oly alapfeltételből indulnak ki, melyre nézve, legalább eddig, semmi kétségtelen bizonytságot nem találtak. El akarják velünk hitetni, hogy a teremtő, kinek jóságát különben elismerik, mindannak dacára önkényes különbséget tesz a kiválasztottak és elvetettek közt, hogy eredettől fogva kárhozatra taszított még meg nem született milliókat, kiket csak az ő keze hozhatott létre, s hogy ezt nem igazságszeretetből, hanem csak pusztá kényuri szeszélyből tette. ⁸⁾ E tan a protestánsoknál Kalvin sötét, de hatalmas szelleme juttatta érvényre; a régi egyházban először Augustin rendszeresítette, ki azt valószínűleg a manicheusoktól vette át. ⁹⁾ Eltekintve attól, hogy e tan ellenmondásban áll más, általános érvényűeknek elismert fogalmakkal, ¹⁰⁾ a tudományos kutatásban mindenkor meddő kényállitmánynak fog tekintetni. Túlesik tudásunk látkörén, s így nincs eszközünk azt vizsgálni s nem lehet igazságát vagy téves voltát kimutatnunk.

A másik tan, melyet a szabadakarat neve alatt sokáig tiszteltek, az armenianismussal függ össze, valóban azonban azon alapbölcseleti tételel alapul, hogy az emberi öntudat a legfőbb ítélőszék. Minden ember, így szokták mondani, érzi és tudja, hogy ő szabad lény, és a legéleleszübb bizonyítékok sem foszthatnak meg bennünket a szabadakarat tudatától. ¹¹⁾ Ezen minden közönséges bizonyításmódot

megvető legfőbb elhatározás léte azonban két feltételt igényel, melyek közül az egyik, habár talán igaz is, soha nem bizonyítható be, a másik pedig kétségtelenül helytelen. E föltételek: 1) hogy van egy önálló független tehetség, az öntudat, s 2) hogy e tehetség ítéletei csalhatlanok. Először már egyáltalában nincs kimutatva, hogy az öntudat tehetség; és némely igen kitűnő gondolkozó azt csak állapotnak vagy szellemi tulajdonságnak tartja.¹²⁾ Ha ez tény, úgy e tan tarthatlan; mert megengedve azt, hogy minden szellemi tehetség, míg teljes hatásban van, egyenlően helyesen képes hatni, senki nem fogja ugyan ezt állíthatni a szellem egy esetlegesen támadt állapotáról. Ha azonban még ez ellenvetést is elengednők, ki kell emelnünk másodsor, hogy ha az öntudat tehetség is, az egész történelem rendkívül bizonytalanak tanúsítja.¹³⁾ Mindazon nagy fokozatok, melyeket az emberi nem a művelődés folyamában keresztül futott, a szellemi élet vagy meggyőződések bizonyos sajátságai által tüntek ki, melyek ama kor vallására, bölcsészetére és szokásaira döntő befolyást gyakoroltak. Ezen meggyőződések mindenike egyik korban hit, másokban gúny tárgya volt;¹⁴⁾ és mindenik olyannyira össze volt nőve az illető kor fiainak gondolkozásmódjával, olyannyira kiegészítő részét képezte öntudatuknak, mint ma ama képzet, melyet szabadakaratnak nevezünk.

S mégis lehetetlen, hogy az öntudat mindezen szülöttei igazak legyenek, mert sokan egymásnak ellenmondanak. Az ember öntudatának bizonyosága ezért soha nem bizonyíték képzetének igazsága mellett, különben igaznak kellene lenni, hogy az igazság különböző időkben különböző, hogy két egymással teljesen ellenkező állítás egyenlően igaz lehet. Emellett a közönséges élet eseményeiből is meríthetünk egy más

bizonyítékot. Nem tanuskodik-e öntudatunk bizonyos körülmények közt jelené-ekről és látományokról, és nem általános meggyőződés-e mindenek dacára, hogy ilyes valami nem is létezhetik. Ha ezt azzal akarnók megcáfolni, hogy az ily öntudat csak lát-szat, nem valóság: úgy kérdem, mi által különböztet-hetem meg egymástól a valódi és hamis öntudatot? ¹⁵⁾ Ha emez olyannyira magasztalt tehetség egyes ese-tekben cserben hagy, mi biztosít, hogy más esetben is nem járok úgy? Ha semmi nem biztosít, úgy e tehet-ség nem érdemel bizalmat. — Ha van ellenben valami biztosíték, úgy az amellett tanuskodik, hogy szük-séges egy más tekintély, melynek az öntudat alá van vetve; és így magától megdől a tan, hogy az ön-tudat a legfőbb ítélőszék, pedig a szabadakarat védői csakis erre alapíthatják elméletöket. S valóban az öntudat, mint önálló tehetség, létének bizonytalan-sága és ellenmondása saját nyilatkozataival egyéb okok mellett már rég meggyőztek engem arról, hogy az alap-bölcselet a közönséges módszer segélyével, mely sze-rint az egyéni szellemet vizsgálja, a tudomány fokára soha nem emelkedhetik; sőt hogy annak tanulmá-nyozása csak a történelmileg fölfedezett s kifejtett törvények alkalmazása által vezethet eredményre, mely törvényeket csak az emberiség történetének lefolytában felmerült jelenségek összeségének szí-goru vizsgálata által lehet kifejtteni.

Szerencsére azonban nem szükséges, hogy az, ki hiszi, mikép a történelem tudományyá lehet, akár az elővégzet, akár az akaratszabadság nézetét elfo-gadja; ¹⁶⁾ s az egyedüli engedmény, mit tőle köve-telhetünk, csak az, hogy elismerje, mikép minden cselekedet indok- vagy indokokból származik, hogy bevallja, mikép ezek ismét egy megelezőnek következ-ményei, mikép tehát minden eseményt csalhatlan

bizonyossággal előre megmondhatnánk, ha ismernők minden előzményét s mindazon törvényeket, melyek szerint valami bekövetkezik. Ha nagyon nem tévedek, mindenki, kinek észjárása valamely rendszer által lebilincselve nincs, ki tényállás szerint képes ítéletet hozni, szükségkép elfogadja e nézeteket.¹⁷⁾ Ha én például valamely ember jellemét pontosan ismerem, gyakran azt is megmondhatom mit fog ő bizonyos körülmények közt cselekedni. Ha jóslatom téves lesz, nem szükséges csalódásomat az akarat szabadsága önkényének és szeszélyének, vagy egy természetfölötti elővégzetnek tulajdonítanom, mert egyikre nézve sincs legkisebb bizonyítékunk sem, hanem meg kell elégednem annak feltevésével, hogy vagy rosszul voltam értesítve bizonyos körülmények felől, vagy nem eléggé tanulmányoztam lelkületét. — Ha azonban képes volnék helyesen itélni s lelkületének és összes körülményeinek teljes ismeretével bírnék, tetteit e körülmények következményeiként előre tudhatnám.¹⁸⁾

Ennélfogva el kell vetnünk úgy az akarat-szabadság alapbölcséleti, mint az elővégzet hittani dogmáját¹⁹⁾ s ekkor azon következtetésre fogunk jutni, hogy az emberek tettei lényegesen multjok által határozottak, ezért az egyöntetűség jellegével bírnak, azaz egészen hasonló körülmények közt mindenkor egészen hasonló eredményt kell mutatniok. S mivel minden, mi előbb történt, vagy benső vagy külső folyamat, világos, hogy az események egész különfélesége, vagy más szóval, minden változás, melylyel a történet telve van, a sors minden hullámozása, mely az emberi nemet érte, előhaladása és hanyatlása, szerencséje és nyomora — kettős hatás következménye, mely hatások: a külső jelenségek befolyása szellemünkre s szellemünk befolyása a külső jelenségekre.

Csak ezen anyagból lehet tudományos történelmet

alkotni. Egy részről az emberi szellem áll, mely saját lényének törvényeit követi, s ha külső befolyásoktól nem zavartatik, saját tehetségei szerint fejlik ki. Más részről előttünk áll az, mit természetnek nevezünk, mely hasonlóan saját törvényeinek engedelmeskedik, de folytonosan érintkezésbe jön az ember szellemével is, felkölti szenvedélyeit, értelmének ingert s ezáltal cselekedeteinek oly irányt ad, melyet azok enélkül soha nem vettek volna. Így az ember, ki a természetre, és a természet, mely az emberre foly be, egy kölcsönös egymásrahatás, melyből ered szükségkép minden tünemény.

Közvetlen feladatunk ennél fogva, biztosítani magunkat a módszer felől, melylyel e kettős behatás törvényeit felfedezhetjük, s ez — mint mindjárt látni fogjuk — azon előleges kérdésre vezet, melyik a fontosabb a két behatás közt, azaz vajjon az emberek gondolatai- és vágyaira hatnak-e inkább a természet tüneményei, avagy azok a természet tüneményeire? Mert világos, miszerint a hatásosabb ok vizsgálendő először: részint azért, mert eredményei fontosabbak s ezért könnyebben felkutathatók; részint, mert a fontosabb hatásmód törvényeinek először való felfedezése által kevesebb megmagyarázatlan tény marad fenn, mintha a kisebb erő törvényeinek felfedezésével kezdtük volna meg a vizsgálatot. Mielőtt azonban a kutatást megindítanók, czélszerű lesz a szellem egymásra következő tüneményeiben a törvényszerűség néhány már ismert döntő bizonyítékát elősorolni. Ezáltal az imént tárgyalt nézetek lényegesen gyámolítottatnak, s egyszersmind látni is fogjuk, minők az eszközök, melyek e nagyszerű tárgy felvilágosítására eddig alkalmaztattak.

Mily fontos az eddigi eredmény, kitünik nemcsak azon tágas körből, melyre a tünemények általa-

nosítása kiterjedt, hanem a rendkívüli elővigyázatból is, melyet az eljárásnál követtek. Mert míg a legtöbb erkölcsi vizsgálat hittani vagy alapbölcseleti kényállitmányokon alapult, az említett vizsgálatok kizárólag behozó (inductiv) uton, csaknem megszámlálhatlan tények összegyűjtése által nyertek, mely adatok sok országra kiterjednek és a lehető legvilágosabb alakba, mennyiségtani táblákba állítottak össze oly férfiak által, kik legtöbbször csupán államhivatalnokok levén, ²⁰⁾ különös elméleteknek nem hódoltak, s kiknek nem is volt érdekükben, a rájuk bízott tudósítások igazságát meghamisítani.

Az emberek cselekedeteiből vont legátfogóbb következtetések, e minden párt által tagadhatlanokul elismert igazságok ezen s hasonló forrásból származnak, statisztikai tényeken alapulnak s mennyiségtani nyelven fejeztetnek ki. S aki figyelt arra, mily sokat nyertünk csak ez egyedüli eljárás által is, nemcsak el fogja ismerni a szellemi világ tüneményeiben levő egyenlőséget, hanem meggyőződésévé is lesz, hogy csakhamar még fontosabb fölfedezések is fognak bekövetkezni, ha alkalmazni fogjuk, azon új hatásos eszközöket, melyeket ismeretünk jelen állapota már halmozva nyújt. Bizonyításaink célja azonban csak az ember-világ tüneményei törvényszerűségének kimutatása, melyet a statisztikusok hoztak először napvilágra.

Az emberek cselekedetei könnyen és természetesen két nemre: erényesekre és bűnökre oszthatók; ezek kölcsön-hatásban állanak egymással és együtt az erkölcsi folyam egészletét képezik. Innen látható, hogy az egyik növekvése a másik viszonylagos kisebbedésével együtt jár. Ha tehát bizonyos időben valamely nép bűneiben törvényszerűséget s bizonyos módszert fedezhetünk fel, hasonló rendszerességnek kell erényeiben is uralkodnia, vagy ha erényeiben bizonyos

rendszerességet mutathatunk ki, ép oly biztossággal következtethetünk a rendszerességre bűneiben is, mivel beosztásunk szerint a cselekvések sorozata egymást teljesen kiegészíti. ²¹⁾ Vagy — máskép fejezve ki — ha bebizonyítható, hogy az emberek rossz cselekedetei az őket környező társaság változásai szerint különbözök: következtetnünk kell, hogy jó tetteik, melyek a rossz tetteknek mintegy maradékai, hasonló módon térnek el egymástól és ezen uton ama további következtetésre jutunk, hogy e változás igen elterjedt okok eredménye, mely okok az egész társaságra gyakorolt hatásuk folytán bizonyos következményeket hoznak létre, tekintet nélkül a társaságot alkotó egyesek elhatározásaira.

Ez a rendszeresség, melyre számítunk, ha az emberek cselekedeteit saját társadalmi állapotaik határozzák meg; míg másrészt, hol ily rendszerességet nem vagyunk képesek találni, azt hihetjük, hogy cselekedeteik valamely önkényes és szeszélyes elvtől függnék, mely minden egyesnek sajátja, minő az akarat szabadság, stb. A lehető legfontosabb dolog azért, megállapodásra jutni afelett, vajjon egy adott társaság erkölcsi nyilvánulásaiban létezik-e rendszeresség vagy nem; s épen ez egyike azon kérdéseknek, melyeknek eldöntésére a statisztikusok megmérhetlen értékű anyagot nyújtanak.

A törvényhozás főcéljából — az ártatlanokat oltalmazni a gonoszok ellen — igen természetesen következett, hogy az európai kormányok, mihelyt felismerték a statisztika fontosságát, azon bűnök kimutatására törekedtek, melyek megbüntetését tőlök várták. Ezen kimutatás folytonosan szaporodott s ma nagy irodalmi ágat képez, magyarázataival a tények megmérhetlen tömegét tartalmazva, melyek oly gondosan vannak összegyűjtve s oly jól és teljes átnézhe-

tősséggel rendezve, hogy az ember erkölcsi természete felől belőlök többet lehet tanulni, mint minden előbbi kor tapasztalataiból összevéve. ²²⁾ — De mivel én e bevezetésben csak megközelítőleg sem sorolhatom fel a következményeket, melyeket a statisztika jelen állása nyújt: legyen elég a legfontosabbakból kettőt-hármat kiemelnem és összefüggésöket kimutatnom.

A bűnök közt, azt lehetne vélnünk, a gyilkosság a legönkényesebbek s legrendetlenebbek egyike. Ha ugyanis meggondoljuk, hogy az, ha szinte rendszerint hosszú bűnös életmód következménye, gyakran csak a szenvedély látszólag rögtöni fellobbanásának közvetlen eredménye is lehet; hogy kiszámított gyilkosság a büntetés lehető elkerülhetése végett, a kedvező körülmények ritka összejövetelét igényli, a melyre a bűnösnek közönségesen várakoznia kell; hogy tehát a gyilkosnak az időt s körülményeket megvizsgálnia kell, miután azok nincsenek hatalmában; hogy az elhatározás szempillantában sokat cserben hagy bátorsága, a tettet végrehajtani; hogy a kérdés: „végrehajtsa-e a bünt, vagy ne?” a bűnöst ingadozóvá teszi, ellenmondó okok közt, milyenek például egyrészt a törvénytől, a vallás által kijelentett büntetésektől való félelem, lelkiismeretének szava, az aggodalom a tett utáni lelkiismereti furdálások miatt; másrészt a nyervágy, boszuállás, irigység vagy kétségbeesés — ha mindezt összefoglaljuk: az okok oly zavarra áll be, hogy valóban kételkednünk kell, képesek leszünk-e bárminő rendet vagy módszert felfödözni ama finom s folytonosan változó ingerek eredményében, melyek a gyilkosságot előidézik vagy meggátolják! Mint áll azonban a dolog valóban? — Tény, hogy a gyilkosság oly rendszerességgel történik, oly következetes viszonyt mutat ismert körülményekhez, mint az apály és dagály váltakozása

s az évszakok egymásra következése. Quetelet, ki egész éltén keresztül a különböző népek statisztikai adatainak gyűjtésével s módszeres rendezésével foglalkozott, szorgalmas kutatásának eredményét nagyhirű művében így fejezi ki: „a bűnökre vonatkozólag ugyanazon számok ismétlődnek félreismerhetlen állandósággal; s ez áll oly bűnökre nézve is, melyek az ember számításának körén kívül látszanak esni, pl. a gyilkosságok, melyek rendszerint igen csekély, esetlegesnek látszó okokból eredő viszálykodások következményei; mindamellett tudjuk tapasztalásból, hogy minden évben nemcsak ugyanazon számmal történnek a gyilkosságok, hanem hogy még az eszközök is, melyek által a gyilkosság végrehajtatik, folytonosan egyenlő mértékben használtatnak.“²³⁾ Így szólt már 1835-ben Európának elismert első statisztikusa; és minden következő vizsgálat megerősítette ez állítás helyességét. A későbbi vizsgálatok kimutatták ugyanis a csodálatos tényt, hogy a bűnök egyenlő ismétlődése világosabban kimutatható s előre megmondható, mint a természettörvények, melyektől testünk betegsége és halála függ. Így például a Franciaországban 1826-tól 1844-ig bűnváddal terhelt személyek száma történetesen körülbelül egyenlő az azon időben Párizsban meghalt férfiakéval, csak azon különbséggel, hogy a bűnökre vonatkozólag kisebb volt az ingadozás, mint a halálra vonatkozólag; — továbbá minden külön bűnágban hasonló rendszeresség ismertetett fel, mindenik egyenlő s korszakonként visszatérő törvényt követett.²⁴⁾

E tények bizonyynyal különöseknek fognak látszani azok előtt, kik az emberek cselekedeteit inkább az egyesek sajátságaitól, mint a társadalom általános állapotától hiszik függőknek. De meg kell említenünk egy körülményt, amely még feltűnőbb. A

nyilvánosan följegyzett bűnök közt egy sincs, mely oly teljesen az egyéntől látszanék függni, mint az öngyilkosság. A gyilkossági és rablási kísérletek sokszor tartósan is megghiusíthatók : néha a megtámadottak, néha a törvény szolgálai gátolják meg azt. Az öngyilkosság kísérlete azonban sokkal nehezebben akadályozható meg. Ki el van határozva a tette, nem talál a végpillanatban küzdő ellenállásra s mivel a törvény szolgálainak beavatkozásától is könnyen megóvhatja magát,²⁵⁾ tette mintegy elkülönített, minden idegen háborgatástól ment és sokkal inkább lehet saját elhatározásának eredménye, mint bármi más bűn. Emellett az öngyilkosság ritkábban is történik, mint a többi bűn, mások ösztönzése következtében, s a szabadakaratot netalán korlátozható külső befolyások egy nagy része itt elesik. Így természetesen lehetetlennek látszik az öngyilkosságot is általános elvekre vonni s bizonyos törvényszerűséget találni benne, mivel az oly különszerű, oly elszigetelt, a törvényhozásra nézve oly elérhetlen s a legéberebb rendőrség által sem gátolható meg. Ezenkívül más akadály is áll nézetünk utjában : az öngyilkosság legpontosabb kikutatása is mindenkor igen hiányos ; a vizbefulás eseteiben a halálozások gyakran öngyilkosságokként fogatnak fel, ha szinte esetlegesek is, míg másrészt más esetek szerencsétlenségeknek tekintenek, melyek önkéntesek voltak.²⁶⁾ Ennek következtében az öngyilkosság nemcsak önkényes és megmagyarázhatlan, hanem igen nehezen kikutatható tény gyanánt tűnik fel, s mindezen okokból észszerűleg kételkednünk kellene, hogy azt valaha vissza tudjuk vezetni az általános okokra, melyek előidézték.

Ezen sajátságos büntett különösségei folytán valóban csodálatra méltó tény, hogy minden bizonyíték pontos következetességre mutat s nem enged

afelett kételkednünk, miszerint az öngyilkosság lényegesen a társaság általános állapotának eredménye, s miszerint az egyes bűnös csak azt valósítja meg, ami a megelőző körülmények szükséges következménye vo.t. ²⁷⁾ A társadalom bizonyos állapotában az emberek bizonyos számának meg kell ölnie magát. Ez általános törvény; a különös kérdés, kinek kell e bünt elkövetnie, természetesen, különös törvényektől függ, melyeknek azonban összhatásukban meg kell egyezniök az általános törvénnyel mely mindnyájok felett uralkodik. S e magasabb törvény hatalma oly ellenállhatatlan, hogy sem az élet szeretete, sem a tulvilágtól való félelem nem képes legkisebb befolyást sem gyakorolni működésének meggátlására. E feltűnő rendszeresség okát később fogom vizsgálni; de a rendszeresség ténye mindenki előtt ismeretes, ki az erkölcsi statisztikában járatos. A legkülönbözőbb országokban, honnan adatok ismeretesek, évről évre ugyanazon arányt találjuk az öngyilkosok számában, s ha tekintetbe vesszük a tökéletes kimutatás lehetetlenségét, igen kis tévedéssel képesek vagyunk előre megmondani minden következő korszakra nézve az önkéntes halálesetek számát, természetesen azon feltétel alatt, hogy a társadalom állapota nem fog lényeges változást szenvedni. Magában Londonban, dacára a változásoknak, melyek a világ e legnagyobb és legfényűzőbb városában történnek, sokkal nagyobb rendszerességet találunk, mint azt a társadalmi törvények legbuzgóbb védelmezője is várhatná, mert a politikai zavarok, kereskedelmi válságok s a drága táplálék következtében előálló nyomor, valódi okok az öngyilkosságra, s mindezek folytonos változásban vannak. ²⁸⁾ Mindemellett e nagy fővárosban évenként körülbelül 240 ember öli meg magát; az évenkénti öngyilkos-

ságok száma időszerinti okok befolyása folytán legfőbb 266 s legalább 213 közt ingadozik. 1846-ban a vasuti zavarok következtében 266 öngyilkos volt Londonban; 1847-ben jelentéktelen javulás állott be, s az öngyilkosok száma 256-ra szállt le; 1848-ban 247, 1849-ben 213 és 1850-ben 229 volt számuk.²⁹⁾

Ez egy része, de csak is egy része azon kimutatásoknak, melyekkel ma rendelkezhetünk, hogy a társadalom ugyanazon állapotában a bűnök szükségképi rendszeres ismétlődését kimutassuk. Hogy ez adatok nagy fontosságát méltányolhassuk, emlékeznünk kell arra, hogy ez nem különös tények önkényes kiválogatására vonatkozik, hanem a bűnstatisztika kimerítő előadásának általános eredményére, mely több millió vizsgálaton alapul s a legkülönbözőbb műveltségi fokok, különböző törvények, szokások és vélemények befolyása alatt álló országokra terjed ki. Ha még hozzátesszük azt, hogy ezen statisztikai adatokat oly egyének gyűjtötték, kik e célra különösen alkalmaztattak, az igazság kikutatására szükséges eszközökkel rendelkeztek, s kiknek legkevesbbé sem volt érdekökben a tények elferdítése : bizonynyal meg kell engednünk azt, hogy a bűnök ismétlődése szigorú és egyenlő terv szerint oly tény, melyet pontosabban mutattak ki, mint bármely mást az emberiség erkölcsi történelmében. A legnagyobb gonddal s a legkülönbözőbb körülmények közt összegyűjtött bizonyítékok párhuzamos sorozata van előttünk, melyek mind egy irányra mutatnak, mind azon következtetésre kényszerítenek, hogy az emberek bünei nem annyira az egyes akaratának eredményei, mint inkább azon társasági állapoté, melyben az egyes tényleg létezik.³⁰⁾ Ez oly következtetés, mely általános, világos és mindenki előtt ismeretes bizonyítékokon nyugszik, és ennél fogva ama kényállitmányok által, melyekkel az alapbölcse-

lők és hittudósok a történelem tanulmányozását eddig meghamisították, meg nem dönthető, sőt még kétségbe sem vonható.

Az olvasó, ki előtt ismeretes, hogy a természet törvényei hatásukban folytonosan zavartatnak, bizony-nyal hasonló tüneményt vár az erkölcsi világban is. Ily eltérések mindkét részen az alárendelt törvények folytán erednek, melyek bizonyos pontokban a magasabbakkal összeütközésbe jönnek s így azok rendes működését zavarják. Jó példa erre az erőműtan (mechanica) ama tétele, melyet az erők egyenközé-nyének (parallelogramm) neveznek, s mely szerint az erők úgy viszonylanak egymáshoz, mint egyenközé-nyek átlói (diagonalis).³¹⁾ E törvény következmé-nyekben gazdag, az erők összetételének és szétbontá-sának legfontosabb erőműtani segédeszközeivel össze-kötötetésben áll, s ki e törvény bebizonyítását ismeri, helyességét kétségbe nem vonhatja. De amint gya-korlatilag alkalmazni akarjuk, mindenkor azt talál-juk, hogy hatása más törvények által zavartatik, mint pl. a levegő surlódása, a testek különböző halmaz álla-pota azok különböző vegyi összetétele vagy mások felvétele szerint, parányaik helyzete folytán. E zava-rok befolyása következtében az erőműtani törvény tiszta és egyszerű hatása megszűnik. Mindamellett megmarad maga a törvény, dacára a hatásaiban folytonos zavarnak.³²⁾ Épen ez áll a nagy társadalmi törvényre nézve is, hogy az emberek erkölcsi cselekedetei nem önkényök, hanem az előzmények eredménye. E törvény is zavaroknak van alávetve, melyek hatásában gátlólag lépnek fel, anélkül, hogy helyességét megdöntենék. S ez eléggé meg-magyarazza azon csekély eltéréseket, melyekkel vala-mely bűn sorozatában évről évre találkozunk. Sőt ha meggondoljuk, hogy az erkölcsi világ anyaga sokkal

gazdagabb, mint a természetié, csodálkoznunk kell afelett, hogy az eltérések nem nagyobbak; és épen azon körülményből, hogy oly kicsinyek, fogalmat szerezhetünk a csodás hatalomról, melylyel ezen általános társadalmi törvények, habár folytonosan zavartatnak is, minden akadályt legyőzni látszanak s melynél fogva alig mutatnak valami feltűnő eltérést, ha vizsgálataiknál a számokat nagyban vesszük.³³⁾

És nemcsak a bünök tűnnek ki egymásra következők ezen törvényszerűsége által. Az évenként kötött házasságok száma felett sem döntenek az egyes ember hangulata s kívánalma, hanem az általános tények, melyekre az egyesek befolyást nem gyakorolhatnak. Ismert dolog, hogy a házasságok a gabona árához szilárd és határozott viszonyban állanak; ³⁴⁾ és Angliában egy évszázad tapasztalata bebizonyította, hogy azok nem az egyéni érzelmektől, hanem egyenesen a nép nagy tömegének átlagos keresetétől függnék,³⁵⁾ úgy hogy e fontos vallási és társadalmi intézményre a tápszerek ára s a munkabér nagysága nemcsak befolyással bír, de teljesen döntő elhatározással is. Más esetekben találtak egyenlőséget, míg az okok ismeretlenek voltak. Így, hogy épen egysajátságos példát említsek fel, jelenleg képesek vagyunk bebizonyítani, miszerint az emlékezet tévedései is a szükséges és változatlan rendszeresség jellegével bírnak. — London és Párizs postahivatalai újabban közölték azon levelek számát, melyeket a levélírók feledékenységből címzet nélkül adnak fel; s ha tekintetbe vesszünk némi zavaró körülmények által okozott különbségeket, a számot évről évre ugyanannak találjuk. Evenként ugyanannyi levélíró feledi el ez egyszerű dolgot, úgy hogy minden következő korszakra nézve előre megmondhatjuk

azok számát, kiket emlékezetök e jelentéktelen és látszólag esetleges körülménynél cserben hagy.²⁶⁾

Ki az események rendszerességét nyugodtan veszi szemügyre ; ki szilárdan meg van győződve a nagyigazságról, hogy az emberek cselekedetei megelőző okok befolyása alatt mindenkor valóban következések, s bármily szeszélyeseknek tünnek is fel, csak az általánosság azon nagy rendszerének egy részét képezik, melynek ismeretünk jelen állásában alig vagyunk képesek csak körvonalait is felismerni ; ki ezt belátja s ezzel együtt a történelem kulcsát és alapját is megérti : az az előbb felhozott tényeken épen nem fog megütközni, sőt inkább egyenesen ezen eredményekre fog számítani, mint amelyeknek már rég ismereteseznek kellett volna lenniök. Sőt a komoly vizsgálat előhaladása oly nagy mérvet öltött, miszerint alig kételkedem, hogy még egy század lefolyta előtt a bizonyítékok teljesen ki lesznek kutatva, és ép oly ritka lesz a történész, ki az erkölcsi világ rendszerességét tagadná, mint a mily bajos ma bölcsészt találni, ki a természeti világ törvényszerűségét kétségbe vonná.

Cselekedeteink törvényszerű folyamának eddigi bizonyításait — mint láttuk — a statisztikából vettük, a tudás oly mezejéről, mely bár még csecsemő állapotban van, az emberi természet tanulmányozására már is több világot terjesztett, mint a többi tudományok összevéve.²⁷⁾ Azonban, ha szinte a statisztikusok voltak is az elsők, kik e nagy tárgyat oly módszer szerint vonták vizsgálataik körébe, mely más szakokban is eredménydúsnak mutatkozott ; s jóllehet, számadataik segítségével az igazság felfedezésére hatalmas eszközt nyújtottak : azért nem szabad előre feltennünk, mintha más segédeszközök nem volnának, melyek e tant előmozdithatnák ; sem azt nem lehet kö-

vetkeztetnünk, hogy a természettudományok, mivel eddig a történelemre nem alkalmaztattak, arra egyáltalában nem is használhatók. Ellenkezőleg, ha meggondoljuk, hogy az ember a külvilággal folytonos érintkezésben áll, bizonyosak leszünk afelől, hogy cselekedetei s a természet törvényei közt szoros összeköttetés létezik; ha azért a természettudományok a történelemre mindeddig befolyás nélkül voltak, annak oka vagy az, hogy a történészek az összefüggést észre nem vették, vagy hogy észrevették ugyan, de nem volt elegendő ismeretök e befolyást kimutatni. Ezáltal a tudás két nagy köre közt természetellenes válaszfal emeltetett, a belvilág tanulmányozása a külvilágétól elválasztatott; és jóllehet az európai irodalomban mutatkoznak is jelenleg egyes jelek, melyek e mesterséges válaszfal lebontására törnek, be kell vallanunk, hogy e nagy célra aránylag mindeddig semmi lényeges nem történt. Alapbölcselek, erkölcs- és hittudósok, mint egykor, úgy most is előkelő lenézéssel tekintenek a szerintök alsóbb rendű exakt tudósok munkáira, bár gyakran megtámadják is azok kutatásait, mivel azok szerintök veszélyeztetik a vallás felvirágzását és bűnös bizalommal töltenek el bennünket az emberi értelem gyarló forrásai iránt. — Másrészt a természetbuvárok előrehaladásuk tudatában igen természetesen büszkék eredményeikre, felfedezéseiket összehasonlítják elleneik viszonylagos vesztégelésével s megvetik a törekvéseket, melyeknek meddő volta ma általában el van ismerve.

A történész feladata e két párt közvetítése, ellenséges igényeik kiegyeztetése az által, hogy kijelöli a tanulmányaikban közös pontot. — Ezen egyesítés feltételeinek kimutatása képezi minden történetbuvárlat alapját. És miután a történelem tárgya az emberek

cselekedetei, s e cselekedetek csak külső és belső tünetmények összeműködésének lehetnek eredményei, meg kell vizsgálnunk a tünetmények viszonylagos fontosságát; kimutatnunk, mennyire ismeretesek törvényeik, s minő segédeszközökkel rendelkeznek a természet és szellem buvárai a további fölfedezésekre nézve. E feladatot akarom megoldani a legközelebbi két fejezetben; s ha azt néni eredménnyel tehetem, legalább annyi érdeme lesz e műnek, hogy hozzájárul ama sajnálatraméltóan tágr betöltéséhez, mely a tudomány nagy kárára erővel választ szét szorosán rokon és soha elkülönítve nem tekinthető tárgyakat.

MÁSODIK FEJEZET.

A természet befolyása a társadalmi rendre s az egyén jellemére.

Ha a természet legfőbb befolyásait az emberre akarjuk szemügyre venni, négyet kell különösen kiemelnünk: az égaljat, táplálékot, talajt s természeti tüneményeket általában; az utolsó alatt azon tüneményeket értem, melyek különösen a szem, de más érzékek által is eszmé-társításokat idéznek elő, és így a különböző országokban különböző gondolatköröket hoztak létre. E négyféle alak egyike alá lehet sorolnunk minden külső, az emberre tartósan beható körülményt. Az utolsó alak, a természeti tünemények általában, különösen a képzeletre hat, s ezáltal a babona számtalan nemét idézi elő, melyek az ismeret előhaladását olyannyira meggátolják. S mivel a népgyermekkorában a babonás képzet hatalma korlátlan, a különböző természeti saját-ságok különböző nemzeti jellegeket is alkotnak, s a nemzeti vallásnak némi körülmények közt kitörölhetlen jelleget kölcsönöznek. A természet befolyásának másik három alakja: az égalj, táplálék és talaj, amennyire tapasztalhatjuk, ily közvetlen hatással nem bírtak; de mint mindjárt kimutatom, igen fontos befolyást gyakoroltak a társadalmi rendre, és belőlök eredt a népek sok igen általános és feltűnő jellemvonása, melyeket gyakran az emberiség fajkülönbségeinek tulajdonított-

tak. Ezen eredeti fajkülönbség azonban csak kényállít-
mány; ¹⁾ a különbségek az éghajlat, táplálék és ta-
laj különböző hatásaiként elegendőleg megmagyaráz-
tatnak, s e nézet által sok nehézség hárítottatik el, mely
eddig a történelem haladását gátolta. Azért is először az
emberre és a társadalmi életre vonatkozó e három fon-
tos természeti befolyás törvényeit vizsgálom; ha e tör-
vények hatását oly világosan kimutattam, a mint ez a
természettudományok jelen állásánál lehető, úgy végül
a természeti tüneteményeket általában veszem vizsgálat
alá s igyekeznem fogok a legfontosabb különbségeket
kimutatni, melyek általok a különböző tartományok-
ban egészen természetesen keletkeztek.

Kezdjük meg azért az éghajlat-, táp-
lálék- és talajjal. Nyilvánvaló dolog, hogy e
három természeti hatalom lényegesen függ egymás-
tól; ugyanazon ország éghajlata és eredeti terményei
közt igen szoros összefüggés létezik; míg a táplálékra
ismét a talaj, melyből ered, gyakorol befolyást épen
úgy, mint a föld emelkedése vagy süllyedése, a légkör
minősége, egy szóval mindazon feltételek, melyeket
legtágabb értelemben természeti földrajznak neve-
zünk. ²⁾

Mivel e természeti erők összefüggése oly szo-
ros, tanácsosnak látszik nem egyenként tekinteni őket,
hanem inkább a különböző hatások szerint, melyeket
közös befolyásuk létrehoz. Ez uton egyszerre a tárgy
általánosabb szemléletére emelkedünk, elkerüljük a
zavart, mely elválaszthatlan tünetemények elkülönítésé-
ből keletkezett volna s képesek leszünk világosabban
felismerni az egész nagy befolyást, melyet a társas
élet első fokán a természet hatalma az ember sor-
sára gyakorol.

Mind a között, mi valamely népre nézve ég-
hajlata-, tápláléka- és talajából következik, az első

s némi tekintetben legfontosabb a gazdagság összehalmozása. Mert jóllehet később az ismeretek előhaladása gyorsítja is a gazdagság emelkedését, bizonyos, hogy a társaság első alakulásánál még a tudomány keletkezése előtt kell a gazdagságnak felhalmozódnia. Mig kiki csak azzal foglalkozik, hogy az önfentartásra legszükségesebb dolgokat megszerezze, sem szabad idő, sem kedv nem lehet a magasabb törekvésekre; lehetetlen, hogy tudomány keletkezzék, s az elérhető legfőbb foka az lesz, hogy a műveletlen nép által létrehozható durva és tökéletlen eszközök segítségével megkísérti a munkáját megkönnyíteni és így kimélni.

A társasélet ily állapotában a vagyongyűjtés a legelső lépés, melyet tenni lehet, mert vagyon nélkül nem lehet pihenő idő, és e nélkül nem lehet tudomány. Ha valamely nép ép annyit fogyaszt el, mint amennyivel bír, nem marad semmije, nem képződhetik tőke, és nem lesz eszköze a foglalkozás nélküli osztályok fentartására.³⁾ Ha ellenben a termelés nagyobb, mint a fogyasztás, felesleg jön létre, mely az ismeretes törvények szerint önmagát szaporítja s végre tőkévé lesz, melyből közvetve vagy közvetlenül mindazok élődnek, kik a fentartásukra szükséges vagyont nem maguk hozták létre. És csak ekkor lehetséges értelmi osztály keletkezése, mert csak ekkor van megelőzött szorgalom által gyűjtött vagyon, mely képessé teszi az embert az általa létre nem hozott dolgok élvezetére, és így arra is, hogy oly tárgyakra is gondoljon, melyekre gondolni korábban a mindennapi szükség miatt nem volt ideje.

Ezért minden nagy társadalmi haladás közt mindenkor a vagyongyűjtés az első; mert nélküle az ismeretek szerzésére sem inger, sem szabad idő nem volna. Világos azonban, hogy egészen műveletlen

népnél a gyorsaság, melylyel a vagyont szerzi, kizárólag a föld természetes tulajdonságaitól függ. Később, ha a gazdagság tőkésítettik, más okok is szerepelhetnek, de míg ez nem történik, a haladás csak két körülménytől függ: először a munkálkodás rendszerességétől és kitartásától s másodszer azon hozadéktól, melyet a természet termékenysége által e munkáért cserébe ad. Mindkét ok azonban ismét előbbi természeti folyamatok eredménye. A munka hozadékát a talaj termékenysége határozza meg, mely ismét részint bizonyos vegyi alkatrészek jelenlététől, részint attól függ, mint hatnak a tolyók, vagy más természeti okok a talaj megnedvesítésére, mint foly be a hó és légköri nedvesség. Másrészt a munka erélye és rendszeressége teljesen az éghajlat befolyása alatt áll. Ez két módon nyilatkozik. Egyrészt ugyanis igen szembeötlő, hogy az emberek a nagy forróságban igen kedvetlenek, sőt részben képtelenek is azon munka- és szorgalomra, melyet szelidebb éghajlat alatt örömet tanúsítanak. Másrészt nem olyan könnyen belátható ugyan, de szintoly fontos, hogy az éghajlat nemcsak a munkás elgyengítése vagy erősítése által foly be a munkára, hanem azon hatása által is, melyet életmódjának rendszerességére gyakorol. ⁴⁾ Így találjuk azt, hogy a magas éjszakon soha nem fejtett ki valamely nép oly tartós szorgalmat, minő által a mérsékelt éghajlat lakói annyira kitűnnek. Ennek oka világos lesz, ha meggondoljuk, hogy éjszakon a tél szigora és a világosság huzamosabb hiánya lehetetlenné teszik, hogy a nép közönséges munkáját szabadban végezze. Ennek következtében a munkásosztályok, mivel szokott munkásságukat félbe kell hagyniok, a rendetlen foglalkozásra hajlandóbbak lesznek; munkásságuk láncza mintegyszétszakad és elvesztik az ösztönt, melyet a tartós és félbe nem szakított

gyakorlat eredményez. Ezáltal bizonyos nemzeti jellem keletkezik, mely több makacs és szeszélyes vonást mutat, mint az oly népé, melynek éghajlata szokott munkájának rendszeres gyakorlását megengedi. E törvény valóban oly hatalmas, hogy hatása egészen ellentett körülmények közt is nyilatkozik. Bajos volna például kormányzás, törvények, vallás és szokások tekintetében nagyobb különbséget képzelni, mint amilyen van egyrészt Svédország és Norvégia s másrészt Spanyolország és Portugália közt. De e négy ország mégis nagy hasonlatossággal bír. Mind a négyben lehetetlen a folytonos mezei munka. A két déli tartományban a munka a forróság, szárazság s a talajnak ezáltal előidézett állapota folytán lehetetlen; a két északi tartományban ugyanezen hatást a tél szigora s a nap rövidsége idézi elő. Az eredmény az, hogy mind a négy nép, melyek egymástól más-különben oly különbözők, bizonyos ingatagság és jellemváltozékonyosság által tűnik ki, feltűnő ellentétet képezve oly országok rendszeresebb és állandóbb szokásaival, melyek éghajlata a munkásosztályt rövidebb pihenésre kényszeríti, és attól másrészt állandóbb és tartósabb foglalkozást követel.⁵⁾

Ezek a nagy természeti befolyások, melyek a vagyon keletkezését meghatározzák. Kétségkívül vannak még más körülmények is, melyek jelentékeny hatást gyakorolnak s a társadalom előhaladt állapotában épen oly nagy, sőt sokkal nagyobb befolyással is birhatnak. De ez a későbbi korról áll; ha azonban a gazdagság történetének legelső fokát vizsgáljuk, azt fogjuk találni, hogy az teljesen az éghajlat- és talajtól függ; midőn ugyanis a talaj a rá fordított munka eredményét határozza meg, az éghajlat pedig magának a munkának erélyét és állandóságát. Egy futólagos pillantás a mult eseményeire meggyőz e két

nagy természeti föltét hatalma felől, mert nincs rá példa a történetben, hogy bármely ország saját népének törekvése által műveltségre emelkedett volna, ha e körülmények kedvezők nem voltak. Ázsiában a művelődés mindenkor ama nagy területre szorítkozott, melyen kövér és uszadék talaj vagyont biztosít a lakosoknak, mely nélkül nem kezdődhetik semmi értelmi művelődés. Ezen terület kevés megszakadással Délchina keleti részétől Kisázsia, Phoenicia és Palaestina nyugoti partjáig terjed. E hatalmas övtől éjszakra a terméketlen tartományok egész sora, fekszik, melyeken mindig vad vándor törzsek laktak melyek a talaj rideg természete folytán örökös szegénységben tengtek s míg ott maradtak, a műveletlen állapotból soha ki nem emelkedtek. Mily teljesen függ természeti okoktól a művelődés, bizonyítja a történeti tény, hogy ugyanazon mongol és tatár törzsek különböző időkben China-, India- és Perzsiában nagy birodalmakat alapítottak és oly műveltségre emelkedtek, mely a régi királyságok legvirágzóbb korával vetekedik. — Mert Délázsia ⁶⁾ legtermékenyebb síkságain a természet a gazdagság minden föltételét megadta; s itt emelkedtek e barbár törzsek először a műveltség bizonyos fokára, hoztak létre nemzeti irodalmat s szereztek nemzeti alkotmányt; ehhez hasonlót régi hazájokban nem ismertek. ⁷⁾ Épen így az arabok hazájokban a talaj ⁸⁾ szárazsága folytán durvák és műveletlenek maradtak; mert náluk is, mint mindenütt, a nagy szegénységnek nagy tudatlanság volt következménye. De a VII. században elfoglalták Perzsiát, ⁹⁾ a VIII.-ban Spanyolország ¹⁰⁾ nagy részét, a IX.-ben Punjabot és ennek végén csaknem egész Indiát. ¹¹⁾ És mihelyt új telepeiket berendezték, egész jellemök megváltozni látszott. Ezen régi honukban csaknem kóbor, vad törzsek

most először szerezhettek vagyont és azért most először tettek némi előhaladást a művelődésben. Arábiában csak vándor pásztor törzsek¹²⁾ voltak, új lakhelyökben hatalmas birodalmak alapítóivá lettek; városokat építettek, iskolákat emeltek, könyvtárakat gyűjtöttek, és Cordova-, Bagdad- s Delhiben még ma is lehet látni egykori hatalmak nyomait.¹³⁾ Arábia határán és attól csaknem egyedül a Veres tenger által elválasztva, ép oly végtelen homokpuszta fekszik, befödi egész Áfrikát, ugyanazon szélességi fokokat foglalja el és nyugaton kiterjed egész az Atlanti óceán partjáig.¹⁴⁾ E végtelen terület, hasonlóan Arábiához, terméketlen és pusztaság;¹⁵⁾ lakosai azért, ép úgy mint az arabok, folytonosan műveletlenek maradtak s ismereteket nem gyűjtöttek, csupán mert vagyont szerezniök nem lehetett.¹⁶⁾ Keleten e nagy pusztát megnedvesíti a Nil. Kiáradó vize a homokot kövér iszappal fedi be és talaja a leggazdagabb s rendkívülibb termést nyújtja.¹⁷⁾ Ennek következtében itt gyorsan halmozódott fel a vagyon, s csakhamar követték azt az ismeretek is; és ezen keskeny terület¹⁸⁾ széke lett az aegyptomi műveltségnek, melyet ugyan nagyon túlbecsültek,¹⁹⁾ mely azonban feltűnő ellentétet képez egyéb áfrikai törzsek barbárságához képest, melyek közül egy sem haladhatott előre, sőt nem is bontakozhatott ki a tudatlanságból, melyre őket a természet szegénysége kárhoztatta.

E vizsgálatok eléggé bizonyítják, hogy a műveltség két eredeti oka közt a talaj termékenysége az, mely az óvilágban a legfőbb befolyást gyakorolta. Az európai művelődésnél ellenben a másik nagy ok, az éghajlat, volt hatalmasabb, s ez, mint láttuk, részint a munkás munkaképességére, részint szokásai rendszerességére vagy ingatagságára hat. A különbség

az eredményben csodálatosan megfelel a különbségnek az okban. Mert habár a vagyon felhalmozásának minden műveltséget meg kell előznie, még is az utána következőt nem kis mértékben határozzák meg azon föltételek, melyek alatt a vagyon felhalmozódása végbement. Ázsiában és Áfrikában termékeny talaj a föltétel, mely a gazdag termést biztosítja ; Európában kedvezőbb éghajlat idézett elő eredménydúsabb munkát. Az első esetben a hatás a talaj és termék viszonyától függ, más szóval a kültermészet egy részének befolyásától a másokra. Az utóbbi esetben a hatás az éghajlat és munkás viszonyától, azaz a kültermészetnek nem magára, hanem az emberre való behatásától függ. Mivel a viszonyok e két neme közt az első kevésbé bonyolult, kevésbé is van alávetve zavaroknak és így előbb lépett föl. Innen van, hogy a művelődés útján kétségtelenül Ázsia és Afrika termékenyebb részeit illetik meg az első lépések. De jóllehet e műveltség a legkorábbi volt, épen nem volt azért a legjobb és legtartósabb. Bizonyos okokból, melyeket nem sokára elősorolok, az egyedül valódilag hathatós haladás nem a természet gazdaságától, hanem az ember tetteirejéről függ. Ezért mutatott Európa művelődése, melyet elejétől fogva az éghajlat határozott meg, oly fejlődési képességet, mely azon népeknél, kik műveltségök eredetét a talajnak köszönik, teljesen ismeretlen. Mert a természetetörök látszólagos nagyszerűségök dacára korlátoltak és állandók ; legalább nekünk nincs arra legkisebb bizonyítékunk sem, hogy valaha növekedtek volna, vagy általában gyarapodásra képesek lennének. Az ember erői azonban, amennyire a tapasztalat és hasonlóság vezethet, határtalanok ; és semmi nem jogosít fel csak gondolni is határt, hol az emberi értelem szükségszerűleg megállapodásra kényszerülne. S miután a

szellem képessége, saját forrásait szaporítani, az ember sajátsága, mely őt kiválólag megkülönbözteti attól, mit közönségesen kültermészetnek nevezünk: világos, hogy az éghajlat befolyása, mely azáltal nyújt gazdagságot, hogy munkára késztet, végül kedvezőbb az ember előhaladására nézve, mint a talaj befolyása, mely ad ugyan gazdagságot, de nem az emberi tetterő ösztönzése, hanem lényegileg a talaj sajátsága és a majdnem önkéntesen nyújtott terméknek értéke vagy tömege közti viszony által.

Ennyit a különböző módról, amint az éghajlat és talaj a vagyon előhozására befolyanak. De egy más ép oly fontos, sőt talán még fontosabb pont van hátra. Miután gazdagság már keletkezett, előáll a kérdés, mint kell azt elosztani, azaz minő arányban részesüljenek abból a magasabb és alsóbb osztályok. A társadalom előhaladt korában ez több bonyolult körülménytől függ, melyeket itt nem vizsgálhatunk.²⁰⁾ A társaság igen korai fokán, s még mielőtt későbbi bonyolódott viszonyai megalakultak volna, nézetem szerint be lehet bizonyítani, hogy a gazdagság eloszlása ép úgy, mint létrejövetele, teljesen természeti törvények alatt áll, s hogy azonkívül ezen törvények még oly határozottak, miszerint képesek voltak a föld legszebb részében a lakók egy nagy részét folytonos és legyőzhetlen szegénységben tartani. Ha ez bebizonyítható, úgy ezen törvények nagy fontossága kétségtelen. Mert miután a gazdagság bizonynyal egyik forrása a hatalomnak, világos, hogy különben hasonló körülmények közt, a gazdagság eloszlásának vizsgálata, a hatalom megoszlásának vizsgálata, és mint ilyen fontos világot vet a politikai és társadalmi egyenlőtlenség eredetére, melyek befolyása és küzdelme minden művelt ország történetének lényeges részét képezik.

Általában mondhatjuk, hogy ha egyszer a gazdagság alakulása s elterjedése megkezdődött, két osztály közt fog megoszlan; az egyik az, mely dolgozik, a másik, mely nem dolgozik, és ez lesz az eszesebb, míg az előbbi a nagyobb számu. A mindkét osztály fentartására szükséges alapot közvetlenül az alsóbb osztály hozza létre, melynek testi erejét a felsőbb osztály magasabb tehetsége vezeti, összehozza, mintegy kezeli. A munkások kárpótlása bérnek, a vállalkozóké nyereségnek neveztetik. Később keletkezik egy osztály, melyet megtakarító osztálynak nevezhetnénk, azaz melynek tagjai sem nem munkások, sem nem vállalkozók, akik azonban megtakarított vagyonukat vállalkozóknak adják és e kölcsönért kárpótlásul a vállalkozók nyereségének egy részét kapják. Ez esetben a megtakarító osztály tagjai kárpótlásban részesülnek azért, hogy félretett vagyonuk élvezetét maguktól megtagadták, és e kárpótlás a pénzők után járó kamat. Így áll elő a hármas felosztás: kamat, nyereség és munkabér. Mindez azonban későbbi alakulás, mely nagyobb mértékben csak akkor történhetik, ha jelentékenyebb vagyon gyűlt össze; a társadalomnak általunk vizsgált fokán e harmadik, a megtakarító osztály elkülönülten ²¹⁾ alig található. Célunkra nézve elegendő tehát felállítani a természetes törvényeket, melyek a gazdagság létrejöttével alakítólag hatnak annak megosztására a munkások és munkaadók két osztálya közt.

A munkabér a munkáért fizetett ár, s ezért annak nagysága, mint minden más szükségletára, a piaci ár szerint változik. Ha a munkások kínálata túlhaladja a keresletet, a bér kisebb leend; ha a kereslet nagyobb, mint a kínálat, emelkedni fog. Föltevé, hogy egy országban a munkások és munkaadók

közt bizonyos összegnek kellene elosztatnia : bizonyos, hogy a munkások növekvése az egyes munkásra eső átlagos bért kisebbiteni fogná. És ha az általános szempontot mindenkor zavaró apróbb betolyásoktól eltekintünk, világos, hogy végül a bérkérdés népesedési kérdés; mert jóllehet a munkabér valóban kifizetett összege a tőke nagyságától függ, még is az egyes munkás bérének nagysága kisebbedni fog, ha azok száma növekszik, kik arra igényt tartanak, hacsak a tőke más okok következtében annyira nem növekednék, hogy nagyobb követeléseknek is képes megfelelni. ²²⁾

A munkabér nagysága közelebbi föltételeinek ismerete igen fontos, de itt közvetlenül nem tartozik ránk. A mi kérdésünk ugyanis nem a vagyon szerzésére, hanem annak eloszlására vonatkozik, és nekünk azon természeti föltételeket kell meghatározunk, melyek a népesség rendkívül szaporodásának elősegítése által a munkakinálatot igen növelik, és így a bér átlagos nagyságát igen leszállítják.

A természeti befolyások közt, melyek a munkás osztály növekvését elősegítik, legfontosabb és legáltalánosabb a táplálék hatása. Ha két ország, melyek különben más tekintetben teljesen egyenlők, egymástól abban különböznek, hogy az egyikben a közönséges táplálék olcsó és bőséges, míg a másikban ritka és drága: úgy az elsőben a lakosság szükségkép gyorsabban növekszik, mint a másikban. ²³⁾ Hasonlóan következtethetjük, hogy a munkabér átlagos nagysága az elsőben kisebb lesz, mint a másikban, csupán mert a piac gazdagabban van munkásokkal ellátva. Ennélfogva a táplálékra befolyó természeti törvények vizsgálata a különböző országokban jelen célunkra nézve igen nagy fontosságu, és ez, szerencsére, oly kérdés, melyre a vegy- és élettan jelen állásában biztos és határozott feleletet vagyunk képesek adni. ²⁴⁾

Az ember által felhasznált táplálék két, de csak is két oly hatást idéz elő, melyek a létezésre nézve szükségesek, ugyanis: 1) megadja az állati meleget, mely nélkül az életfolyamok megszűnének és 2) kipótolja a veszteséget, melyet a sejtszövet, azaz a test erőművezete (mechanismus) folyton szenved. E külön célok mindegyikére nézve külön táplálék van. Testünk hőmérsékét oly anyagok tartják fenn, melyekben nem létezik légeny; szervezetünk folytonos anyagvesztését pedig a légenytartalmu tápanyagok pótolják ki. ²⁵⁾ Az első esetben a légenymentes táplálék szénenye a már létező élenynyel egyesül, s így keletkezik a belső égési folyamat, mely által az állati meleg folytonosan megújul. Az utóbbi esetben a légenytartalmu táplálék, miután a légenynek kevés rokonsága van az élenynyel, ²⁶⁾ mintegy megoltalmaztatik az elégéstől ²⁷⁾ és ennek folytán betölti feladatát, mely a sejtszövetek helyreállításában s azon veszteségek kipótlásában áll, melyeknek az emberi szervezet a folytonos elhasználás következtében kitéve van.

Ez a táplálékok két nagy osztálya, ²⁸⁾ és ha vizsgáljuk a törvényeket, melyek viszonyukat az emberhez meghatározzák, úgy azt találjuk, hogy mindkettőben az éghajlat a legfontosabb tényező. Ha az emberek forró égélj alatt élnek, állati melegök könnyebben fentartható, mint a hidegben, s ezért kevesebb szükségük van légenymentes táplálékra, melynek egyedüli feladata csak a test bizonyos hőmérsékének fentartásában áll. A meleg égöv alatt lakóknak ép így kevesebb szükségük van légenytartalmu táplálékra, mert általában véve kevesebb testi megfeszítésre szorulnak, s így sejtszövetök kevésbbé gyorsan cseréltetik ki. ²⁹⁾

Mivel tehát a meleg égöv lakói természetes és

közönséges állapotban kevesebb táplálékot fogyasztanak, mint a hideg égöv alatt lakók, máskülönbⁿ egyenlő körülmények közt, szükségkép gyorsabban szaporodnak, mint a hideg égöv alattiak. A gyakorlati célra vonatkozólag lényegtelen, vajjon a nép táplálékának nagyobb tömege nagyobb készlet vagy kevesebb fogyasztás által ered-e? Ha az emberek kevesebbet esznek, az eredmény tökéletesen az lesz, mintha többjök lenne; mert ugyanazon mennyiségű táplálék tovább tart, s a lakosság gyorsabb szaporodásra képes, mint a hidegebb éghajlat alatt, ha szinte a tápláléki készlet egyenlő mennyiségben volna is meg, mivel az az éghajlat követelményei folytán gyorsabban emésztetnék föl

Ez az első nézpon, mely szerint az éghajlat törvényei a táplálék közvetítésével a népesedés és ennek folytán a vagyonfelosztás törvényeivel is összeköttetésben állnak. De van még ugyanazon irányban egy más nézpon is, mely vizsgálatunkat megerősíti, az t. i., hogy az embereknek hideg tartományokban nemcsak többet kell enniök, hanem hogy táplálékuk drágább, azaz nehezebben beszerezhető s több munkát igényel Ennek okát lehető röviden mondom el.

A táplálkozás célja, mint láttuk, kettős: a test melegének fentartása s az elvesztett anyagok kipótlása.³⁰⁾ Ezek közül az elsőt a lég élye eszközli, mely tüdőnkbe és innen az egész szervezetbe hat s a táplálékkal bevett szénenynyel egyesül.³¹⁾ Az élyen és szénenye ezen egyesülése mindenkor jelentékeny meleget okoz, s ezáltal az emberi test kellő hőmérsékben tartatik.³²⁾ A vegytan egy ismeretes törvénye szerint a szénenye és élyen, hasonlóan a többi elemekhez, csak határozott arányban és viszonyok közt egyesülnek.³³⁾ A helyes egyensúly fentar-

tása végett szükséges tehát, hogy a szénenyrtartalmu táplálék a felvett éleny tömegéhez képest kisebbbitessek vagy szaporittassék, mint szükséges, mindkettő tömegét megszorítani, midőn a külső hideg a test hőmérsékét lejjebb szállítja. Ebből kiviláglik, hogy a hideg éghajlat alatt szénenydúsabb táplálék szükséges két különböző okból. Először, mivel a lég sűrűbb, az emberek minden lehellettel több élenyt vesznek fel, mint azt hőtől megritkított légben tennék. ³⁴⁾ Másodszor a hideg meggyorsítja a légzést, és így az ott lakóknak többször kell lélekzeniök, mint a forró égöv alattiaknak, kiknek átlagosan kevesebb élenyt is kell felvenniök. ³⁵⁾ Mindkét ok következtében a széneny használata is nagyobb lesz, mivel csak a két említett elem képes bizonyos viszonyban a test hőmérsékét s az emberi szervezet egyensúlyát fentartani. ³⁶⁾

E vegy- és élettani elvekből következtethetjük, hogy minél hidegebb az ország, melyben valamely néplakik, annál több szüksége van ennek szénenydús táplálékra. S e tisztán tudományos következtetést a tapasztalat is igazolja. A sarkvidékek lakói igen sok zsirt fogyasztanak el, míg a forró égöv alatt az ily táplálék életveszélyes volna, s azért a közönséges táplálék csaknem teljesen gyümölcs-, rizs- és más növényekből áll. Pontos vizsgálat továbbá kimutatta azt is, hogy a sarkvidéki táplálékban nagy mennyiségű széneny, a forró égöviben igen sok éleny található. Anélkül, hogy némely olvasóra nézve talán unalmas részletezésbe bocsátkoznánk, megjegyezhetjük általában, miszerint az olajok körülbelül 6-szor annyi szénenyt tartalmaznak, mint a gyümölcsök, de igen kevés élenyt, ³⁷⁾ míg a keményítő, mely a növényország ³⁸⁾ legáltalánosabb és táplálék tekintetében legfontosabb része, csaknem felerészben élenyből áll. ³⁹⁾

Az összefüggés e tény és tárgyunk között igen nevezetes; egy általánosabb, előttünk ismeretlen törvény szerint a szénenynyel terhelt táplálék drágább, mint az, melyben viszonylag kevés széneny van. A talaj gyümölcssei, melyek főalkatrésze az éleny, igen elterjedtek és veszély, sőt csaknem fáradság nélkül szerezhetőek. Nem így áll ez a szénenydús és a hideg égalj alatt elkerülhetlenül szükséges táplálékra nézve; ez nem állítható elő oly könnyen s nem ajánlkozik mintegy magától az embereknek; e táplálék nem jön a földből, mint a növények, hanem erős és vad állatok húsból és zsirjából áll, ⁴⁰⁾ melynek megszerzésénél az ember nagy veszélyeknek és sok fáradságnak van kitéve. És habár ez kétségkívül ellenkező esetek ellentéte, világos mégis, hogy minél közelebb jut valamely nép az egyik vagy másik véglethez, annál inkább áll az azokon uralkodó feltételek alatt. Általános szabályként tekinthető, miszerint minél hidegebb valamely ország, tápláléka annál több szénenynyel bir. ⁴¹⁾ Egyszersmind a szénenytartalmu s leginkább az állatországból nyert táplálék nehezebben szerezhető meg, mint a növényországból jövő élenytartalmu eledel. ⁴²⁾ Ennek következtében oly népeknél, hol az égalj hidege erős szénenytartalmu táplálékot tesz szükségessé, nagyrészt már a társadalom gyermekkorában is merészebb és kalandosabb jellem fejt ki, mint oly népeknél, melyek közönséges élenydús tápláléka könnyen megszerezhető volt, sőt a természet által önmagától küzdés nélkül is megadatott. ⁴³⁾ Ezen eredeti különbségből sok következmény ered, melyeket itt nem szükséges elősorolnom; céлом csak az volt, hogy utaljak arra, mint hat a táplálék különfélesége a vagyon különböző eloszlására.

A mód, mint változik meg ez eloszlás viszonya általában, valószínűleg világos lesz az eddigiekből.

Szükséges lesz azonban a vizsgálatunk alapjául felvett tényeket röviden ismételnünk. Ezek egyszerűen a következők. **A munkabér emelkedik vagy süllyed a népesség száma szerint; emelkedik, ha kevés munkát ajánlanak, süllyed, ha sokat. Maga a népesség, jóllehet több más körülménytől is függ, kétségkívül lényegesen süllyed és emelkedik a táplálék mennyisége folytán; emelkedik dúsabb táplálék következtében, hanyatlik vagy legalább nem növekszik szűk táplálék mellett. A szükséges eledelék hideg égöv alatt ritkábbak, mint a meleg alatt, sőt nemesak ritkábbak, hanem a lakóknak többre is van szükségük,⁴⁴⁾ úgy hogy mindkét ok következtében a népesség szaporodása, melytől függ a munkapiac minősége, kevésbé segítetik elő. Ha tehát következtetésünket legegyszerűbb alakjában akarjuk kifejezni, mondhatjuk, hogy a meleg égöv alatt mindenkor erősebb hajlam van csekély munkabérrre, mint a hideg égöv alatt.)**

Ha most e nagy alapelveket a történet általános folyamában alkalmazzuk, mindenütt igazolva találjuk azt. Sőt nincs is egyetlen bizonyíték az ellenkezőre. Ázsia-, Afrika- és Amerikában az ókori műveltség mindenkor a forró égöv alatt állott elő, és nincs példa rá, hogy a munkabér csekély, s a munkásosztály állapota nyomorú t nem lett volna. **Európában a műveltség hidegebb égöv alatt jött először létre.** Ennek folytán a munkabér emelkedett és a vagyonszétválás egyenlőbb volt, mint oly tartományokban, hol a gazdag táplálék a népesség szaporodását elősegítette. E különbség, mint rögtön látni fogjuk, több igen fontos társadalmi és politikai következményt hozott létre. Mielőtt azonban ezek vizsgálatába bocsátkoznánk, meg kell jegyeznünk, miszerint az egyedüli látszólagos kivétel e felfogás alól éppen az, mi az általános törvényt legjobban megerősíti Csak egy európai nép létezik,

mely igen olcsó általános táplálékkal bir ; e nép, alig szükséges mondanom, az irlandi. Irlandban a munkás osztály több mint 200 éven át leginkább burgonyából élt, mely hozzájuk a XVI. század végén, vagy a XVII. elején⁴⁵⁾ vitetett be. A burgonya azonban a burgonyakór idejéig, sőt még most is, olcsóbb, mint bármely ép oly egészséges táplálék. Ha a benne levő tápanyag fontosságát tekintetbe vesszük, azt fogjuk találni, hogy belőle közép nagyságu szántó föld két annyi embert táplálhat, mint ha buzavetésre használtatik fel.⁴⁶⁾ Az eredmény az, hogy oly országban, hol a nép burgonyából él, a lakosság, különben hasonló körülmények közt, kétszer oly gyorsan szaporodik, mint más országban, hol a buza a fő táplálék. S így is történt. Egészen az utolsó időig, midőn az éhhalál és kivándorlás által minden megváltozott, Irland lakossága évenként átlagosan 3 százalékkal növekedett, míg Angliáé csak másféllel.⁴⁷⁾ Az eredmény az lett, hogy a vagyon eloszlása a két országban egészen különböző volt. Még magában Angliában is igen gyors a lakosság szaporodása, és mivel a munkapiac igen túltömött, a munkásokat itt sem fizetik kellőleg.⁴⁸⁾ De mégis viszonyaik, ahhoz képest mint az irlandiaknak még néhány év előtt is tengődniök kellett, fényeseknek és gazdagoknak mondhatók. Az irek nyomorát kétségkívül terhesebbé tette uralkodók esztelensége s a gyalázatos kormányzás, mely egész a legujabb korig Anglia becsületének legsötétebb foltja volt; mindamellett a legfontosabb ok az, hogy az alsóbb osztályt alacsony bére nemcsak a kényelmektől, de a művelt lét legközönségesebb szükségseitől is megfosztotta, s ezen szomorú helyzet a táplálék olcsóságának és bőségének természetes következménye, minek folytán a népesség oly gyorsan szaporodott, hogy a munkapiac folytonosan tömve volt.⁴⁹⁾ Ez

annyira ment, hogy egy értelmes irlandi utazó 20 év előtt azon megjegyzést teszi, mikép akkor az átlagos napi bér 4 penny volt, s hogy ezen nyomorult bér mellett sem lehetett mindig munkát kapni.⁵⁰⁾

Ez az olcsó eledel következménye azon országban, melyet a természet általában pazarabbul áldott meg, mint bármely más országot Európában.⁵¹⁾ S ha a népek társadalmi és gazdasági állapotát nagyobb mérv szerint tekintjük, ugyanazon elv nyomaira akadunk mindenütt. Találni fogjuk, hogy különben egyenlő körülmények közt élő népek számát a táplálék megszorítja, s hogy e szaporodás a munkabérre határozólag foly be. Találni fogjuk továbbá, hogy ha a munkabér állandóan csekély,⁵²⁾ s következőleg a vagyon széteszlása egyenlőtlen, úgy a politikai hatalom és társadalmi befolyás megoszlása is az; más szóval látni fogjuk, hogy a magasb és alacsonyabb osztályok közti átlagos viszony eredetileg azon természeti tulajdonságoktól függ, melyek hatását kimutatni igyekeztem.⁵³⁾ Ha mindezt összefoglaljuk, a természeti és erkölcsi világ benső összefüggését, reményilem, sokkal nagyobb világossággal fogjuk felismerni, mint eddig történhetett, és épen így ez összefüggés törvényeit s azon okokat, miért kellett némely régi művelt államnak bizonyos fejlettségi fok elérése után hanyatlania, nem levén képes ellenállani a természetnek és megküzdeni az előhaladását gátló akadályokkal.

Ha először Ázsiára tekintünk, nevezetes példát fogunk találni a benső és külső tünemények ellenkezésére. Az ázsiai műveltség a már fennebb előhozott okok következtében egy gazdag földterületre szorított, melyen könnyen lehetett vagyont szerezni. E hatalmas terület a föld némely legtermékenyebb részét is magában foglalja, és ezek közt bizonyosan Előindia

az, mely leghosszabb ideig állott a legnagyobb műveltségi fokon.⁵⁴⁾ Indiáról sokkal nagyobb számú adat áll rendelkezésünkre, mint Ázsia bármely más részéről.⁵⁵⁾ Ezt veszem tehát fel például s bebizonyítom rajta a felsorolt törvényeket, melyek ugyan a nemzetgazdaszat- és vegytanból vannak véve, de a történelem nagy terén is teljesen igazolhatók.

Indiában az éghajlat melege folytán ama törvény uralkodik, hogy a közönséges eledel sokkal inkább éleny-, mint szénenyirtartalmu. Egy más törvény következtében a nép közönséges eledelét nem az állat-, hanem a növényországból kénytelen venni, melynek főalkatrésze a keményítő. A nagy hőség egyúttal képtelenné teszi az embert fárasztó munkára s ennek folytán oly eledelt igényel, mely aránylag sok tápanyagot nyújt kis térimében. Ha a fönnebbi nézetek helyesek, e jellemző sajátságoknak meg kell lenniök az indusok táplálékában is. És valóban úgy van. A legrégebb kortól fogva a rizs volt főtáplálékuk,⁵⁶⁾ elegtáplálóbb gabonanem,⁵⁷⁾ mely rendkívül sok keményítőt tartalmaz⁵⁸⁾ és a földmivesnek legalább hatvanszoros hozadékot ad.⁵⁹⁾

Így lehet pár természeti törvény alkalmazása által előre látnunk, mi lesz valamely nép nemzeti tápláléka és következőleg azt is, ami ebből folyik. Ez esetben nem kevésbé nevezetes, hogy a félsziget déli részén ujabban a rizs-étel használata csökken, de helyét nem állati táplálék, hanem csak egy más, ragi⁶⁰⁾ nevű, gabonanem foglalta el. Az említett viszonyokhoz azonban oly annyira illik a rizs táplálék, hogy Ázsia legmelegebb tartományaiiban még mindig ez a főtáplálék,⁶¹⁾ honnan más világrészekbe is átvitetett.⁶²⁾

Az éghajlat és táplálék e sajátsága következtében Indiában a vagyon amaz egyenlőtlen megoszlása jött

létre, melyre minden országban számíthatunk, hol a munkapiac túltömve van.⁶³⁾ Ha megvizsgáljuk a legrégebb, két sőt három ezredéves indus hagyományokat, a népet a maival csaknem egyenlő állapotban találjuk és csaknem biztosan állíthatjuk, hogy ez valóban mindig így volt, mióta a tőke felhalmozódása megkezdődött. A felsőbb osztályok dúsgazdagok, az alsóbbak nyomorult szegénységben élnek; azok, kik a vagyont munkájok által létrehozzák, abból a lehető legkisebb részt nyerik, a többit nyereség, kamat vagy bérösszeg címen a felsőbb osztályok költik el. S mivel az értelem mellett a gazdagság a hatalom legfőbb forrása, a vagyon ezen egyenlőtlen ségével igen természetesen a társadalmi és politikai hatalom egyenlőtlen sége is karöltve jár. Nem kell azért csodálkoznunk, hogy már a legrégebb időkben is, ameddig az indiai történet világa hatol, a nép rendkívüli többsége a legkeserűbb szegénység jármá alatt csupán mától holnapra tengette életét s ennek folytán mindig buta és nyomorult maradt, megtörve a folytonos csapások alatt, aljas szolgálalkúséggel csúszva urai előtt, csak arra teremtve, hogy rabszolga legyen, vagy hogy háboruba vitetve másokat rabszolgákká tegyen.⁶⁴⁾

A munkabér átlagos nagyságát Indiában hosszabb időre előre meghatározni lehetetlen. Ha szinte pénzértékben kifejezhetnők is ezt, az érték, azaz a pénz bevásárlási hatalma bizonytalan változásoknak van alávetve, melyek a termény árának ingadozásából erednek.⁶⁵⁾ Jelen célunkra nézve azonban oly módszert követhetünk, mely sokkal pontosabb eredményekre vezet, mint egy talán tisztán a bérnagyság adatainak összegyűjtésén alapuló vizsgálat. E módszer egyszerűen a következő: miután valamely ország vagyona csak munkabér-, nyereség-, kamat- és haszonbérre osztható, és a kamat átlagosan véve a nyereség pontos

mértéke: ⁶⁶⁾ világos, hogy ha valamely népnél a haszonbér és kamat nagy, a munkabérnek alacsonynak kell lennie. ⁶⁷⁾ Ha tehát a pénz szokásos kamatját, és a földhozadéknak haszonbér által igénybe vett részét szigoruan meghatározhatjuk, igen pontos fogalmat szerezhetünk a munkaberről, mely valóban csak a maradék; a nyereség, kamat és haszonbér levonása után a munkások számára fenmaradt összeg.

Igen feltűnő azonban, hogy Indiában a kamat és haszonbér mindenkor igen nagy volt. Menu törvényeiben, melyek körülbelől 9 századdal K. e. keletkeztek, ⁶⁸⁾ a legalsóbb kamat 15, a legfelsőbb 60 százalékban van megállapítva. ⁶⁹⁾ S ez nem egy már elavult törvény, sőt inkább Menu törvényei még ma is az indus jogtudomány alapját képezik; ⁷⁰⁾ s biztosan tudjuk azonkívül, hogy pl. 1810-ben a kamatláb 36—60% közt ingadozott. ⁷¹⁾

Legyen elég ennyi számításunk egyik elemére vonatkozólag. A másik elem, a haszonbér iránt épen oly pontos és hiteles adatokkal birunk. Angliában és Skótországbán egy bérbevett földbirtokért átlagosan véve a nyers hozadék negyedrészt szokták, mint haszonbért, fizetni. Franciaországban az átlagos viszony körülbelül egy harmad, míg az Amerikai egyesült államokban tudvalóveleg sokkal csekélyebb és némely tartományaiban valóban csak névleges. Ellenkezőleg Indiában. Itt a törvényes haszonbér, azaz a törvény és szokás által legkisebbnek elismert bérösszeg, a jövedelem fele, és még e szigorú szabály sem tartatik meg, mivel a haszonbér oly magasra képes emelkedni, hogy a föld mivelője nemesak felét nem kapja meg a termésnek, hanem sokszor annyit sem, mivel a következő évre szükséges vetőmagot megszereshetné. ⁷⁵⁾

E tények következése világos. Tartósan magas haszonbér és kamatláb s az utolsónak a nyereséghez

való viszonyából eredő szükséges változásai mellett a munkabérnek szükségkép mindig igen alacsonynak kellett lennie. És miután Indiában határozott nagyságu gazdagság osztandó szét kamat-, haszonbér-, nyereség- és munkabérre: világos, hogy a három első csak a negyedik rovására emelkedhetik; az az a munkás fáradságának jutalma a felsőbb osztályok jutalékához képest igen csekély. S jöllehet ez szükséges következmény és nem szorul támogatásra külső tapasztalati okok által, mindamellett felemlíthetjük, hogy az újabb időben, melyről nekünk teljesen biztos adataink vannak, a munkabér Indiában mindenkor rendkívül csekély volt, s a gazdagok és fejedelmek pazar fénye mellett a nép még most is oly csekélységért kénytelen fáradni, mely alig elegendő mulhatlan szükségleteinek fedezésére. ⁷⁶⁾

Ez az első eredmény, mely Indiában a nép általános táplálékának olesósága és bősége folytán szükségkép bekövetkezett. ⁷⁷⁾ De a nyomornak még itt legkevésbbé sincs határa. Indiában, mint másutt is, a szegénység megvetésre, a gazdagság hatalomra vezetett. Különbön hasonló körülmények között élő osztályok és egyesek gazdagságuk különbsége által egyenlőtlen befolyásra emelkednek; és mivel nincs eset rá a történelemben, hogy valamely osztály hatalommal felruházva, azzal vissza nem élt volna: könnyen felfoghatjuk, hogy az indusok, éghajlatuk természeti törvényei által szegénységre lévén kárhóztatva, oly mélyre sülyedtek, hogy soha nem voltak képesek fölemelkedni. Csak még néhány példát akarok erre felhozni, hogy az elvet inkább megmagyarázzam, mint bebizonyítsam.

Az indus nép egy nagy tömege szudrának nevezetik, ⁷⁸⁾ s a törvény irányában számos kicsinyes és sajtóságos határozatot tartalmaz. Ha valaki e megvetett osztályból azon helyre merészelt ülni, mint urai, úgy száműzetett vagy kínos és szégyenteljes

büntetésben részesült.⁷⁹⁾ Ha tiszteletlenül nyilatkozott felőlök, megégették száját;⁸⁰⁾ ha valóban megsértette őket, kivágták nyelvét;⁸¹⁾ ha brahminnak alkalmatlankodott, megölték;⁸²⁾ ha brahminnal ugyanazon szőnyegre ült le, levágták egyik lábát⁸³⁾ ha tudvágyból a szent könyvek olvasását csak hallgatta is, forró olajat öntöttek fülébe;⁸⁴⁾ ha pedig épen könyv nélkül megtanulta, megölték:⁸⁵⁾ általában, ha bünt követett el, szigorúbban büntették, mint a felsőbb osztálybelieket,⁸⁶⁾ a szudra megölése azonban hasonlóan tekintetett a kutya, macska, vagy varju agyonütéséhez.⁸⁷⁾ Ha a szudra lányát brahminnak adta nőül, a világ bárminemű büntetése nem volt elegendő, a brahmin pedig pokolba jutott, mert egy végtelenül alatta álló nővel szennyezte be magát.⁸⁸⁾ Sőt még az is törvényként van kimondva nálok, hogy a munkás pusztá neve is megvetendő, hogy így az őt megillető hely közvetlenül elismertessék.⁸⁹⁾ Sőt mintha mindez nem volna még elég a társadalmi alárendeltség fentartására, határozott törvényként lett kimondva, hogy a munkásnak vagyont szerezni nem szabad,⁹⁰⁾ s egy máshelyütt, hogy a szudra, ha ura szabadon bocsátja is, szolga marad, mert ugymond a törvénykönyv, „ki volna képes őt természetes állapotából kivetkőztetni?”⁹¹⁾

Oh igen, ki volna képes őt nyomoru helyzetéből kivetkőztetni? Én nem tudom, hol volna hatalom, mely ily nagy csodát véghezvihetne! Mert Indiában rabszolgaság, megvetett, örökké tartó rabszolgaság a nép nagy tömegének sorsa, melyre azt a változhatlan természeti törvények kárhoztatják. Az egész történetben nincs egy forró égövi ország, melyben a nép a vagyonosság emelkedése mellett e sorsot elkerülte volna; nincs példa rá, hogy az éghajlat forrósága a táplálék túlbőségét, s ez eleinte a gazdag-

ság, később a politikai és társadalmi hatalom egyetlen megosztását maga után ne vonta volna. Ily nemzeteknél, hol e föltételek uralkodtak, az alsóbbrendű nép soha nem becsültetik; a tömegnek nincs joga az államkormányzáshoz, nincs szava a vagyion kezeléséhez, habár saját véres verejtékével szerezte is azt. Egyedüli dolga fáradni, egyedüli kötelessége engedelmeskedni. Így keletkezett náluk a jámbor szolgai alávetettség megszokott érzelme, mely a történelem tanuságaként mindnyájokat jellemzi. Mert kétségtelen tény, mikép a történelem lapjai nem mutatnak fel egy példát sem, hogy az ily népek eluyomóik ellen fellázadtak volna, sehol nem találunk osztályharcot, népfelkelést, de még csak nagyobb összeesküvést sem. Egazdag és termékeny országokban sok változás történt, de mind felülről, és egy sem alulról. A demokratikus elem teljesen hiányzott. Volt háború elég, de ez a királyok, a dynastiák harca volt; forradalmak támadtak a kormány közegei közt, a palotákban és trónokon, de soha a nép között,⁹²⁾ és soha nem azért, hogy enyhítsék nyomoru sorsukat, melyre valóban nem is annyira az emberek, mint inkább a természet kárhoztatta őket. Csak az európai művelődés létrejöttével állottak elő más természeti befolyások és ennélfogva más eredmények is. Európában mutatkozott először törekvés a gazdagság és hatalom e rettenetes visszás elosztását kiegyenlíteni és így a legrégebb és legnagyobb birodalmak egyik fő gyengeségét elkerülni. Ennek természetes következménye az, hogy Európában fogamzott meg minden, mi érdemes a műveltség nevére; mert csak itt tettek kísérletet a részek viszonyos egyensúlyának helyreállítására. Csak itt alakult a társadalom terv szerint, mely ugyan még nem kielégítő, de mégis felölel minden társadalmi osztályt, tért enged mindegyiknek a haladásra

és így biztosítja az egész tartósságát és előmenetelét.

E fejezet végén előadjuk, mint hatottak Európában — különösen a babona csökkentése által — némely más természeti sajátságok is az emberiség haladására; mivel azonban ez néhány még eddig nem vizsgált törvény ismeretét teszi fel, tanácsosnak látszik, először a jelen vizsgálatot fejezni be; meg fogom azért kísérteni bebizonyítani, hogy mindaz, amit most Indiáról elmondtam, ép úgy alkalmazható Aegyptom-, Mexiko- és Perura is. Ha ezután Ázsia, Afrika és Amerika legfőbb művelt államait áttekintjük, meggyőződhetünk, hogy a fönnebb elősorolt elvek a legkülönbözőbb és egymástól legtávolabb fekvő tartományokra is alkalmazhatók, és egyszersmind elegendő bizonyítékok birtokában leszünk, e nagy törvények helyességének bebizonyítására. Ezen elővigyázat nélkül kитеhetném magam a gyanunak, hogy következtéseimet felületes és hiányos anyagból vontam.

Már fönnebb előadtam az okokat, miért jutottak Afrika népei közt egyedül az aegyptomiak műveltségre, s ki is mutattam, hogy ezek azon természeti sajátságokon alapulnak, melyek országukat a szomszéd tartományoktól előnyösen megkülönböztették, a vagyonszerzést megkönnyítették, és így nemcsak oly anyagi forrásokat nyújtottak nekik, melyeket különben soha nem nyertek volna, hanem a felsőbb osztályoknak üres időt és alkalmat is szereztek ismereteik szaporítására. Shabár mindezen előnyök dacára — később elősorolandó okok miatt — nagy fontosságú eredményt nem képesek is felmutatni: kétségtelen tény, hogy Afrika többi népeit messze túlhaladták.

Aegyptom, mint India műveltsége is a talaj természetes gazdagsága által idéztetett elő; s mivel az éghajlat is forró,⁹³⁾ mindkét országban ugyanazon

törvények léptek uralomra. Mindkét népnél olcsó s nagy bőségű a táplálék, s ennek folytán tömött a munkapiac, és egyenlőtlenül van eloszolva a vagyon és hatalom, miből ered az egyenlőtlenség sok szomorú következménye. Mint hatott e rendszer Indiában, kifejtettem fönnebb; s jóllehet Aegyptom legrégibb állapotáról kevesebb adatunk van, ez is elegendő arra nézve, hogy a két művelődés megegyezését kimutassuk és bebizonyítsuk ama nagy elvek azonosságát, melyek mindkettő társadalmi és politikai fejlődésében döntő szerepet játszottak.

Ha a régi aegyptomiak állapotát fővonásaiban vizsgáljuk, azt találjuk, hogy az teljesen megfelel az indiainak. Mert először Áfrikában a fő táplálék — a datolya — teljesen az, mi Ázsia legtermékenyebb részében a rizs. A pálmafa ez országban a Tigristől egész az Atlanti óceánig el van terjedve⁹⁴⁾ és Arabiában millió embernek nyújt táplálékot,⁹⁵⁾ épen úgy mint Áfrika éjszaki részében.⁹⁶⁾ A nagy arab pusztaság sok helyén nem képes ugyan e fa gyümölcsöt teremni, de máshelyütt oly bőségben látja el ezen kitartó természetű növény az embert datolyával, hogy a Sahara éjszaki részén még a házi állatokat is ezzel táplálják,⁹⁷⁾ s Aegyptomban, hol a pálma állítólag vadon nő,⁹⁸⁾ nemcsak a népnek szolgál fő eledelül, hanem már a legrégibb időtől fogva a teve táplálására is használtatik, mely állat ott az egyedüli vonómarha.⁹⁹⁾

Ha Áfrikában Aegyptomot tekintjük a műveltség főalakzatának, mint Ázsiában Indiát, úgy a fönnebbi tényekből önként következik, mikép a datolya ugyanaz az aegyptomiakra nézve, mi a rizs az indusoknál. A tápanyag főalkatrészei vegyileg mindkettőben ugyan azok, csak hogy az indus növény keményítője a datolyánál cukorrá alakult át. Ép oly világos az égalji törvények rokonsága is, mert a datolya, miként a rizs,

a meleg égöv terménye s leginkább és legjobban a forró égöv alatt tenyészik.¹⁰⁰⁾ Szaporodásuk és a talajhoz való viszonyuk is megegyezik. A datolya, miként a rizs, kevés munkát igényel, gazdag aratást nyújt s a táplálékhoz viszonyítva oly kevés tért foglal el, hogy 200 pálmafa, sőt több is képes egy hold földön tenyészni.¹⁰¹⁾

Ily feltűnő a hasonlat, mely különböző országokban az egyenlő természeti feltételekből következik. Aegyptomban, mint Indiában, az igen termékeny föld hozta létre a művelődést, s míg a föld gazdagsága elősegítette a vagyon növekvését, a táplálék bősége döntő szerepet játszott a vagyon eloszlásánál. Aegyptom legtermékenyebb része Said,¹⁰²⁾ és csakugyan itt fejlett ki a legnagyobb művészet és tudomány, itt vannak Theba ragyogó romjai, itt láthatók Karnak, Luxor, Dendera és Edfu¹⁰³⁾ nagyszerű emlékei. Saidban, vagy mint gyakran neveztetik Thebaisban, oly táplálék van, mi még gyorsabban szaporodik, mint a datolya és rizs. Ez a durra, mely a legujabb időkig csak Felső-Aegyptomban termett,¹⁰⁴⁾ s melynek szaporasága oly nagy, hogy 240-szeres hozadékot nyújt.¹⁰⁵⁾ Alsó-Aegyptomban a durra régebben ismeretlen volt, de a nép a datolyán kívül a Nil partján vadon növő lótoszból is készített kenyeret.¹⁰⁶⁾ Ez igen olcsó és könnyen szereshető táplálék lehetett; és ezen kívül volt még ott számos más növény is, melyek az aegyptomiaknak eledelül szolgáltak.¹⁰⁷⁾ A bőség valóban oly kimeríthetetlen vala, hogy a mohammedánok berontásakor csak magában Alexandriában több volt 4000 gyümölcsárusnál.¹⁰⁸⁾

Az országban szokásos táplálék bősége következtében hason eredmények állottak elő, mint Indiában. Afrika más részeiben a népesség szaporodását a meleg éghajlat elősegítette ugyan, de az a talaj szegénysége

folytán csakhamar ismét visszaesett rendes állapotába. A Nil partján azonban nem volt meg ezen akadály,¹⁰⁹⁾ és így az előbbeni törvények teljes hatálylyal működtek. E törvény következtében nemcsak olcsó táplálékban részesültek az aegyptomiak, hanem aránylag kevésbé fogyasztották is azt, és így a nép szaporodása megkettőzött. Ezzel összefüggésben az alsóbb osztálybeliek könnyebben nevelhették föl gyermekeit, mert a meleg következtében magok számára is alig volt ruhára szükségök, gyermekeik ellenben teljesen meztelenül jártak, feltűnő ellentétben a hidegebb országokhoz, hol a melegebb és drágább öltözet az egészség fentartására annyira szükséges. Diodorus Siculus, ki 1900 év előtt utazott Aegyptomban, állítja, hogy egy gyermek fölnevelése a férfikorig 20 drachmánál¹¹⁰⁾ (= 13 shilling = 6 $\frac{1}{3}$ forint ezüstben) többre nem került, mely körülmény kétségtelenül nagy részben elősegítette a lakosság gyors szaporodását.

Az eddigi megjegyzéseket röviden egy mondatban összefoglalva, állíthatjuk, mikép Aegyptomban a lakosság száma óriási gyorsasággal növekedett, mivel az éghajlat szükségleteiket megkevesbitette, míg a talaj túlbőségben gondoskodott táplálékukról. Ezért Aegyptom nemcsak sokkal népesebb volt, mint Afrika más országai, hanem valószínűleg népesebb, mint bármely más ország az ókorban. Ismeretünk ugyan némileg hiányos e tekintetben, de oly forrásokból van merítve, melyek hitelessége kétségbevonhatatlan. Herodot, minél inkább tanulmányozzuk, annál inkább hitelre méltónak bizonyul;¹¹¹⁾ s az ő nyomán tudjuk, miszerint Amasis uralkodása alatt Aegyptomban 20,000 népes város volt.¹¹²⁾ Ez kissé túlzottnak látszik ugyan, de jellemző, hogy Diodorus Siculus, ki 400 évvel később járta be Aegyptomot s Herodot adatait irigységből előszeretettel cáfolgatja,¹¹³⁾ e fontos

tételt megerősíti. Mert nemcsak azt mondja, hogy Aegyptom e korban oly népes volt, mint bármely más ország, hanem azt is, hogy régibb adatok szerint egykor a világ legnépesebb része volt és 18,000 városnál többet számlált.¹¹⁴⁾

E két ókori író ismerte egyedül jól és öntanulmányozás alapján Aegyptom viszonyait,¹¹⁵⁾ s adataik annál becsesebbek, mert bizonyosan különböző forrásokból erednek; Herodot ugyanis, úgy látszik, Memphisben, Diodor pedig Thébában gyűjtötte adatait.¹¹⁶⁾ E különbség dacára megegyeznek mindketten a lakosság óriási növekvésében és rabszolgai helyzetében. Különben már maga a hatalmas és költséges építészeti is eléggé bizonyítja az építő nép nyomorát. Ily óriási¹¹⁷⁾ és haszontalan,¹¹⁸⁾ egyedül a királyok sirjául szolgált építményeket, minők a gúlák, csak oly országban emelhettek, hol az uralkodó zsarnok, a nép rabszolga. Bármily gazdagság, bármily fényűzés nem volna képes ezek költségét fedezni, ha az építők szabad emberek volnának, kik munkájokért méltányos bért követelhetnek.¹¹⁹⁾ De Aegyptomban ép úgy, mint Indiában, nem ügyeltek erre, mivel minden törekvés a főbb osztályok pártolására s az alsóbb rendű nép elnyomására irányult. A két osztályt végzetlén, áthághatlan ür választotta el.¹²⁰⁾ Azt, ki munkás létére megváltoztatta szokott életmódját, vagy csak legtávolabbról politikával is foglalkozott, szigorúan megbüntették;¹²¹⁾ s egyáltalában nem engedték meg, hogy a földmives, iparos vagy bárki más a király-, papság- és katonaságon kívül,¹²²⁾ földbirtokkal birjon. A nagy tömeg nem becsültetett többre, mint az igavonó marha, s nem tekintetett egyébnek, mint élő munkaeszközöknek. Ha munkájukat elhanyagolták, megkorbácsoltattak; ez volt a cselédség, sőt a nőknek is közönséges büntetése.¹²³⁾

Ilyen s hasonnemü intézmények teljesen megfeleltek az egész társadalmi rendnek, mely zsarnokságon alapult, s csak kegyetlen bánásmód által volt fentartható. Az egész nemzet fáradozása egy nagy kisebbség korlátlan rendelkezése alatt állt, és csak így volt lehetséges felépíteni e hatalmas műveket, melyek a gondolkozás nélküli tömeg szemében a műveltség bizonyítékaiként tűnnek fel,¹²⁴⁾ holott valóban egy teljesen romlott és bomlásnak indult társadalom bizonyosságai, melyben a tökéletlen műveltség ügyessége és művészete épen azoknak ártott, kiknek használnia kellett volna, úgy hogy a nép által szerzett vagyon magának a népnek megrontására használtatott fel.

Valóban fölösleges volna, ily körülmények közt arra számítanunk, hogy az emberi szenvedések tekintetbe jöttek.¹²⁵⁾ Mindamellett méltán visszariaszt e kiméletlen pazarlás, melylyel Aegyptomban az előkelőbb osztályok a nép munkáját és életét könnyelműen fecsérelték. E tekintetben, mint azt a fennmaradt emlékek eléggé bizonyítják, egyedül s példátlanul állanak. Némi képzetet nyerhetünk e csaknem hihetlen pazarlásról, ha halljuk, miszerint 2000 embert három évig foglalkoztatott egy kőnek elszállítása Elefantinéből Saisba,¹²⁶⁾ hogy a Veres tengerhez vezető csatorna magában 12,000 aegyptomi életébe került,¹²⁷⁾ s egy gúla építése 360,000 munkást 20 évig vett igénybe.¹²⁸⁾

Ha most Ázsia és Afrika történetéről áttérünk az újvilágra, itt is igazolva találjuk a fönnebbi nézetek helyességét. Amerika egyedüli művelt országai az európaiak odajövetele előtt Mexiko és Peru voltak;¹²⁹⁾ legfőlebb azon hosszú és keskeny földterületet számíthatjuk még némileg hozzájuk, mely Mexiko déli részétől a Panamai szorosig terjed. Ez országban, mely ma Közép-Amerika név alatt ismeretes, a lakosok a föld gazdagsága folytán¹³⁰⁾ önnállólag emelkedtek némi műveltségre; a

fenmaradt romok legalább oly erőműtani és építészeti ügyességről tanuskodnak, melyet egészen barbár népnél hiában keresünk.¹³¹⁾ Többet nem tudunk történetökről, de Copan, Palenque és Uxmal emlékei igen valószínűvé teszik, hogy Középamerika az indus- és aegyptomihoz hasonló műveltséggel birt; a vagyon egyenlőtlenül volt felosztva, a hatalom egyesek kezében s a nép rabszolgaságban.¹³²⁾

De míg Középamerika ős koráról csaknem minden tudósítás elveszett,¹³³⁾ Mexiko- és Perura vonatkozólag sok adatunk van. Még most is léteznek fontos és hiteles források, melyekből e két ország előbbi állapotáról, műveltségi fokáról és jelleméről tiszta képet nyerhetünk. Mielőtt azonban e tárgyba bocsátkoznánk, helyén lesz felemlíteni azon természeti törvényeket, melyek következtében e helyek az amerikai műveltségre mintegy kijelöltettek, azaz szükséges lesz kimutatni, mi volt oka, hogy csak ezen vidékeken alakult határozott és rendezett társadalom, míg az újvilág többi lakói általában vad és tudatlan barbárok maradtak. E vizsgálódás igen érdekes, mivel még bővebb bizonyítékokat nyújt a természet erejének rendkívüli, sőt valóban ellenállhatlan hatalmáról az ember sorsa felett.

Az első feltűnő körülmény az, hogy Amerikában is, mint Ázsiában és Áfrikában, az ősműveltség helye a meleg égöv volt; Peru egészen a déli, Középamerika és Mexiko egészen az éjszaki téritőkörön belül fekszenek. Igyekez'em kimutatni, mikép hatott Indiában és Aegyptomban az éghajlat forrósága a társadalmi és politikai intézményekre és reményem, sikerült bebizonyítanom, hogy e hatás a nép szükségleteinek kevesbitésében s ennek folytán a vagyon és hatalom egyenlőtlen megosztásában nyilatkozott. Emellett van még az országok átlagos hőmérsékletének egy más

befolyása is a műveltségre, melyet eddig mellőztem, mivel hatása leginkább Amerikában mutatkozik. Az újvilágban általában a természet sokkal inkább hat, erői legyőzhetlenebbek, mint az óvilágban; és innen kitetszik, hogy az emberre gyakorolt hatása is sikeresebben tanulmányozható itt, mint ott, hol gyengébb, s hol ennek következtében munkásságának következményei kevésbé szembeűnők.

Emlékezni fog az olvasó, mily rendkívüli befolyása van a rendes tápláléknak, s e szempontból könnyen be fogja látni, miért szoritkozott Amerika művelődése a természeti tünemények kényszere folytánszükségkép csak azon pontokra, melyeken azt az újvilág felfedezői találták. Mert egészen mellőzve a talaj vegyi és földisemei különbségeit, állíthatjuk, hogy valamely ország termékenységének két fő oka van: a forróság és nedvesség.¹³⁴⁾ Hol e kettő nagy mértékben uralkodik, a talaj gazdag lesz; hol nem, terméketlen. Természetesen e szabály alól is vannak kivételek, de általában teljesen egyenlő viszonyok mellett e tantétel teljesen igaz. Az egyenhevű vonalak (Isothermae) fölfedezése óta megszilárdult földrajzi növénytan feljogosít bennünket, ezt természet-törvény gyanánt felállítani, melyet nemcsak a növényi élettan, hanem a növények különböző országok szerinti megoszlási viszonyának pontos tanulmányozása is megerősít.¹³⁵⁾

Amerika szárazföldjének áttekintése megmagyarázza e törvény összefüggését tárgyunkkal. A viz megoszlására nézve azt találjuk, hogy az újvilág minden nagyobb folyója a keleti s nem a nyugoti parton van. E nevezetes tény okai még eddig ismeretlenek; ¹³⁶⁾ de sem éjszakon, sem délen nem ömlik egy nagy folyó sem a Csendes óceánba, míg az ellenkező oldalon számtalan folyik a tengerbe, s némelyik közölök

rendkívül nagy, mindenik azonban igen fontos, így a Negro, La-Plata, San-Francisco, az Amazon folyó, Orinoko, Mississipi, Alabama, Szt.-János, Potomack, Susquebanah, Delaware, Hudson és Szt.-Lőrinc folyam. E hatalmas vízi hálózat keleten a talajt igen megnedvesíti;¹³⁷⁾ nyugaton ellenben csak egy nagyobb folyam van: az Oregon,¹³⁸⁾ ez is Éjszakamerikában, míg Délamerikában a Panamai földszorostól a Magellani utig egy nagy folyó sem ömlik be a Csendes óceánba.

A termékenység másik főoka: a meleg ellenben Északamerikában egészen máskép van megoszolva. Itt a nedvesség keleten, a forróság nyugaton van.¹³⁹⁾ A két part hőmérsékletének különbsége valószínűleg egy nagy légtüneti törvénytől függ; mert az egész éjszaki félgömbön hidegebb a szárazföld és a szigetek keleti oldala, mint a nyugati.¹⁴⁰⁾ De hogy ez egy nagy átható ok eredménye-e avagy mindenik esetben külön okok folynak be: ismeretünk jelen állásában határozottan el nem dönthető; a tény azonban bizonyos, s befolyása Amerika ősműveltségére igen fontos. Ennek következtében a termékenység két főfeltétele sehol nem egyesül a szárazföldön Mexikon felül. Az egyik oldalon fekvő tartományokban nem volt elegendő meleg, a másik oldalon fekvő tartományokban nem elegendő nedvesség. Ezáltal a vagyongyűjtés s vele együtt a társadalom előhaladása akadályozva volt, s míg a XVI. században Európa műveltsége Amerikára befolyást nem gyakorolt, nem is akadt csak egy nép is, mely a 20. szélességi foktól éjszakra, még csak oly tökéletlen műveltségre is képes lett volna fölemelkedni, mint az indusok és aegyptomiak.¹⁴¹⁾ A 20. foktól délre rögtön megváltozik a szárazföld alakja, összébb vonul egy Panamáig terjedő földszorossá. Ezen keskeny föld volt a mexikói művelődés központja, és

fönnebbi fejtegetéseinkből megmagyarázható, miért kellett ennek így lennie. A föld sajátságos alakja igen kiterjedt tengeri parttal ajándékozta meg az országot, és csaknem szigetté tette Éjszakamerika déli részét. Ezáltal a szigetek éghajlatának egy sajátága állott elő, tudniillik a nagyobb nedvesség, a tengerből felszálló vizpára következtében.¹⁴²⁾ Mexikó így az egyenlítőhöz való közelléte folytán meleget, sziget-alakja folytán nedvességet nyert, s mivel Éjszakamerikában csak ez volt az egyetlen pont, hol mindkét föltétel egyesült, csak ez volt képes egyedül a művelődésre is. Kétségtelen, hogy Kalifornia és Délkolumbia is e fokra jutnak, ha homok-sikságaikat a keleti folyók megnedvesítik; az ily egyesülés következménye a talaj termékenysége lett volna, mely minden történetileg ismert művelődés megelőzője. Mivel azonban a termékenység két főfeltételéből Amerikában a 20. foktól éjszakra az egyik mindig hiányzott, a művelődés csak e vonalon alul csirázhatott meg, s nincs is nyoma, hogy ama nagy szárazföldön művészet-és iparban előhaladott vagy csak letelepedett és állandó társadalmu nép élt volna.

Ennyit a természeti erőkről, melyek Éjszakamerika legkorábbi sorsa felett határoztak. Délamerikában más viszonyok merülnek fel; mert itt nemcsak elesik azon törvény, hogy a keleti part hidegebb, mint a nyugoti, hanem egy pontról épen az ellenkező áll. Az egyenlítőtől délre kelet forróbb, mint nyugot.¹⁴³⁾ Ezenkívül itt hatalmas folyamhálózat is van, s így nem hiányzik, mint Éjszakamerikában, a földtermékenység két főfeltételének: a hőnek és nedvességnek egyesülése. Ennek folytán a talaj fölötté buja, és nemcsak a térítőköriön belül, hanem jóval tovább is; Brazília déli fele s még Uruguay egy része is oly termékeny, mint

egyik sem Éjszakamerika megfelelő tartományai között.

Ennek következtében arra lehetne számítani, hogy Délamerika keleti partja természeti gazdagsága folytán¹⁴⁴⁾ hasonló műveltség székhelye volt, mint az ily körülmények közt más világrészekben bekövetkezett. Pontos kutatás azonban megmutatja, hogy a fönnebbi vizsgálatok még nem meritik ki a természeti befolyások körét, s hogy különösen még egy harmadik tényezőre is kell ügyelnünk, mely egyedül képes a két előbbit közönbösíteni s egy ország lakosait, kik különben az újvilág legműveltebb képviselői lettek volna, a barbárságban visszatartani.

E harmadik hatalom a passzát szél, egy feltűnő jelenség, mely, mint később kimutatjuk, minden az európai megelőző műveltségre döntő és káros befolyást gyakorolt. E szél az egyenlítőtől éjszakra és délre 28-28, s így összesen 56 szélességi fokra terjed ki.¹⁴⁵⁾ E nagy földterületen, hol nem egy fekszik a világ legtermékenyebb országai között, egész éven át dúl a passzátszél északkeleti vagy délkeleti irányban.¹⁴⁶⁾ E rendszeresség okai most teljesen ismeretesek; tudjuk, hogy részint a ritkult lég az egyenlítő alatt, részint a föld mozgása idézi elő. A sarkoktól folytonosan az egyenlítő felé tolul a hideg lég, ami az éjszakai félgömbön éjszaki, a délin déli szeleket okoz. E szelek azonban természetes folyamukat a nyugatról keletfelé forgó föld mozgása következtében megváltoztatják. S miután a föld forgása az egyenlítő alatt gyorsabb, mint másutt: a mozgás itt oly gyors lesz, hogy a sarkoktól jövő légköri mozgást utóléri, azt más irányba tereli s így előidézi azon keleti áramlatokat, melyeket passzátszeleknek nevezünk.¹⁴⁷⁾ Itt azonban nem annyira a passzátszelek megmagyarázása ké-

pezi feladatunkat, mint inkább e nagy természeti tüne-
mény összefüggésének kimutatása Délamerika történe-
tével.

A passzátszél Délamerika keleti partjait érinti s
keletről jön az Atlanti óceánon át, a szárazföldet
tehát az utjában felszedett nedvességgel telve éri el.
Ezen nedvesség megszűsödik a parton és határozott
korszakok szerint eső lesz belőle; nyugot felé mentök-
ben e szeleket az Andések magas hegyláncá gátolja,¹⁴⁸⁾
s következőleg — képtelenek levén tovább haladni
— minden nedvességet Braziliában öntik ki,
mely tartományt ennek következtében igen gyakran a
legrombolóbb árvizek borítják el.¹⁴⁹⁾ E gazdag vizér
még szaporodik keleti Amerika nagy folyamhálózata
által, s a meleggel egyesülvé oly buja termékenysé-
get hoz létre ez országban, melyhez hasonló az
egész világon nincs.¹⁵⁰⁾

Brazília, mely szinte oly nagy, mint egész
Európa, csaknem hihetetlen gazdag tenyészettel bir.
A növényzet buja és duzzadt, s a természet kéjelegni
látszik korlátlan erőérzetében. E kiterjedt tartomány
nagy része mérhetlen erdőkkel van borítva, melyek
nemes fái páratlan szépségben virulnak, leirhatatlan
szinpompában tündöklenek s kimeríthetlen gazdag-
ságban adják terményeiket. Fenn a sudarak lombjai
közt tarkatollu madarak játszanak, melyek az árnyé-
kos és méltóságos galyak közt fészkelnek. Lenn
számtalan cserje és bokor, kacs és élősdű növény
futja körül a törzset s gyökereket, mindegyikök
tömérdek állatnak adva tanyát és eledelt. Millió
meg millió rovar, feltűnő és csodálatos alakú hulló,
veszélyes szépségű tarka gyík és kígyó él a természet
e nagy műhelyében, tárházában. S hogy semmi ne
hiányozzék e csodaországban, erdei körül hatalmas
rétek terülnek el, melyek nedvesség- s forróságtól
folytonosan párolognak. Rajtok legelő vad csordák, s

a közel sikokon a legügyesebb és legrettenetesebb ragadozók, melyek egymást tépik szét, s melyeket emberi kéz talán soha nem lesz képes kiirtani.¹⁵¹⁾

Ily nagy Brazília minden más országét messze-tulhaladó természeti gazdasága.¹⁵²⁾ De minde pompa mellett az embernek nem jutott nyugvó hely. A környező természet fensége jelentéktelen semmivé súlyosztá le. Az ellenálló hatalmak oly erősek valának, hogy velük megivni, egyesült sulyok alól kiemelkedni soha nem volt képes. Látszólag nagyszerű előnyei dacára Brazília folyton teljesen műveletlen maradt; lakosai vándorló vadak, kik nem képesek legyőzni az akadályokat, melyeket maga a természeti áldás nyújt; mert a benszülöttek, mint minden kezdetleges nép, vállalkozásra képtelenek. Ismeretlenek lévén a természeti akadályokat elhárító eszközökkel, nem is kísértették meg a küzdelmet a társadalmi haladásukat gátló nehézségekkel. És valóban oly nagyok is azok, hogy az európai műveltség három százados működése is kudarcot kénytelen vallani velök szemben. Brazília partjain azonban oly műveltséget létesített Európa, melyre a benszülöttek saját erejük által soha nem lettek volna képesek. De e műveltség, mely már magában is igen tökéletlen, nem birt soha elég erővel a tartomány belsejébe hatolni, hol maig is oly állapot uralkodik, mint kezdetben. A nép tudatlan és ezért baromias, önuralom és törvény nélküli, s így ősi barbársága még jobban meggyökerezik.¹⁵³⁾ A természeti erők ez országban oly hatalmasak s oly halhatlan befolyásuak, hogy mindeddig lehetetlen volt velök megküzdeni. A földművelés terjedését áthathatlan erdők gátolják, a veteményeket a számtalan rovar pusztítja el.¹⁵⁴⁾ A roppant magas hegyeken nem lehet átjárni, a roppant széles folyókat nem lehet áthidalni. Minden az emberi szellem lenyüggőzésére,

előretörő ösztönének elfojtására szolgál. Sehol nincs ily fájdalmas ellentét a külvilág óriási volta s a szellem törpesége közt, mint itt. Az egyenlőtlen küzdelem által megbénítva nemcsak előre haladni nem képes az emberi szellem, hanem külső segély nélkül bizonyynyal mindinkább vissza is süllyedne. Mert az Európából eredő folytonos javítások dacára az előhaladásnak semmi jele nincs itt; és a sok gyarmatos is alig volt képes a föld $\frac{1}{50}$ -ét mivelés alá hajtani.¹⁵⁵⁾ A benszülöttek szokásai oly barbárak, mint ezelőtt, s igen nevezetes, hogy Braziliában, leghatalmasabb természeti segédforrásokkal bíró országban, hol gyümölcs és állat a legnagyobb bőségben van, hol a legszebb folyók nedvesítik a talajt, s a partok bővelkednek kedvező fekvésű kikötőkben, hogy e nagy országban, mely 12-szer oly nagy, mint Franciaország, csak hat millió ember lakik.¹⁵⁶⁾

E jelenségek eléggé megmagyarázzák, miért nem találhatunk Braziliában még a legtökéletlenebb műveltség nyomára sem; sehol egy jel, hogy a lakók valaha az állapoton, melyben fölfedezettéskor találtak, felülemelkedtek volna. És éppen szemben Braziliával, ugyanazon szárazföldön és ugyanazon szélességi fok alatt, de más természeti viszonyok mellett fekszik egy ország, melyben természetesen, egészen más társadalmi viszonyok alakultak. Ez a híres Peru, mely az egész déli téritőkört átöleli s a főnebb elősorolt okok következtében Délamerika egyedüli pontja, hol némi művelődés keletkezhetett. Braziliában a forróság kettős nedvességgel párosult, először a keleti part nagy folyamainak, másodszer a paszszátszeleknek gazdag párázatával. Ez egyesülésből keletkezett ama páratlan termékenység, mely bősége által az embert céljai elérésében és így előhaladásában gátolja, míg egy csekélyebb mérv

igen elősegítené. Mert ha a természet nemző ereje bizonyos fokot áthág, a műveletlen nép tökéletlen ismerete, mint láttuk, nem képes annak ellenállani s azt előnyére felhasználni. Ha azonban ezen erő igen munkás, de bizonyos korlátozható fejlődésen belül megállapodik, oly állapot jó létre, minőt Ázsia- és Afrikában láttunk, hol a természet gazdagsága, ahelyett, hogy a társadalmi fejlődést gátolná, elősegíti azt, mivel kedvező hatással van a vagyongyűjtésre, mely nélkül nem lehetséges előhaladni.

Ha tehát az eredeti művelődés természetes föltételeit akarjuk kiemelni, nemcsak a természet gazdagságára, hanem annak korlátozhatására is kell tekintenünk, azaz épen úgy kell azt vizsgálnunk, mint használhatók fel a természet segédforrásai, mint azt, minő bőségben vannak e segédforrások. Ha e tételt Mexikó- és Perura alkalmazzuk, látni fogjuk, hogy művelődés tekintetében e két ország örvendett a legkedvezőbb körülményeknek Amerika minden tartománya közt. Habár segédforrásaik nem oly gazdagok, mint aminőkkel Brazília rendelkezik, sokkal könnyebben lehet felettök uralkodni, és másrészt a forráság is birt hatással, mely mint láttuk, minden ősművelődésre lényegesen befoly. Igen nevezetes tény, bár úgy hiszem, még eddig soha nem emelték ki, hogy Peru jelen déli határának szélességi foka telj sen megegyezik Mexikó éjszaki határának szélességi fokával, s igen feltűnő, de előttem teljesen természetes, hogy mindkét határ a téritőkörön innen fekszik; Mexikó határa az éjszaki szélesség 21, Perué a déli szélesség 21 1/2. foka. ¹⁵⁷⁾

Ily csodálatos rendszerességet mutat a történelem, ha elég alaposan és kimerítőleg vizsgáljuk. Ha most Mexikót és Perut az óvilág már tárgyalt országaival összehasonlítjuk, azt találjuk, hogy társadalmi

viszonyaik, mint minden az európaiat megelőző műveltségnél, a természet törvényeitől függenek. Először a közönséges táplálék ugyanazon nemű, mint aminőt Ázsia és Afrika legvirágzóbb népeinél találtunk. Mert jóllehet az óvilág tápnövényei közül az újbán igen kevés van, helyette van más, mely a rizs és datolyának teljesen megfelel, mely ép oly busásan terem, könnyen nő, ép oly gazdag aratást nyújt, és ezért épen azon társadalmi hatásokat is idézi elő. Mexikó- és Peruban a tengeri mindenkor a legfontosabb táplálékok egyike volt, s nem alaptalan a nézet, hogy e növény az amerikai szárazföldről ered.¹⁵⁸⁾

A tengeri, miként a rizs és datolya, valóban meleg éghajlati növény, és habár 7000 láb feletti magasságban is terem,¹⁵⁹⁾ ritkán található a 40. fokon túl,¹⁶⁰⁾ és bősége a hőmérsék kisebbedésével gyorsan hanyatlik. Így Ujkaliforniában átlagos terménye 70—80-szoros;¹⁶¹⁾ de a sajátképi Mexikóban 300—400-söt kedvező viszonyok közt 800-szoros is.¹⁶²⁾

Az ily rendkívüli termékenységu növényből élő nép nem kényszerül erejét megfeszíteni; szaporodása minden tekintetben könnyü, mi viszont a társadalmi és politikai állapotok hasonló sorozatait idézte elő, mint aminőket Aegyptomban és Indiában találtunk. Emellett más ugyanazon nemű táplálékok is voltak. A burgonyát, mely Irlandban oly szerencsétlen túlnépesedésnek lett oka, Peruból származtatják, s ha egy nagy tekintély kétségbe vonja is azt:¹⁶³⁾ tagadhatatlan, hogy az európaiak az ország fölfedezésekor nagy mennyiségben találtak ott burgonyát.¹⁶⁴⁾ Mexikóban a spanyolok odajöttekor ismeretlen volt a burgonya; s mind itt, mint Peruban a lakosság nagyrészt a pizangfa gyümölcséből élt, mely oly termékeny, hogy azt csak a legkifogástalanabb tanuknak lehet elhinnünk. E nevezetes növény Amerikában szorosán

összefügg az éghajlat természetes törvényeivel, miután egy bizonyos hőmérsék mellett az ember fő táplálékát képezi¹⁶⁵) E növény tápanyaga maga oly tetemes, hogy egy hold pizang 50 embernek ad táplálékot, míg Európában egy hold buzavetésből csak két ember élhet meg.¹⁶⁶) Ki van számíva, hogy teljesen hasonló körülmények közt a pizangfa termékenysége 44-szer nagyobb, mint a burgonyaé és 133-szor nagyobb, mint a búzáé.¹⁶⁷)

Most már világos, miért volt Mexikó, Peru, India és Aegyptom művelődése lényegben egyenlő. E négy országban s Délázsia és Középamerika némely részében létezett bizonyos tudományosság, mely ugyan a mai európai mérték szerint megvetőleg csekély, de igen nevezetes ha azt a szomszéd és egyidejű népek ismereteivel hasonlítjuk össze. Azonban mindannyian képtelenek voltak még e kis műveltséget is tovább terjeszteni, mindnyájában hiányzott a demokratikus szellemnek még nyoma is, és mindenütt a felsőbb osztályok ugyanazon zsarnoki hatalmára s az alsóbbnak ugyanazon megvetett rabszolgaságára találunk. Mert, mint láttuk, a műveltség mindezen alakzata bizonyos természeti törvényeknek hódol, melyek kedvezők voltak ugyan a vagyon felhalmozására, de kedvezőtlenek annak igazságos eloszlására. S míg az emberek ismeretei csekélyek voltak,¹⁶⁸) lehetetlen volt e nagy természeti hatalmak ellen küzdeni, s azokat az ecsetelt társadalmi viszonyok előidézésében meggátolni. Mexikóban úgy, mint Peruban ápolták a művészeteket s különösen azokat, melyek a vagyonosak fényezésének szolgáltak. Az előkelők lakai bővelkedtek diszitményekben és kiváló bútorokban, szobáikban pompás szőnyegek függtek; ruháik és ékeségeik hasonlíthatlanul költségesek, ékszereik ritkák és a legkülönbözőbb alakuak voltak; gazdag és uszá-

lyos öltözeteik ritka tollakkal diszlettek, melyek a birodalom legtávolabbi részeiből lettek összegyűjtve; mindez mutatja, mily kimeríthetlen kincsekkel rendelkeztek, és mily hiúsággal vesztegették azokat.¹⁶⁹⁾

Közvetlen ez osztály után következik a nép, s minő helyzetben? Peruban az alsóbb rendű nép fizetett mindenadót, az előkelők és a papság tehermentesek voltak.¹⁷⁰⁾ Mivel azonban a társadalom ezen állapotában a nép vagyont nem szerezhettek, a kormányzás költségeit személyes munkájával kellett megfizetnie, mely teljesen az állam parancsa alatt állott.¹⁷¹⁾ Együttal igen jól tudták az ország uralkodói, hogy ily rendszerrel az egyéni függetlenség érzete meg nem egyeztethető, s ezért oly törvényeket hoztak, melyek az alávetett osztály minden tétét a legpontosabban ellenőrizték. A nép olyannyira le volt kötve, hogy a kormány engedélye nélkül sem lakását, sem ruháját megváltoztatnia nem volt szabad. Minden egyesnek kiszabta a törvény az iparágat, a viselendő ruhát, sőt a multságokat és a házastárs személyét is.¹⁷²⁾ A mexikóiaknál szintén hasonló állapotot találunk; ugyanazon természeti föltételeknek ugyanazon eredményének kellett lenni. A történelem leglényegesebb pontjára, a nép helyzetére nézve Mexikó és Peru egymás mellé darabjai. Némi csekély különbség mellett¹⁷³⁾ mindkettő megegyezik abban, hogy a népnek csak két osztálya volt: zsarnokok és rabszolgák. Ez állapotban fődönték fel Mexikót az európaiak,¹⁷⁴⁾ de már kezdettől fogva erre kellett a fejlődésnek irányulni. A viszonyok valóban oly elviselhetlenek voltak, hogy a leghibiztosabb források nyomán állíthatjuk, mikép a nép általános elégedetlensége egyike volt azon okoknak, melyek a spanyolok előhaladását s a mexikói birodalom bukását elősegítették.¹⁷⁵⁾

Minél tovább folytatjuk e vizsgálatot, annál

feltűnőbb lesz minden művelődési állapot rokonsága azon kor előtt, melyet az emberi szellem európai korszakának nevezhetünk. A nép kasztokba osztása a nagyeurópai birodalmakban lehetetlen volna, de Aegyptomban, Indiában és valószínűleg Perzsiában is¹⁷⁶⁾ a legrégebb kortól fogva létezett. Hasonló viszonyokra találunk Peruban is;¹⁷⁷⁾ és pedig a legszigorubbban keresztül vive; és ez annyira megfelel a művelődés fokának, hogy Mexikóban, hol a törvény ily kasztokat nem állított fel, általános szokás vala, hogy a fiúnak apja foglalkozását kelljen folytatnia.¹⁷⁸⁾ Ez volt ama maradi és konzervatív szellem politikai tünete, mely, mint később láthatjuk, minden országban megvan, loh kizárólag a felső osztály bírja a hatalmat. E szellem vallási tünete a réginek rendkívüli tiszteletében és az újítások elleni gyűlöletben mutatkozik, mit Humboldt igen helyesen emelt ki, Mexikó és India rokonsága gyanánt.¹⁷⁹⁾ A történetbuvárok, kik a régi Aegyptommal foglalkoztak, hasonló hajlamról tudósítanak. Wilkinson, ki különösen építészeti emlékeiket vizsgálta, mondja, hogy ők kevésbé voltak hajlandók vallásaik változtatására, mint más nemzetek;¹⁸⁰⁾ Herodot, ki 2300 évvel előbb járt nálok, azt írja rólok, hogy megtartották régi szokásaikat és egy ujat sem vettek fel.¹⁸¹⁾ Ezen egymástól oly távol tekvő országok rokonsága egy más tekintetben ép oly érdekes, mivel mindkettőben közös okból ered. Mexikóban és Peruban az alsóbb osztályok egészen a felső kezében voltak, és ebből következett a munka ama könnyelmű pazarlása, melyet Aegyptomban találunk, s amelyről az Ázsia sok részében emelkedő templomok és paloták is tanuskodnak. A mexikóiak és peruiak hasonlóan rendkívüli épületeket emeltek, melyek ép oly haszontalanok voltak, mint az aegyptomiak, s a melyeket csak oly nép hozhatott létre,

melynek munkáját rosszul fizetik és rosszul alkalmaz-
 zák.¹⁸²⁾ A hiúság ezen emlékeinek költsége ismeretlen,
 de óriási lehetett, mert az amerikaiak nem ismerték
 a vasat¹⁸³⁾ és ennél fogva nem voltak képesek az épi-
 tészet ezen igen célszerű munkarövidítő eszközét alkal-
 mazni. Van mégis pár adat, melyből legalább meg-
 közelítő fogalmat szerezhethünk magunknak. A királyi
 palota építése Peruban 20,000 ember munkáját vette
 50 évig igénybe,¹⁸⁴⁾ míg a mexikói 200,000 ember
 munkájába került. Ezek feltűnő adatok, s ha minden
 más bizonyosság elveszett volna is, elég fogalmat sze-
 rezhetnénk magunknak ebből ezen államokról, melyek-
 ben jelentéktelen célokra ily óriási erőket pazaroltak.¹⁸⁵⁾

Az eddigi részletek igen hitelreméltó források-
 ból gyűjtettek, és eléggé bizonyítják ama nagy termé-
 szettörvények hatalmát, melyek az európa-kivüli tarto-
 mányokban a vagyonszágot elősegítették, de annak
 helyes megoszlását meggátolták és így egyedül a fel-
 söbb osztályok kezébe jät-zották a társadalmi és po-
 litikai hatalom elnyerésének leghatalmasabb és leg-
 fontosabb eszközét. A következmény az volt, hogy
 a művelődés mindezen alakzatában a nép nagy tömegé-
 nek semmi előnye nem volt a nemzeti haladásból.
 Így a haladás korlátolt, sőt bizonytalan lett.¹⁸⁶⁾ Ha
 tehát kedvezőlen körülmények léptek fel kívülről,
 természetes volt, hogy az egész rendszer megsemmisült.
 A társadalom ez országokban nem állhatott fenn, mert
 önmagában ellenségesen volt megoszolva. Nem is
 kétséges, hogy ezen egyoldalú és rendetlen művelődési
 alakok már jóval szétromboltatásuk előtt hanyatlásnak
 indultak, s hogy saját elfajulásuk segítette elő az
 idegen hódítók haladását és okozta e régi birodalmak
 bukását, melyeket józanabb rendszer mellett könnyen
 meg lehetett volna menteni.

Legyen elég ennyi a táplálék, éghajlat és talaj

befolyásáról az európánkívüli művelt népekre. Most azon természeti hatásokról kell szólnom, melyeket természettünemények neve alá foglaltam össze. Ebből hosszúságos és lényeges vizsgálatok fognak eredni a külvilág befolyása felől, mely az emberben bizonyos gondolatokat ébreszt, s így vallásának, művészetének, irodalmának szóval a szellem legfőbb nyilatkozatainak bizonyos színezetet kölcsönöz. Imént bevégzett kutatásunk lényeges kiegészítését képezi, hogy e folyamatokkal is tisztában legyünk. Mert amint láttuk, hogy égelj, táplálék és talaj főképp a gazdagság gyűjtésére és eloszlására bírnak befolyással, szintúgy látni fogjuk, miképp a természeti tünemények a gondolatok összegyűjtésére és szétterjesztésére hatnak. Az első esetben az ember anyagi érdekeivel foglalkoztunk, most a szellemiekkel. Az elsőket, amennyire tehetem, és a tudomány jelen állása megengedte, kifejtettem.¹⁸⁷⁾ De a természeti tünemények és az emberi szellem viszonya oly nagyszerű kihozásokra (speculatio) vezet, s oly sok anyagot követel minden tudományágból, hogy az eredmény felett kétségeskednem kell. Alig szükséges tehát mondanom, hogy csak megközelítő megfejtésre sem tartok igényt, és nem akarok többet elérni, mint néhány törvényt megállapítani azon bonyolult és ki nem kutatott folyamatból, miként hat a külvilág az ember szellemére, miként változtatja meg irányát, és gátolja — igen is gyakran — természetes előhaladását.

A természettünemények e szempontból két osztályra oszthatók, 1) melyek különösen a képzelemre hatnak, 2) melyek az értelem tiszta gondolkodástani (logikai) működésére gyakorolnak befolyást. Mert igaz ugyan, hogy a szellem helyes egyensúlya esetében a képzelem és értelem külön önálló szerepet játszanak és egymást gyámolítják, de ép oly bizonyos,

hogy a legtöbb esetben az értelem igen gyenge a képzelem elnyomására és veszélyes önkényének korlátozására. Az előrehaladt művelődés e vizsás arányt kiegyenlíteni s az értelmet azon tekintélyre igyekszik emelni, melylyel a társadalom előbbi állapotában a képzelem birt. A kérdés: vajjon nem lehet e félnünk, hogy e visszahatas igen messze megy, s hogy most már az értelem fog a képzelet felett zsarnokoskodni, kétségkívül igen nagy érdekű, de tudományunk jelen állásponjtján valószínűleg felelet nélkül marad. Mindenesetre bizonyos, hogy eddig ilyesvalami nem történt; mert a képzelem még korunkban is, midőn sokkal inkább korlátoztatik, mint ezelőtt, igen nagy hatalommal bir. Ez igen könnyen bebizonyítható nemcsak a babona által, hanem az ókor költői tiszteletéből is, mely ugyan már régóta hanyatlik, de még mindig megköti a műveltek önállóságát, megvakítja az ítéletet és korlátolja az eredetiséget.

A természettüneményekre vonatkozólag mindaz, mi a félelem érzelmét költi fel vagy a kedélyt nagy csodálattal, határozatlan s tulhatalmas fogalmakkal tölti el, biztos alap a képzelem felköltésére és az értelem lassubb s óvatosabb működésének leigázására. Ezen esetekben az ember a természet hatalmát, méltóságát összehasonlitja magával s parányiségának fájdalmas érzete kel föl keblében. Alárendeltségének tudata felébred. Minden oldalról számtalan akadály támad és gátolja saját akarátát. Szelleme megretten a végetlen, kikutathatlan előtt, és alig gondol az egyes részekre, melyekből a magasztos nagyság áll.¹⁸⁸) Hol azonban a természet művei kisszerűek és gyengék, bizalmat nyer az ember s inkább támaszkodhatik önerejére, mintegy keresztül törheti magát a természetben és mindenütt túlsúlyát éreztetheti. Amint a tünemények megközelíthetőbbek lesznek, könnyebbé

válí azokat vizsgálni, velök kísérleteket tenni s azokat szigorúan megfigyelni; a kutató, vizsgáló szellem felbátorodik s kísértve érzi magát általánosítani a természet tüneteményeit s azokat a felettök uralkodó törvényekre visszavezetni.

Ha a természettünetemények ily módon hatnak a szellemre, bizonynyal nevezetes tény, hogy minden eredeti műveltségü nép a térítőkörökön belül vagy legalább azokhoz közel élt, hol e tünetemények rendkívül magasztosak és rettenetesekek, s hol a természet az emberre nézve minden tekintetben veszélyes. Ázsia-, Afrika- és Amerikában csakugyan rettenetesebb a külvilág mint Európában. Ez nemcsak a szilárd és állandó tüneteményekről áll, mint a hegyek, öls más nagy természeti határokról, hanem az esetleges tüneteményekről is, milyenek pl. a földrengés, zivatar és döghalál; mindez ama földrészeken igen közönséges és nagyon veszedelmes. E tartós és komoly veszélyek hasonló hatásokat idéznek elő, mint a természet magasztossága, amennyiben mindkét esetben a képzelem működése fokoztatik. A képzelem sajátsága az ismeretlennel való foglalkozás előszeretete; ezért minden megmagyarázhatlan és fontos esemény közvetlen inger rá nézve. A forró égövi tartományokban ily események gyakoriabbak, mint másutt: ott tehát igen valószínűleg a képzelem jut túlsúlyra. Ez elv hatására nézve néhány felvilágosító példát akarok közleni, melyek a belőlök vonandó következtetésekre is előkészítenek.

Azon természeti események közt, melyek az emberben a bizonytalanság érzetét felköltik, kétségtelenül a földrengés a legkiválóbb: részint azért, mert ez tesz legnagyobb rombolást az emberi életben; részint rögtöni és váratlan fellépte folytán. Okunk van hinni, hogy azokat mindenkor légköri változások

előzik meg, melyek közvetlen az idegrendszerre hatnak s így természetesen alkalmasak az értelmi erő gyengítésére.¹⁸⁹⁾

De bármint legyen is ez, kétségtelen, hogy a földrengések bizonyos gondolatláncolatot és állandó eszméket hoznak létre. Az általok felköltött félelem fájdalmas mértékben hat a képzelemre, elnyomja az ítélőerőt s hajlandóvá teszi az embert babonás képzetekre. És igen feltűnő, hogy az ismétlődés ahelyett hogy tompítaná ezen érzelmeket, sokkal jobban felizgatja azokat. Peruban, hol a földrengés közönségebb, mint bármely más országban,¹⁹⁰⁾ minden új szerencsétlenség neveli az általános csüggedést, úgy hogy a félelem gyakran majdnem elviselhetetlen.¹⁹¹⁾ Így folytonosan nyugtalaníttatik a kedély, s ha az ember a legkomolyabb veszélyeket látja maga előtt, melyeket sem elkerülnie, sem megmagyaráznia nem lehet, meggyőződik gyengeségéről s eszközeinek elégtelenségéről.¹⁹²⁾ Ugyanezen arányban növekszik a képzelem uralma és lesz szilárdabb a természet feletti hatalmakban való hit. Hol nem elég az emberi hatalom, az emberfelettit hívják segélyül; titokteljes és láthatatlan erőket gondolnak mindenütt, s a nép között a félelem és gyámoltalanság azon érzelme terjed el, melyen alapul minden babona s mely nélkül az fenn nem állhat.¹⁹³⁾

Még Európában is találunk erre nézve példákat, nabár itt ily tünemények ritkán fordulnak elő. Földrengés és tüzhányó kitörés Olaszországban és a pyrae-neifélszigeten gyakrabban fordulnak elő s rombolóbban hatnak, mint Európa bármely más nagy országában: és ép ott uralkodik a babona minden népsztályban. E tartományban szilárdították meg tekintélyöket a papok, itt romlott meg oly rettenetes mértékben a kereszténység, és itt tartott a babona legtovább.

Ehhez járul még egy más körülmény, mely e természeti tünemények s az uralkodó képzelem összefüggésére utal. Általában véve a szépművészetek inkább a képzelem, míg a tudományok inkább az értelem tárgyát képezik. ¹⁹⁴⁾ Igen nevezetes tehát, miszerint Olasz- és Spanyolország szülte Európában a legnagyobb festőket, s majdnem mind a leghiresebb szobrászokat. Olaszország tagadhatlanul a tudományban is mutat fel néhány kitünő egyént, de ezek száma feltűnőleg kicsiny a művészekhez és költőkhöz viszonyítva. Spanyolország és Portugália irodalma különösen költői színezetű, s a világ néhány leghiresebb festője is ez országok iskoláiból került ki. A tiszta ész hatalma ellenben elhanyagoltatott, és az egész félsziget a legrégebb kortól fogva maig nem képes a természettudományok történetében egy kitünő nevet felmutatni, senkit, kinek művei az európai tudomány fejlődésében korszakot alkotnának. ¹⁹⁶⁾

Mint költik fel a fenyegető természeti tünemények a képzelem fejlődését; ¹⁹⁶⁾ mint mozdítják elő a babonát és gátolják a tudomány haladását, két-három más példa még világosabban bizonyítja. A tudatlan nép hajlandó minden komoly veszélyt természetfeletti hatalomtól származtatni; ezáltal mély vallásos érzelem költetik fel, ¹⁹⁷⁾ és innen van, hogy nemcsak meghódolnak a veszélynek, de imádkoznak is hozzá. Ezt tapasztalhatjuk a malabári erdőkben lakó indusoknál ¹⁹⁸⁾ és sok más barbár népnél. ¹⁹⁹⁾ És ez valóban annyira megy, hogy némely országban a vadállatokat és veszélyes kigyókat tiszteletteljes félelemből nem merik megölni; és így az ily állatok által okozott kár sérthetlenségüket vonja maga után. ²⁰⁰⁾

Így kellett a régi forró égövi műveltségnek számtalan nehézségekkel küzdenie, melyek a mérsékelt ég alatt, hol az európai műveltség régóta virágzik, tel-

jesen ismeretlenek. A vadállatok rombolásai, az orkán pusztító vihara, földrengések ²⁰¹⁾ és más veszélyek tartós teherként nehezdedtek rájuk és szomoruan hatottak a nép jellemére. Az egyes szerencsétlenségek legkisebb részét képezte szenvedéseiknek. A valódi szerencsétlenség az volt, hogy a kedélyben oly gondolatláncolat keletkezett, mely a képzelmet az értelem felett uralomra juttatta, mely a nép szellemét hódoló tisztelettel töltötte be, ahelyett, hogy kutatásra ösztönözte volna és nevelte bennök a hajlamot, a természeti okok megismerésével nem törődni s az eseményeket természetfölötti lények behatásának tulajdonítani.

Mindaz, mit ez országokról tudunk, bizonyítja mily nagy volt e hajlam. Igen kevés kivétellel bizonytalanabb az egészség és gyakoribb a betegség a forró égöv alatt, mint a mérsékeltben. Már többször említettem, és valóban világos is, hogy a félelem hajlandóbbá teszi az embert a természetfölötti segély keresésére, mint máskülönben volna. A halál utáni állapotról oly csekély ismeretünk van, hogy nem csoda, ha a legmerészebb szív is megrettenve tekint annak rögtöni közeledésekor a sötét, ismeretlen jövőbe. Itt hallgat az ész, és csak a képzelemnek van szabad tere. Hol bevégeződik a természetes folyam, azt hiszszük, a természetfölötti fog megkezdődni. Ami tehát valamely országban a veszélyes betegségeket szaporítja, az a babonát is közvetlenül erősíti, a képzelmet az értelem rovására emeli. Ez oly általános tény, mikép a közönséges nép mindenütt az istenség beavatkozásának tekinti a veszélyes s különösen a rögtöni s megmagyarázhatlanul keletkezett betegségeket. Európában elterjedt volt a hit, miszerint minden döghalál az istenség haragját tanúsítja; ²⁰²⁾ s habár most e tekintetben is komolyabb nézetek kezdenek uralkodni, még a legműveltebb népeknél is feltaláljuk e hitet. ²⁰³⁾

Az ily babona természetesen ott legerősebb, hol az orvosi tudomány fejletlen vagy a betegség elterjedt. Oly tartományokban, hol mindkét feltétel megvan, a babona bir túlsúlylyal, sőt ahol csak az egyik létezik is, oly ellenállhatatlan e hajlam, mikép véleményem szerint nem lehet barbár nép, mely a rendkívüli, sőt közönséges betegségeket is jó és rossz istenségeitől ne származtatná. ²⁰⁴⁾ Itt tehát a külvilág egy másik kedvezőtlen behatását látjuk a szellemre, melynek a régi műveltségek kitéve voltak. Ázsia legműveltebb országai különböző természeti okok következtében sokkal egészségtelenebbek, mint Európa művelt tartományai. ²⁰⁵⁾ Már maga ez egy tény is lényeges befolyással volt a népjellemre, ²⁰⁶⁾ annál inkább, mert a többi felsorolt és hasonlatású körülmény is támogatására szolgált. Ehhez járul, hogy az Európában több alkalommal mutatkozó döghalál nagyrészt keletről jött, mely annak természetes szülőföldje s épen ezért legnyomorultabb áldozata is. Az Európában jelenleg létező veszélyes betegségek közül a legtöbbben idegen földről s különösen a forró égövi tájakról hurcoltattak be a Krisztus utáni első századokban. ²⁰⁷⁾

Összefoglalva az előbbieket mondhatjuk, hogy az európaián kívüli művelt államokban az egész természet összeesküdt a képzelem hatalmának emelésére s az értelem gyengítésére. A tudomány más eszközeivel képesek volnánk e fontos törvényt egész a részletekig kísérni s kimutatni, hogy Európában épen az ellenkező áll, hogy itt a természeti tünemények általánosan véve a képzelem korlátozására s az értelem higgasztására hatnak s így az embert bizalommal töltik el önmaga iránt, megkönnyítik ismereteinek gyarapítását ama merész tudományos kutató szellem élénkítése

által, mely feltartóztatlanul halad előre és amelytől függ jövőben minden haladás.

Ne várja tőlem senki, hogy részletesen rajzoljam az eltérő utat, melyet az európai műveltségnek e sajátság alapján minden más megelőző ellenében követnie kellett. Ehhez oly mély tudományosság és oly messzeható gondolaterő volna szükséges, minőt egyes embertől várni alig lehet; mert egészen más az, valamely általános igazságot feltalálni, és más, ez igazságot minden irányban kinyomozni s oly bizonyítékokkal ellátni, melyek a közönséges olvasót is meggyőzhetik. Ki azonban ilyenmü vizsgálatokhoz hozzászókkott s az emberiség történelmében többet tud találni, mint események száraz elősorolását, az teljesen be fogja látni, hogy ily sokoldalú tárgyalásnál minél általánosabb a törvény, annálnagyobb a látszólagos kivételek száma; és hogy, ha az elmélet igen nagy körü, számos kivétel dacára is teljesen helyes lehet.

A két alaptétel, melyet valószínűleg bebizonyítottam, ez: 1) hogy vannak bizonyos természeti tünemények, melyek az emberi szellemre a képzelem felizgatása által hatnak és 2) hogy ezen természettünemények Európán kívül sokkal számosabbak, mint itt. Ha e kettőt megengedjük, mulhatlanul következik, hogy oly országokban, hol a képzelemre hatást gyakorolnak, bizonyos eredményeket kell létrehozniok, hacsak azokat más okok nem különbösítik. Vajjon létezik-e ily ellenhatás vagy nem, az lényegtelen az elmélet igazságára nézve, mely a kimondott tételeken alapul. Tudományos szempontból tehát teljes a törvény; és talán helyes is volna abban megnyugodni és nem kísérteni meg azt új bizonyítékok által támogatni, mert minden egyes tény tévedésen is alapulhat, s ha nem épen szabatosan állítjuk fel, könnyen megcáfol-

hatnának azok, kiknek az eredmény nem tetszik. Mindamellett, hogy az olvasó az általam felállított elvekkel teljesen megbarátkozzék, néhány példát akarok adni azok hatásáról; igen röviden fogom ezért kiemelni, mint igazolják ezek magukat az irodalom, vallás és művészet három nagy országában. Ki akarom mutatni, mint határozzák meg a természeti tünemények e különböző irányokban a főbb vonásokat; s a vizsgálat egyszerűsítése végett mindkét oldalról a legkiválóbb példákat választott s Görögország és India szellemét fogom egymással összehasonlítani; e kettő ugyanis azon ország, melyekről legtöbb adatunk van, s melyekben a természeti ellentétek a legfeltűnőbbek.

Az ó indus irodalomban, a legfényesebb korszakban is, a képzelem korlátlan túlsúlyának példáira találunk. Először feltűnő az, hogy a prózára csaknem semmi gondot nem fordítottak, s a legkiválóbb írók a népszellemmel sokkal megegyezőbb kötött nyelvet használtak. Csaknem minden nyelvtani, jogi, történeti, orvosi, mennyiségtani, földrajzi és bölcsészeti indus mű vers s határozott mérték szerint van alkotva. ²⁰⁸) Ennek következménye az volt, hogy a prózát teljesen megvetették s a kötött nyelvet oly buzgón ápolták, hogy a szanszkrit sokkal nagyobb számú és művésziebb versmértékkel bír, mint bármely európai nyelv. ²⁰⁹) Az alak e sajátságának megfelel a szellem hasonnemű sajátsága. Mert egyáltalában nem túlzás, ha azt állítjuk, hogy ezen irodalomban minden az emberi ész ellenére irányul. A betegségig buja képzelem minden alkalommal korlátlan rajongásba megy át. Ez mutatkozik különösen a sajátkepi nemzeti művekben, mint a Ramayana-, Mahabharat- és általában a Pueranakban. De még földrajzi és történeti tankönyveikben is ezt találjuk, holott azt

hihetnők, mikép ezek a képzelem ily túlzásaira épen nem alkalmasak. Egy pár igen hiteles forrásból merített adat alkalmat fog szolgáltatni ezen irányt a teljesen ellentett európai szellemmel összehasonlítani s az olvasónak fogalmat nyújtani arról, mennyire mehet a könnyen-hívőség még a művelt népeknél is. ²¹⁰)

Az igazságnak a képzelem által eszközlött ferdtései közt egy sem okozott oly sok bajt, mint a mult idők túlzott tisztelete. E tisztelet minden értelemmel ellenkezik és csak költői érzélgés és áradozás valami távoli és ismeretlen után. Ezért természetes, hogy oly korban, midőn az értelem aránylag hatástalan, ez érzelmek sokkal erősebbek voltak, mint jelenleg, és kétségkívül még gyengébbek voltak, mint ha a haladás érzete gyökeret ver, s a mult tiszteletének helyét a jövő reménye foglalja el. Régebben azonban e tisztelet volt uralkodó; minden ország irodalmában és néphitében számtalan bizonyíték van erre. Ez az, mely a költőket az aranykor képzeletére lelkeztette, midőn az egész világ még békés, a gonosz hajlamok szunnyadozók, s a bűn ismeretlen voltak. Ez az, mely a hittanban az ember eredeti erényének s együgyűségnek és későbbi sülyedésének fogalmát létrehozta. És végre ez az, mely elterjesztette a hitet, hogy az emberek a régi korban nemcsak erényesebbek és boldogabbak, de természetileg is kedvezőbb testalkotásuak voltak s oly testi nagysággal bírtak és hosszú életkort értek, mely nekünk, gyöngé és elfajult utódoknak lehetetlen.

Mivel az ily nézeteket a képzelem az értelem ellenére veszi fel, világos, hogy minden országban e nézetek ereje lehet a mérték, melylyel a képzelem túlsúlyát megítélhetjük. Ha ezt az indus irodalomra alkalmazzuk, az előbbeni következtetések csodálatos igazolását találjuk. A szanszkrit könyvekben bőven

található ókori esodattettek oly hosszasak és zavartak, hogy csak vázolásuk is sok tért venne igénybe; de e különös költemények egy sajátosága figyelmet érdemel s röviden is előadható. Értem azon rendkívüli kort, melylyel e könyvek emberei a legrégebbi időkben bírtak. Azon hit, hogy az emberek kezdetben tovább éltek, igen természetes eredménye volt azon általános képzetnek, hogy a régiek minden tekintetben túlsúlylyal bírtak a későbbi nemzedék felett; e képzetnek néhány keresztény és zsidó iratban is vannak nyomai. De ez adatok szerények és jelentéktelenek azokhoz képest, melyeket az indus irodalomban találunk. Ebben, mint minden más tekintetben is, messze túlszárnyalja az indus képzelem a többieket. Így számtalan hasonló adat közt találjuk, hogy a régibb időkben a közönséges emberek életkora 80.000 év volt,²¹¹⁾ sőt a szentek 100.000 évnél is tovább éltek.²¹²⁾ Néhányan valamivel előbb, mások valamivel utóbb haltak meg, de az ókor legvirágzóbb szakában, a kegyes és istentelen osztály együvé számítva 100.000 évre tehető az átlagos életkor.²¹³⁾ Egy Yudhischt nevű királyról említettik, hogy 27.000 évig uralkodott,²¹⁴⁾ míg egy más, Alarka nevű 66.000 é ig.²¹⁵⁾ De még ezek korán haltak meg, mert van rá példa, hogy ezen őskorban néhány költő félmillió éves kort ért el.²¹⁶⁾ De a legnevezetesebb példa az indus történet egyik igen fényes alakja, ki személyében a király és szent hivatását egyesítette. E kitünő férfi tiszta és erényes korban élt, s napjai valóban hosszúra nyultak e földön, mert két millió éves volt, midőn királylyá lett, 6,300.000 évig uralkodott, leköszönt és még 100.000 évig élt.²¹⁷⁾

Az ókor e korlátlan tisztelete arra vezette az indusokat, hogy minden fontos dolgot az ősi időkbe tettek s oly messze távolba, melynek felfogásánál

csüggedve áll meg az értelem.²¹⁸⁾ Menu nagy törvényei bizonynyal nem régiebbek, mint 3000 évesek, de az indus történetirók ezzel legkevésbbé sincsenek megelégedve s oly kort tulajdonítanak nekik, melyet a higgadt európai értelem alig tud elképzelni. A legjobb belföldi tekintélyek adatai nyomán ezen törvények mintegy másfél ezer millió év előtt nyilatkoztattak ki az embereknek.²¹⁹⁾

Mindez a távoli előszeretetésből ered, mely a végetlen felé tör, és jele ama közönyösségnek a jelen iránt, mely az indus szellemnél minden irányban mutatkozik. Irodalom, vallás, művészet, mind e szellemet ápolja. Lenyüggözni az értelmet, trónra emelni a képzelmet: ez az általános jellemvonás. Hittanuk dogmájában, isteneik jellemében, sőt templomaik alakjában is láthatjuk, mennyire eltöltötték a magasztos és fenyegető természeti tünemények a népkedélyét nagyszerű és rettenetes képekkel, melyeket aztán látható alakban igyekeztek ismételni, s a melyeknek köszönhetik népműveltségök általános sajátságait.

Nézetünk ezen egész folyamatról világosabb lesz, ha azt Görögország ellenkező szellemével összehasonlítjuk. Görögország teljesen ellentéte Indiának. A természet adományai, melyek Indiában oly megrettentő nagyságúak, itt kisebbek, gyöngébbek s minden tekintetben kevésbbé fenyegetők az emberekre nézve. Ázsia művelődésének ama nagy középpontjában az emberi nem erélyét mintegy korlátozzák és lenyüggözik a környező tünemények. A forró éghajlat veszélyei mellett itt vannak még amaz óriási hegységek, melyek az éggel látszanak ölelkezni, s amelyek oldaláról hatalmas folyamok özönlenek le, melyeket utjokban szabályozni vagy csak áthidalni is emberi erő soha nem volt képes. És itt is vannak áthatlan erdők,

köztök nagy rétek s túl rajtok ismét végetlen szomoru pusztaságok; mindez hirdeti az ember gyöngeségét s képtelenségét a természet hatalmával megküzdeni. Az ország két oldalán vihartól korbácsolt óriási tenger terjed el, mely pusztítóbb mint az európaiak, s melynek erőszakos támadása oly rögtön áll be, hogy az embernek lehetetlen elővigyáznia. S mintha a földrészen minden egyesülni akarna az ember munkásságának lebilincselésére, a Ganges folyó torkolatától a félsziget legalsó déli csucsáig nincs sehol egy biztos és tágas kikötő, nincs egyetlen menedékhely, mely pedig itt sokkal szükségesebb a hajósoknak, mint bármely más partokon.²²⁰⁾

Görögországban ellenben a természeti tünemények oly teljesen ellenkezők, hogy a lét feltételeinek is másként kellett alakulniok. Görögország is félsziget, mint India: de míg Ázsia e részében minden nagy és rettenetes, itt kicsiny és gyönges: egész Görögország nem oly nagy,²²¹⁾ mint Portugallia s csak $\frac{1}{14}$ része annak, mit ma Hindostannak neveznek.²²²⁾ Egy szorosan határolt tenger leginkább megközelíthető részén feküdve igen könnyen érintkezhetett keleten Kisázsiaival, nyugaton Itáliával, délen Aegyptommal. A veszélyek minden neme sokkal csekélyebb volt, mint a meleg égövi tartományokban. Az égalj egészségesebb,²²³⁾ a földrenges ritkább, a viharok kevésbbé rombolók, vadállatok és veszélyes ragadozók sokkal kisebb számban találhatók. És így más lényeges tekintetekben is. Görögország legmagasabb hegyei nem érik el a Himalaya $\frac{1}{3}$ -nyi magasságát és sehol az örök hó határát.²²⁴⁾ Folyói legkevésbbé sem hasonlítanak ama hatalmas vízerekhez, melyek Ázsia hegyeiről leomlanak, sőt inkább a természet oly rendkívül nyugodt, hogy egész Görögországban, éjszakon

és délen, csak egy pár patakot találunk, melyek át is gázolhatók és nyáron gyakran ki is száradnak. ²²⁵⁾

A két ország természetének e különbözőzése megfelelő eltérést idézett elő a nép szellemi sajátságában is, mert minden gondolat részint a szellem önkéntes munkássága, részint külső behatások következtében támadván, igen természetes, hogy az egyik ok ily nagy változása a hatásban is szükségkép különbséget hoz létre. A környező természeti tünemények alkalmasak voltak Indiában félelmet, Görögországban bizalmat felkölteni. Indiában az ember megrettent, Görögországban felbátorodott. Indiában az akadályok oly számosak, oly nyugtalanítók, látszólag oly magyarázhatanok, mikép az élet nehézségeit csak úgy vélték elviselhetni, ha folyton természetfölötti hatalmakhoz fordulnak támogatásért. S mivel ezek az értelem határán túl fekszenek, mindig a képzelmet hívták segélyül; maga a képzelem túlságosan megllett erősítve és működése veszélyessé vált, mert az értelem terére csapott át és szétrombolta a szellem egyensúlyát. Görögországban ellentett körülmények ellentett eredményeket hoztak létre. Ezért volt itt az emberi szellem kevésbé félenk és babonás, ezért tanulmányozták itt lassanként a természeti okokat s lett lehetővé a természettudomány, mert az ember, amint erő-érzete lassanként kifejlődött, oly merészséggel kezdett az események kutatásához, minőt azon országokban, hol a természet nyomása függetlenségét veszélyeztette s a tudománnyal megegyezhetlen gondolkozásmódra kényszerítette, teljes lehetetlen volt kifejtenie.

E gondolkozási irány hatása a nemzeti vallásra mindenkinek feltűnik, ki az indus nép hitét a görögökével valaha összehasonlította. Az indus — mint minden forró égövi nép — hitregéje a félelmen alapul,

és pedig a legzsarnokibb félelem. Ezen érzelem általánosságát bizonyítják az indus szent könyvek, népregék, sőt maguk az istenek alakjai és jelenségei is. És annyira latott mindez a kedélyre, hogy mindenkor azon istenségek voltak a legnépszerűbbek, melyekkel a félelem képzetét leginkább lehetett összesatolni. Így Siva tisztelete terjedtebb, mint bármely más istené, s oly réginek látszik, miszerint alapos okunk van feltenni, hogy a brahminok e kultuszt az ősendusoktól vették át.²²⁶) Mindenesetre igen régi és népszerű. (Siva, Brahma és Visnu együtt képezik az indus szentháromságot.) Nem kell tehát csudálkoznunk, ha ezen istennel oly szörnyű rémképek vannak összekötve, minőket csak forró égövi képzelem alkothat. Sívát az indus kedély utálatos alaknak festi, kigyó-övvel derékán, emberi koponyával kezében s emberi csontokból készült láncsal nyakán. Három szeme van, s vad kedélyének kifejezéseül, tigris bőrbe öltözve őrzöngőként kóborol; bal vállán át a halálos Cobra di Capella emeli fel fejét. A félelemtől felizgatott képzelem e szörnyszülöttének neje is van, Doorga vagy más neven Kali.²²⁷) E nő teste sötét barna, tenyere vörös, mivel kiolthatatlan vérszomját jellemzik. Négy keze van, egyikben egy óriás koponyát tartva; nyelve szájából kiöltve, övét áldozatok kezei diszítik és rettenetes alakú nyakláncáról emberfejek lógnak le.²²⁸)

Ha Görögországot tekintjük, itt még a vallás keletkezésének korában sem találunk olyasmit, mi legtávolabbról is hasonló borzalmakra mutatna. Görögországban a félelem okai kevesebbek voltak, ezért kevésbé is ábrázolták azt. A görögök legkevésbé sem voltak hajlandók vallásukba a félelem ama érzelmeit beoltani, mely az indusoknál oly természetes. Az ázsiai műveltség irányzata az ember és istenség

közti távolság nagyobbítására törekedett; a görög műveltség mindinkább kissebbítette azt. Ezért Hindostanban minden isten némileg rettenetes volt; Visnu négykezű, Brahma ötfejű. ²²⁹⁾ A görög isteneket ellenben mindenkor emberi alakban ábrázolták. ²³⁰⁾ És alig részesült volna tiszteletben a művész, ki őket másként merészelt volna ábrázolni. Erősebbé és szebbé tehetné őket, de mindenkor embereknek kellett maradniok. Az istenek ezen emberi volta, a görög vallási képzetekben homlokegyenest ellenkezik a hindu felfogással.

A két vallás művészi kifejezésének ezen különbségével teljesen megegyeztek hittani hagyományaik különféleségei is. Az indus könyvekben kimerül a képzelem az istenek tetteinek elbeszélésében, és minél világosabb azok lehetetlensége, annál nagyobb az elégtelenség, hogy azokat isteneiknek tulajdoníthatják. A görög istenek azonban nem csak emberi alakkal, hanem emberi tulajdonokkal, emberi hivatással és izléssel is bírtak. ²³¹⁾ Az ázsiai emberek, kiket minden természeti tárgy hódoló tisztelettel töltött el, az alávetettség megszokása által annyira sülyedtek, hogy soha nem merték bármely cselekedetüket az istenekével egyenlőnek tekinteni. Az európai emberek, a külvilág biztonsága és tevéketlensége által felbátorítva, nem féltek az összehasonlítástól, mely bizonynyal náluk is lehetetlen lett volna, ha a forró égöv veszélyei közt élnek. Ezért oly különbözők a görög és hindu istenek, hogy összehasonlításuknál úgy tetszik, mintha egyik világból a másikba lépnénk át. A görögök az emberi szellemnél kezdték meg vizsgálataikat s azután alkalmazták azt az istenekre. ²³²⁾ A nő hidegségét Dianában, szépségét és érzékiségét Vénuszban, büszkeségét Junóban, női erényeit Minervában örökítették meg. Ép így volt ez az istenek közönséges foglalkozására nézve.

Neptun hajós, Vulkan kovács, Apollo néha zenész, néha költő, néha pásztor volt. Cupido egy szeszélyes gyermek, ki nyíllal és ívvel játszott. Jupitert egy szerelmes jószívű király gyanánt, míg Merkurt majd mint hű levélhordót, majd mint közönséges tolvajt is ábrázolták.

Ugyanazon az emberi erőt természetfeletti hatalommal való összehasonlító irány mutatkozik a görög vallás egy más sajátságában is. Feltűnő ugyanis, hogy Görögországban először találkozunk a hősök, azaz istenített halandó emberek tiszteletével. Vizsgálataink alapján a forró égővi országokban lehetetlen ilyes valami, mert a természeti tünemények az embert itt gyöngeségének tartós érzetével töltik el. Természetes ennél fogva, hogy az ó indus vallásban nincs szó hősök tiszteletéről, ²³³⁾ valamint nincs Aegyptomban, ²³⁴⁾ Perzsiában ²³⁵⁾ és Arábiában. ²³⁶⁾ De Görögországban, hol az embert a külvilág kevésbé alázta meg és nem vetett rá oly nagy árnyékot, sokkal nagyobbnak kellett saját erejét gondolnia s nem vetette meg saját emberi természetét, mint az másutt történt. Ennek következtében a halandók istenítése a nemzeti vallás elismert része lett már a görög történet legrégibb korában; ²³⁷⁾ s ez az európaiakra nézve oly természetes volt, hogy e szokást később a római egyház a vértanúk és szentek tiszteletében teljesen megújította. Más egészen különböző körülmények lassanként megszüntették ugyan e bálványimádást, de történeti létezése figyelemre méltó, mert egyike azon számtalan példának, melyek által az európai műveltség minden megelőzőtől különbözik. ²³⁸⁾

Így Görögországban minden arra irányult, hogy az ember méltóságát felemelje, Indiában, hogy azt elnyomja. ²³⁹⁾ Szóval az indusok nagyobb tisztelettel

voltak az emberfeletti, a görögök az emberi erő iránt. Ez utóbbiak inkább az ismerttel és elérhetővel, az előbbiek ellenben az ismeretlennel és titokteljessel foglalkoztak. ²⁴⁰⁾ A képzelem, melyet az indusok — mivel a természet fénye és méltósága mindenkor elvakította őket — soha nem igyekeztek ellenőrizni, Görögország kis félszigetében az ész egyenjogosultsága által elvesztette túlsúlyát. Görögországban volt először a képzelem az értelem által némileg korlátolva és mérsékelve. És ereje ezáltal nem kisebbítettett, működése nem gyengítettett hanem csak szelídítettett: túlzásai meggátoltattak, esztelenségei zaboláztattak. Hogy hatalmát fentartotta, arról teljesen elegendő bizonyítékunk van a görög szellem fenmaradt termékeiben. Így a nyeresmény tökéletes volt, mert az emberi szellem kutató és kétkedő erőit művelték, a nélkül, hogy a képzelem kegyeletes és költői ösztöneit elhanyagolták volna. Valjon az egyensúly pontosan helyre volt-e állítva vagy nem? — más kérdés; de az bizonyos, hogy Görögország sokkal inkább elérte azt, mint bármely más megelőző művelt nép. ²⁴¹⁾ Nem kétséges azonban, hogy a képzelemnek még mindig igen nagy tekintélye volt, s a tiszta ész még soha nem méltányolták eléggé. De szintoly bizonyos a nagy tény, hogy a görög irodalom az első, melyben e hiányt némileg kipótolták, és amelyben először kísérelték meg határozottan és rendszeresen, az emberi észszel való megegyezés alapján, bírálni minden véleményt; és itt biztosított először az embernek a jog, hogy a rá nézve kiszámíthatlan fontosságú tárgyak lényegét kutathassa és megítélhesse.

Én Indiát és Görögországot választottam az összehasonlítás alapjául, mivel ismeretünk e két országról a legtökéletesebb és a leggondosabban rendezett; de minden más, mit egyéb forró égövi művelt

államokról tudunk, megerősíti nézetünket a természet-tünemények hatása felől. Középamerikában is tétettek ásatások, s a mit eddig napvilágra hoztak, mind azt bizonyítja, hogy itt is, mint Indiában, a nép vallása teljes, sőt túlzott rém-rendszer volt. ²⁴²⁾ Sem itt, sem Mexikó-; Peru- vagy Aegyptomban nem akarta a nép isteneit emberi alakban ábrázolni és emberi jelvényekkel ellátni. Még templomaik és hatalmas építészeti műveik is, melyek oly nagy művészetről tanúskodnak, azon félreismerhetetlen vágyat fejezik ki, hogy a kedély félelemmel töltessék el, és igen feltűnő ellentétet képeznek a görög vallási célokra emelt szelidebb és szebb épületeivel. Így még az építészeti stylban is ugyanazon elvek működését látjuk. A forró éghajlat veszélyei mindenkor inkább a végetlenre utalnak, míg az európai művelt országok biztossága inkább a végest emeli ki. Ha a nagy ellentét következményeit tovább akarnók fejtegetni, a végtelen, és képzeleti, az összetevő (synthetikus) és lehozó (deductiv) irány összefüggését kellene megmagyaráznunk, és kimutatnunk, mint áll más részt ezekkel ellentétben a véges és kételyelvi (sceptikus), a széttevő (analytikus) és behozó (inductiv) gondolatmenet. De e nagy tárgy teljes vizsgálata nem csak túl vinne a bevezetés tervén, de talán ismereteim határait is áthágná. És így az olvasó jóindulatára bízom e vázlatot, melynek hiányait én igen jól tudom, de amely mégis adhat anyagot további gondolkozásra s talán új mezőt is fog megnyitni a történetíróknak, azon meggyőződésre vezetve őket, hogy mindenütt a természet keze fekszik rajtunk, s hogy az emberi szellem története csak akkor érthető meg, ha azzal a természeti mindenség történetét és tüneményeit összezsátoljuk.

HARMADIK FEJEZET.

Az alaphölcselek szellemi törvények fölfedezésére a kalmazott rendszereinek birálata.

Az eddigi előadás két főtényt bizonyít be, melyek — ha meg nem támadhatók — a világtörténelem szükségképi alapját képezik. Az első az, hogy az európankivüli művelt országokban a természeti erők nagyobbak voltak, mint az európaiakban. A másik, hogy ez erők rendkívül kárt okoztak; egy részök a vagyon egyenlőtlen feloszlását, a másik a szellemi erő egyenlőtlen alkalmazását idézvén elő; ez utóbbit azáltal, hogy a figyelem a képzelmet izgató tárgyakra irányoztatott. Amennyire a mult tapasztalata vezethet, mondhatjuk, hogy ez akadályok minden európankivüli művelt államban áthághatatlanok voltak; legalább eddig még egy nép sem volt képes azokat legyőzni. De Európában, mely sokkal szerényebben van berendezve, mint a többi világrész, mely hideg égélj alatt fekszik, s melyben a talaj nem oly buja, a természettünemények nem oly nagyszerűek, s a természet egyáltalán kisebb mérvben jelentkezik — könnyebb volt az embernek szembeszállani a babonával, melyet a természet képzelmébe öntött, s hasonlóan könnyebb volt, ha nem is a vagyon igazságos eloszlása, de legalább oly állapot elérése, mely amaszt inkább megközelíté, mint az a régibb művelt államokban lehető vala

Ezért általában véve a világtörténelem iránya

Európában a természetet az embernek, Európán kívül az embert a természetnek vetette alá. E szabály a bár országokban némi kivételt szenved, a művelteknél ellenben általános. Az európai és az európa-kivüli műveltség nagy különbsége ennél fogva a történetbölcsezet alapja, mert e tény vezet bennünket arra, hogy például India történetének megértése végett a külvilágot kell először vizsgálnunk, mert az inkább hat az emberre, mint az ember rája. Ha ellenben oly ország történelmét akarjuk megismerni, mint Franciaország vagy Anglia, úgy az embert kell főképp tanulmányoznunk, mert itt a természet aránylag gyenge, s így a nagy fejlődés minden fokozata megerősítette az emberi szellem uralmát a külvilág felett. Még oly országokban is, hol az ember hatalma tetőpontját érte, igen súlyos a természet befolyása ; de csökken minden nemzedékkal, mert növekvő ismeretünk nemcsak uralkodásra képesít a természet felett, hanem arra is, hogy annak mozgásait előre látván, sok általa előidézendő kárt meggátolhatunk. Mily eredménydús volt az emberiség fáradozása, kitetszik azon tényből, hogy az átlagos életkor mindig nagyobb, az elkerülhetlen veszélyek száma mindig kisebb lett ; és ez annyival feltünőbb, mert az ember tudványa mindinkább merészebb, kölcsönös érintkezése sokkal sűrűbb, mint bármely más korszakban, s így láthatjuk, hogy a veszélyek, látszólagos növekvésök dacára, általában véve kevesbedtek.¹⁾

Ha tehát Európa történetét csak általában tekintjük s a többi földrészek feletti túlsúlyának csak egyik okát vizsgáljuk : úgy azt abban leljük, hogy az ember szelleme legyőzte a természet szerves és szervetlen erőit. Ennek minden más ok alá van vetve ;²⁾ mert láttuk, hogy a hol a természeti erők bizonyos nagyságot elértek, a nép műveltsége rendetlenül fej-

lődött és haladása gátoltatott. Az első és legfőbb haladás e természeti tünemények behatásának korlátozása vala, és ez ott történhetett legkönnyebben, hol azok leggyengébbek voltak s a legkisebb befolyással bírtak, amint az Európában van. Ezért csakis Európában sikerült az embernek valóban a természet hatalmát korlátozni, akarata alá hajtani, természetes folyamából kiszakítani és arra kényszeríteni, hogy szerencsésjének szolgáljon s az emberi élet általános szükségéi szerint működjék.

Mindenütt látjuk e dicső s eredménydús küzdelem nyomait. Valóban úgy tetszik, mintha Európában az ember semmitől nem rettenne meg. A tenger rohamát visszataszítja s Hollandiához hasonló nagy tartományokat ment meg tőle, hegyeket tör át s változtat sík egyenessé, sivar és meddő földeket a vegytan segítségével megtermékenyít, a villanyt, e legfinomabb, leggyorsabb és legtitokteljesebb erőt, a gondolat közege gyanánt alkalmazza, és az az emberi szellem legönkényesebb parancsainak engedelmeskedni kénytelen.

Hol a külvilág ellenállt, az ember megsemmisítette azt, mivel csak megküzdeni is alig remélhetett. A legrettenetesebb betegségek, mint a tulajdonképeni pestis s a középkori bélpoklosság³⁾ Európa művelt államaiból eltűntek, s alig valószínű, hogy azokban valaha ismét feléledjenek. A ragadozó állatok kiirtattak, hogy ne veszélyeztethessék többé a polgárosult emberek lakhelyeit. Az éhhalál ezelőtt minden században ismétlődött pusztításai⁴⁾ megszűntek s oly eredménnyel győztek le, hogy legkevesbé sem kell attól tartanunk, miszerint valaha hasonló szigorúsággal visszatérnének. Segédforrásaink valóban oly nagyok, hogy a legroszabb esetben is csak rövid ideig tartó és kisebb hiányt szenvedhetünk, mert tudomá-

nyunk jelen állásánál, különösen a vegytan segítségével, képesek vagyunk a bajt előre elhárítani.⁵⁾

Alig szükséges megjegyezni, mily sok más esetben jellemzi még az európai művelődés fejlődését a külvilág kisebbült befolyása; a külvilág alatt itt természetesen csupán az ember vágyaitól független és nem tőle eredeti természettüneményeket értem. A legműveltebb nemzetek jelen állapotukban aránylag keveset köszönhetnek az eredeti természeti tüneményeknek, melyek az európa-kivüli tartományokban korlátlan hatalmat gyakoroltak. Így Ázsiában és másutt a kereskedelem irányát, kiterjedését és több más viszonyt a folyók léte, hajózásra alkalmas volta, a szomszéd kikötők száma és minősége határozta meg. Európában azonban mindezt nem annyira ily természeti állapotok, mint inkább az ember ügyessége és ereje hozták létre. Egykor azon országok voltak a leggazdagabbak, hol a természet legpazarabbul osztogatta áldásait; ma azok, hol az ember legmunkásabb. Mert korunk pótolni képes a természet fukarságát. Ha valamely folyó nem hajózható, vagy valamely országban nehéz az utazás: mérnökeink könnyen segítenek a bajon. Ha nincs folyónk, csatornákat ásunk; ha nincs természetes kikötőnk, építünk mesterségeset. És oly feltűnő a természet hatalmának megtörésére irányult e hajlam, hogy még a nép eloszlásában is látszik, mert Európa művelt államaiban a városok lakossága mindenütt nagyobb, mint a vidéké; s világos, hogy minél több ember gyűl össze a nagy városokban, annál inkább hozzászoknak, gondolkoznak anyagát az élet munkálkodásaiból meríteni, s annál kevésbé fognak törődni a természeti tüneményekkel, a babona e gazdag forrásával, melyek meggátolták az ember fejlődését minden európa-kivüli államban. E tényekből biztosan következtethetjük, hogy Európa haladását a művelődésben a természettörvények kisebb és

a szellemiek nagyobb befolyása jelöli. Ezen általános tétel teljes bebizonyítása csak a történelem által eszközölhető, és így igen sokat, mi ennek megalapítására szolgálna, művem későbbi köteteire kell hagynom. Itt csak két eszmét pendítetek meg. Először azt, mikép semmi nem bizonyítja, hogy a természeti erők valaha tartósan emelkedtek volna, és nincs is okunk várni, hogy ez a jövőben be fogna következni. Másodszor azt, miszerint minden amelletttanuskodik, hogy az emberi szellem segédforrásai erősebbek, számosabbak és a külvilág legyőzésére alkalmasabbak lettek, mert ismeretünk minden növekvése új eszközt nyújt vagy a természeti események feletti uralomra, vagy legalább arra, hogy a következményeket előre lássuk, és így elkerüljük azt, mit meg nem akadályozhatunk — tehát mindkét esetben a külhatalom nyomasztó befolyásának csökkentésére.

Ha ez előzetek helyesek, úgy egy következtetésre jutunk, mely bevezetésünkre nézve nagy fontosságú. Ha ugyanis a művelődés mértéke a szellem diadala a külvilág felett, úgy világos, miszerint az ember haladásában a szellemi törvények sokkal fontosabbak, mint a természetiek. A gondolkozó fők egy osztálya elfogadta azt, mint magától értendőt, de arra nem emlékszem, hogy az valahol kimerítőleg bebizonyított volna. Bizonyításom eredetiségének kérdése azonban csekély értékű; ellenben igen fontos, hogy vizsgálatunk ezen álláspontjánál a kezdetben feltett kérdés igen egyszerűvé lett, s az európai történelem törvényeinek felfedezése első sorban mint az emberi szellem törvényeinek fölfedezése jelenkezik. E szellemi törvények felállítása képezi Európa történetének alapját; a természeti törvényekre kevesebb súlyt fektetünk és pedig azért, mivel zavarokat idéztek elő,

melyek hatalma és gyakorisága azonban láthatólag kisebbedett az évszázadok folyamában.

Ha most azon eszközöket keressük, melyek segélyével az emberi szellem törvényei felfedezhetők, az alapbölcselők készek a felelettel és saját munkáikra utasítanak, mint amelyek elegendő megoldást nyújtanak. Szükség azért e vizsgálatok értékét megismernünk, forrásaik körét kimutatnunk és mindenekfelett megbírálunk azon módszert, melyet folytonosan követnek, s amelynek segélyével lehet egyedül — szerintök — nagy igazságokra jutni.

Az alapbölcséleti módszer jóllehet két részre oszlik, eredetileg mindenkor ugyanaz és abban áll, hogy minden vizsgáló saját szellemének működéseit tanulmányozza. ⁶⁾ Ez a történelmi módszernek teljes ellentéte; az alapbölcselő egy, a történész több szellemet vizsgál. Ezenkívül meg kell jegyeznünk, hogy az alapbölcséleti módszer segélyével egy tudományágban sem keletkezett soha fölfedezés. Mindazt, mit jelenleg tudunk, a tünemények tanulmányozása által nyertük, melyektől minden esetleges zavart elhárítottak és így törvénynek a szembetűnő maradékot fogadták el. ⁷⁾ De ez csak akkor lehetséges, ha a vizsgálatok oly számosak, hogy minden zavaró hábor (rendellenesség) kiválasztható, és a kísérletek oly finomak, hogy a tünemények teljesen elkülöníthetők. — Ezen feltételek egyike minden behozó tudományra nézve lényeges, de az alapbölcselő egyiknek sem hódol. A tünemények elkülönítése rá nézve lehetetlenség; mert bármennyire mélyedjen is el az ember saját szellemébe, soha nem képes önmagát teljesen elszigetelni a külső befolyásoktól, melyek szükségkép hatást gyakorolnak szellemére, ha szinte neki nincs is tudomása azok jelenlétéről. A másik feltételt pedig nyíltan megveti az alapbölcselő, mert egész rendszere azon feltételen alapul, hogy egy szellem

tanulmányozása által minden szellem törvényei felismerhetők; míg tehát vizsgálatait egyrésztől nem tarthatja menten a zavaró befolyásoktól, másrészt még az egyedül lehető elővigyázatot is elutasítja — vizsgálatait nem akarja kiterjeszteni, és így nem hátríthatja el a zavaró befolyásokat.⁸⁾

Ez az első és lényeges ellenvetés, melynek az alapbölcselek már tudományuk küszöbén kiteszik magukat. Ha azonban kissé mélyebben hatolunk be, mást is fedezünk fel, mi ugyan nem oly szembeötlő, de épen oly döntő. Miután az alapbölcselek felvette, hogy egy szellem tanulmányozása által a többi szellem törvényeit is felfedezheti, igen különös nehézségbe bonyolódik, mihelyt e tökéletlen módszert alkalmazni akarja. E nehézség más vizsgálatoknál nem található fel, és így elkerülheti azok figyelmét, kik az alapbölcseleti vitákban járatosok. Hogy ezek természetét megértsük, rövid vázlatot kell adnunk a két iskoláról, melyek közül egyikhez vagy másikhoz minden alapbölcselelnek tartoznia kell.

Az emberi szellem buvárlására, az alapbölcselek eljárása szerint, két módszer van. Mindkettő egyformán helyesnek látszik s mégis egészen különböző eredményekre vezet. Az első eljárás szerint a vizsgáló érzéki benyomásait, a másik szerint eszméit kutatja először. E két módszer mindenkor egymással teljesen ellentett következményekre vezetett s fog vezetni ezután is. Ennek oka könnyen belátható. Az alapbölcseletben a szellem épen úgy eszköz, mint anyag, melyen ez eszköz alkalmaztatik. Miután így az eszköz, mely által a tudomány eléretik, ugyanaz, mint a tárgy, melyre hat, egy egészen sajátságos nehézség áll elő. Ezen nehézség a lehetetlenség, minden szellemi tüneményt magában foglaló áttekintést szereznii; mert bármily nagy körűek legyenek is ezek, ki kell zárniok a szellem azon állapotát, mely által és melyben ezen

áttekintés szereztetik. Ebből látható, nézetem szerint, a természeti és alapbölcseleti vizsgálatok egyik lényeges különbsége. A természettudományban több különböző módszer van, melyek azonban mind ugyanazon eredményre vezetnek. Az alapbölcseletben pedig mindenkor azt találjuk, hogy két egyenlő tehetségű és egyenlően igazságszerető ember teljesen különböző eredményre jut, ha különböző módszerrel járnak el a szellem tanulmányozásánál. Azoknak, kik e tárgyban nem jártasok, némi felvilágosító magyarázat nem lesz felesleges. Az eszmék tanulmányozásával kezdő alapbölcseleők a tér fogalmát szellemökben találják. Honnan eredhet a fogalom? — kérdezik ők. Az érzékből nem, mert az érzékek csak végest és esetlegest nyújthatnak, míg a tér fogalmánál fogva végtelen és szükségképi: végtelen, mert nem gondolhatjuk, hogy a térnek vége van; szükségképi, mert képtelenek vagyunk nem létének lehetőségét gondolni. Így az eszmelvi (idealista). Az úgynevezett érzékelvi (sensualista) ¹⁰⁾ azonban, ki nem az eszmékkal és fogalmakkal, hanem az érzéki benyomásokkal kezdi vizsgálatát, egészen más következtetésre jut. Szerinte nem lehet fogalmunk a térről, ha előbb a tárgyról nem volt fogalmunk, s a tárgyak fogalmai csak azok érzéki benyomásaiból eredhettek. A tér eszméjének szükségképisége — úgymond — csak onnan ered, hogy soha nem veszünk észre tárgyat, mely nem volna bizonyos helyzetben más tárgyhoz. Ebből a tárgy és a helyzet fogalmainak elválhatlan összekötése keletkezik; és mivel ezen összeköttetés szemeink előtt folytonosan ismétlődik, végre egy tárgyat sem vagyunk képesek helyzet, azaz, más szóval, tér nélkül gondolni. A tér végtelenségének fogalmát továbbá szerinte úgy nyerjük, ha folytonos hozzáadást veszünk észre, a vonalok-, lapok- és testekhez, melyek a kiterjedés három méretét (dimensio) ké-

pezik. Számtalan más pontra nézve is hasonló eltérést találunk a két iskola közt. Így állítja az eszmeelvi, ¹³⁾ hogy ok-, idő-, személyazonosság- és állagra (substance) vonatkozó fogalmaink általánosak, szükségképiek és egyszerűek és mivel egyáltalában részekre nem bonthatók (nem analysalhatók), a szellem eredeti szerkezetéhez tartoznak. ¹⁴⁾ Az érzékelvi ellenben olyannyira távol van attól, e gondolatokat egyszerűeknek tekinteni, hogy inkább igen is bonyolultaknak tartja őket s általánosságukat és szükségességüket csak a gyakori és benső megszokásnak tulajdonítja. ¹⁵⁾

Ez az első fontos különbség, mely a különböző módszerek felvételéből szükségkép következik. Az idealistának állitania kell, hogy a szükségképi és esetleges igazságoknak különböző okuk van. ¹⁶⁾ A sensualistának ellenben mindkettőt egy okból kell származtatnia. ¹⁷⁾ Minél tovább halad a két iskola, annál feltűnőbb lesz kölcsönös eltérésök. Az erkölestan, a bölcsészet és a művészet minden ágában nyílt harcban állnak egymással. Az idealisták szerint minden embernek lényegesen ugyanazon fogalma van a jó-, igaz- és szépről; a sensualisták szeript ily mérték nem létezik, mert az eszmék az érzékek befolyásától függnek, s az ember érzéki benyomásai ismét a test változásai s a külső befolyások alatt állnak, melyek a testet érintik.

Ez csak rövid példája annak, mint jutnak a legtehetségesebb alapböleselők egészen ellentett következtetésekre, csupán azért, mert vizsgálataikban ellentett módszert követnek. S annál fontosabb ezt szemügyre venni, mert e két módszer alkalmazásával az alapböleselők kútforrásai nyilván ki vannak merítve. ¹⁸⁾ Mindkét rész megegyezik abban, hogy a szellemi törvényeket csupán az egyes szellem tanulmányozása által lehet felfedezni, s hogy a szellemben nem létezik semmi, mi vagy az utángondolkozás, vagy az érzéki benyomások

eredménye nem volna. Egyedül lehető választásuk tehát csak az, hogy vagy az érzéki benyomás eredményeit rendelik alá a gondolkozás törvényeinek, vagy megfordítva a gondolkozás eredményeit az érzékiség törvényeinek. Minden alapbölcseleti rendszer az egyik vagy másik terv szerint épült; és így lesz ez mindig, mert e két terv magában foglalja az alapbölcseleti tünemények összeségét. Mindegyik eljárás mellett egyenlő számú érv szól¹⁹⁾; mindegyiknek védői egyenlően bizonnak bennök, és már vitájok természete lehetetlenné tesz minden közvetítést; sőt békebíró sem lehet köztök senki, mert csak az oldhat meg alapbölcseleti kérdéseket, ki maga is alapbölcseletész, s így szükségkép egyikéhez vagy másikához tartozik a két pártnak, melyek felett ítéletet kellene mondania.²⁰⁾

Ez okok következtében, úgy hiszem azon nézethez kell jutnunk, hogy az alapbölcseletők szükségkép s kutatásuk természeténél fogva oszlanak két egymásnak teljesen ellenmondó iskolára, melyek viszonylagos igazsága ki nem kutatható; hogy továbbá igen kevés eszközük van és ezeket is oly módszer szerint használják, melynek nyomán semmi más tudomány nem fejlődött. Ezt tudva, nem is várhatjuk, hogy segíty nyújthatnának azon nagy kérdések megoldására, melyeket az emberi szellem története felállít. S bárki vegye is szemügyre a lélektan (mental philosophy) jelen állását, meg kell engednie, hogy bár jelentékeny befolyással volt egyes nagy szellemekre s ezek által a társadalom szélesebb körére is, egészben véve nincs tudomány, mely oly buzgalommal ápolgatott volna s egyszersmind eredményekben oly szegény lenne. Egyetlen egy tudományban sincs oly nagy mozgalom s oly kevés előhaladás. Kitünő szellemű és a legtisztább szándéku tudósok foglalkoztak évszázadok óta minden művelt országban alapbölcseleti vizsgálódásokkal; és

rendszereik mindannak dacára a keresett igazság megközelítése helyett, napról-napra annál inkább térnek el egymástól, minél előbbre megy a tudomány haladása. Az ellenséges iskolák irigysége, követőik hevesége s a kizárólagos és bölcsészettelenes bizalom, melylyel minden iskola saját módszeréhez ragaszkodik, oly zavarba hozták a szellem tudományát, minőbe csupán a vallástan sülyedt a theologok vitái következtében. ²¹⁾ Az eredmény az, hogy az eszmetársulás néhány törvényét és talán a látás és tapintás ²²⁾ újabb elméleteit kivéve, az egész alapbölcséletben nincs egyetlen egy elv, mely fontos és egyszersmind megdönthetlen igaz is volna. Ily körülmények közt nem fojthatjuk el a gyanut, miszerint már a vizsgálatok módjában kell valamely alaphibának lenni. Én részemről hiszem, hogy csupán saját szellemünk vizsgálata és azon felületes kísérletek, melyeket itt tehetünk, képtelenek a lélektant valaha tudományyá emelni; és alig kételkedem, hogy az alpbölcsélet csak a történelem oly tanulmányozása által lehet valóban sikeres, mely képesekké tesz bennünket az emberi nem fejlődésének föltételeit felismerni. ²³⁾

JEGYZETEK.

ELSŐ KÖTET.

ELSŐ FEJEZET.

A) Jegyzet.

„Der Begriff der Freiheit ist ein reiner Vernunftbegriff, der eben darum für die theoretische Philosophie transcendent, d. i. ein solcher ist, dem kein angemessenes Beispiel in irgend einer möglichen Erfahrung gegeben werden kann, welcher also keinen Gegenstand einer uns möglichen theoretischen Erkenntniss ausmacht, und schlechterdings nicht für ein constitutives, sondern lediglich als regulatives, und zwar nur bloß negatives Princip der speculativen Vernunft gelten kann, im praktischen Gebrauche derselben aber seine Realität durch praktische Grundsätze beweist, die, als Gesetze, eine Causalität der reinen Vernunft, unabhängig von allen empirischen Bedingungen (dem Sinnlichen überhaupt) die Willkür zu bestimmen und einen reinen Willen in uns beweisen, in welchem die sittlichen Begriffe und Gesetze ihren Ursprung haben.“ Methaphysik der Sitten, Kant's Werke, V. 20, 21. „Würden die Gegenstände der Sinnenwelt für Dinge an sich selbst genommen, und die oben angeführten Naturgesetze für Gesetze der Dinge an sich selbst, so wäre der Widerspruch (t. i. zwischen Freiheit und Nothwendigkeit) unvermeidlich. Ebenso, wenn das Subject der Freiheit den übrigen Gegenständen als blosser Erscheinung vorgestellt würde, so könnte ebensowohl der Widerspruch nicht vermieden werden, denn es würde ebendasselbe von

einerlei Gegenstände in derselben Bedeutung zugleich bejaht und verneint werden. Ist aber Naturnothwendigkeit bloß auf Erscheinungen bezogen, und Freiheit bloß auf Dinge an sich selbst, so entspringt kein Widerspruch, wenn man gleich beide Arten von Causalität annimmt oder zugiebt, so schwer oder unmöglich es auch scheinen möchte die von der letztern Art begreiflich zu machen“ . . . „Natur also und Freiheit eben demselben Dinge, aber in verschiedener Beziehung, einmal als Erscheinung, das andere Mal als einem Dinge an sich selbst ohne Widerspruch beigelegt werden können.“ . . . „Nun kann ich ohne Widerspruch sagen: alle Handlungen vernünftiger Wesen, sofern die Erscheinungen sind (in irgend einer Erfahrung angetroffen werden), stehen unter der Naturnothwendigkeit; ebendieselben Handlungen aber, bloß respective auf das vernünftige Subject und dessen Vermögen, nach blosser Vernunft zu handeln, sind frei.“ Prolegomena zu jeder künftigen Metaphysik, Kant's Werke, III. 268–270. „Denn ein Geschöpf zu sein und als Naturwesen bloß dem Willen seines Urhebers zu folgen, dennoch' aber als freihandelndes Wesen (welches seinen vom äussern Einfluss unabhängigen Willen hat, der dem erstern vielfältig zuwider sein kann), der Zurechnung fähig zu sein, und seine eigene That doch auch zugleich als die Wirkung eines höheren Wesens anzusehen: ist eine Vereinbarung von Begriffen, die wir zwar in der Idee einer Welt, als des höchsten Gutes, zusammendenken müssen; die aber nur der einsehen kann, welcher bis zur Kenntniss der übersinnlichen (intelligiblen) Welt durchdringt und die Art einsieht, wie sie der Sinnenwelt zu Grunde liegt.“ Theodicee, Kant's Werke, VI. 149. „Nun wollen wir annehmen, die durch unserer Kritik nothwendig gemachte Unterscheidung der Dinge, als Gegenstände der Erfahrung, von ebendenselben, als Dingen an sich selbst, wäre gar nicht gemacht, so müsste der Grundsatz der Causalität und mithin der Naturmechanismus in Bestimmung derselben durchaus von allen Dingen überhaupt als wirkenden Ursachen gelten. Von ebendenselben Wesen also z. B. der menschlichen Seele, würde ich nicht sagen können, ihr Wille sei frei, und er sei doch zugleich der Naturnothwendigkeit unterworfen, d. i. nicht frei, ohne in einen offenbaren Widerspruch zu gerathen; weil ich die Seele in beiden Sätzen in ebenderselben Bedeutung, nämlich als Ding überhaupt (als Sache an sich selbst) genommen habe und, ohne vorhergehende Kritik, auch nicht anders nehmen konnte. Wenn aber die Kritik nicht geirrt hat, da sie das

Object in zweierlei Bedeutung nehmen lehrt, nämlich als Erscheinung, oder als Ding an sich selbst; wenn die Deduction ihrer Verstandesbegriffe richtig ist, mithin auch der Grundsatz der Causalität auf Dinge im ersten Sinne genommen, nämlich sofern sie Gegenstände der Erfahrung sind, geht, eben dieselben aber nach der zweiten Bedeutung ihm nicht unterworfen sind, so wird ebenderselbe Wille in der Erscheinung (den sichtbaren Handlungen) als dem Naturgesetze nothwendig gemäss und sofern nicht frei, und doch andererseits, als einem Dinge an sich selbst angehörig, jenem nicht unterworfen, mithin als frei gedacht, ohne dass hierbei ein Widerspruch vorgeht.“ Kritik der reinen Vernunft, Kant's Werken II. 24. „Und hier zeigt die zwar gemeine, aber betrügliche Voraussetzung der absoluten Realität der Erscheinungen sogleich ihrem nachtheiligen Einfluss, die Vernunft zu verwirren. Denn sind Erscheinungen Dinge an sich selbst, so ist Freiheit nicht zu retten. Alsdann ist Natur die vollständige und an sich hinreichend bestimmte Ursache jeder Begebenheit, und die Bedingung derselben ist jederzeit nur in der Reihe der Erscheinungen enthalten; die sammt ihrer Wirkung unter dem Naturgesetze nothwendig sind. Wenn dagegen Erscheinungen für nichts mehr gelten, als sie in der That sind, nämlich nicht für Dinge an sich, sondern bloss Vorstellungen, die nach empirischen Gesetzen zusammenhängen, so müssen sie selbst noch Gründe haben, die nicht Erscheinungen sind.“ . . . Hier habe ich nur die Anmerkung machen wollen, dass, da der durchgängige Zusammenhang aller Erscheinungen in einem Context der Natur ein unachlässliches Gesetz ist, dieses alle Freiheit nothwendig umstürzen musste, wenn man der Realität der Erscheinungen hartnäckig anhängen wollte. Daher auch diejenigen welche, hierin der gemeiner Meinung folgen, niemals dahin haben gelangen können, Natur und Freiheit mit einander zu vereinigen.“ Kritik, Kant's Werken, II. 419—420. 433. „Man muss wohl bemerken, dass wir hierdurch nicht die Wirklichkeit der Freiheit, als eines der Vermögen, welche die Ursache von den Erscheinungen unserer Sinnenwelt enthalten, haben darthun wollen. Denn ausser das dieses gar keine transcendente Betrachtung; die blos mit Begriffen zu thun hat, gewesen sein würde, so könnte es auch nicht gelingen, indem wir aus der Erfahrung, niemals auf Etwas, was gar nicht nach Erfahrungsgesetzten gedacht werden muss, schliessen können. Ferner haben wir auch gar nicht einmal die Möglichkeit die Freiheit beweisen wollen;

denn diese wäre auch nicht gelungen, weil wir überhaupt von keinem Realgrunde und keiner Causalität aus blossen Begriffen a pri ori die Möglichkeit erkennen können. Die Freiheit wird hier nur als transcendente Idee behandelt, wodurch die Vernunft die Reihe der Bedingungen in der Erscheinung durch das sinnlich Unbedingte schlechthin anzuheben denkt, dabei sich aber in eine Antinomie mit ihren eigenen Gesetzten wickelt. Dass nun diese Antinomie auf einem blossen Scheine beruhe, und dass Natur der Causalität aus Freiheit wenigstens nicht widerstreite, das war das Einzige, was wir leisten konnten und woran es uns auch einzig und allein gelegen war.“

Ez idézetek bizonyítják, miképen Kant belátta, hogy a szabadakarat valósága a jelenségben tarthatatlan tan, és mint-hogy a jelen munka a jelenségek törvényeinek vizsgálatával foglalkozik, érzéktuli bölcelete nem vonatkozik az én következtetéseimre. Kant nézete szerint (melylyel én egyetértek) e homályos kérdés szokásos alapbölceleti és hittudományi tárgyalása tisztán tapasztalati és ezért értéktelen. Az öntudat fölényének feladása szükséges következmény; Kant bölceletének eredménye és nem — mint azt gyakran állítják — alapja.

¹⁾ Egy élő író, ki bárki másnál is többet tett a történelem felvirágoztatására, megvetőleg mondja: „l' incohérente compilation de faits déjá improprement qualifiée d' histoire“ Comte, Philosophie Positive V. 18. E nagy munka módszere- és következtetéseivel sokban nem egyezhetem meg; de rendkívüli érdemeit tagadni, igazságtalanság volna.

²⁾ Tisztán csak azokról beszélek, kik a történelmet tanulmányaik legfőbb tárgyává tevék, Baco is irt e tárgyról, de csak mint alárendelt dologról, s bizonyos is, hogy ez nem került neki oly sok gondolkozásába, mint amennyit más tárgyaknak szentelt.

³⁾ Az élelem-árak kisebbedésének erkölcsi következményeiről lásd Comte, „Traité de Législation“ című művét II, 273—275. V. ö. Mill, History of India I. 180—181. De mindkét, különben jeles író elfeledte megjegyezni, hogy az

okozott változás idézte elő azt, hogy a tünemény rendszerességét észrevették.

⁴⁾ A viszonyról, mely e jelenség s a vagyonnak ezt megelőző felhalmozása közt fennáll lásd Tennemann, Geschichte der Philosophie I, 30. „Ein gewisser Grad von Cultur und Wohlstand ist eine nothwendige äussere Bedingung der Entwicklung des philosophischen Geistes. So lange der Mensch noch mit den Mitteln seiner Existenz und der Befriedigung seiner thierischen Bedürfnisse beschäftigt ist, so lange geht die Entwicklung und Bildung seiner Geisteskräfte nur langsam von Statten und er nähert sich nur Schritt vor Schritt einer freieren Vernunftthätigkeit.“ . . . „Daher finden wir, dass man nur in denen Nationen anfang zu philosophiren, welche sich zu einer beträchtlichen Stufe des Wohlstandes und der Cultur emporgehoben hatten“. Innen van, amint azt a közelebbi fejezetben kimutatni igyekszem, a természeti tünemények azon rendkívüli befolyása, mely megelőzi s gyakran ellenőrzi a gondolat jelenségeit. A görög szellem történelmében a természeti kutatásoktól az alaphölceseletekre való átmenetelt világosan kijelölhetjük. Lásd Grote, History of Greece IV. 519. 1847-iki kiadás. Hogy az atomisztikai tan, a változásokról szóló részében, a platonizmus természetes elődje, azt már az ügyés, de egyoldalú Broussais is megjegyezte, Examen des Doctrines Médicales I., 53—54. Az atomisták „véletlen“-ére vonatkozólag l. Ritter, History of Ancient Philosophy I., 552. E kényállitmány, mely nézete szerint „minden szellemi erő lerombolása“, igen természetesen ellenkezik a lélektani föltevással, mely azt szükségkép követte és legyőzte. Hogy a természeti kutatások a régiebbek azt már Diogenes Laertius is bizonyítja: Μέρη δὲ φιλοσοφίας τρία, φυσικόν, ἠθικόν, διαλεκτικόν φυσικόν μὲν, τὸ περὶ κόσμου, καὶ τῶν ἐν αὐτῷ ἠθικόν δὲ, τὸ περὶ βίου καὶ τῶν πρὸς ἡμᾶς διαλεκτικόν δὲ, τὸ ἀμφότερων τοὺς λόγους προσερῶον καὶ μέχρι μὲν Ἀρχελαίου τὸ φυσικόν εἶδος ἦν, ἀπὸ δὲ Σωκρατοῦς, ὡς προείρηται, τὸ ἠθικόν ἀπὸ δὲ Ζήνωνος τοῦ Ἐλεάτου, τὸ διαλεκτικόν. De vitis Philosophorum Prooem. 18. fej. I., 12. V. ö. II. könyv 16. fej. I. 89.

⁵⁾ Beausobre tudós művében néhány jó megjegyzés van e tárgyról. Histoire Critique de Manichée I. f 179, ahol is azt mondja, hogy a nagy vallási eretnekségek előbbi bölcsészeti rendszereken alapulnak. A gondolkozás történel-

mében jártasok közül bizonynyal egy sem fogja aláírni Stahl nyilatkozatát: „la philosophie d'un peuple a sa racine dans sa théologie.“ Klimrath Travaux II. 454. Párizs 1843.

6) „Also ist ein Wille, dem die blosse gesetzgebende Form der Maxime allein zum Gesetze dienen kann, ein freier Willn“. Kant, Kritik der praktischen Vernunft. Összes művei IV. 128. „Hat selber für sich eigentlich keinen Bestimmungsgrund“ Metaphysik der Sitten. Összes művei, V. 12. „Die unbedingte Causalität der Ursache“ Kritik der reinen Vernunft. Összes művei II. 339. Lásd prolegomena zu jeder künftigen Methaphysik III. 268.

7) Hogy e tanok, ha a szokott okoskodási módszer alkalmaztatnék rájuk, nem csak ellenkeznek egymással, de valóban ki is zárják egymást, az általában el volna ismerve, ha másrészt oly nagyon nem óhajtának mindegyik tan bizonyos részeit megmenteni. Azt hiszik ugyanis egyrésztől, hogy az erkölcsi felelősség elve folytán a szabadakarat tagadása veszélyes lenne, míg mások szigorúan ragaszkodnak az elővégtethez, mely nélkül szerintök istennek nem lehetne büntető hatalma. Igen sokan megkisértették ez okból a szabadság és szükségszerűség megegyeztetését, ugyszinte az emberi szabadság s isten előretudásának összhangzásba hozatalát. Lásd e pontra nézve Lockle nevezetes levelét Molineuxhoz (Locke művei VIII. 305.) Továbbá Bentley érvét beszédeiben (Monk's Life of Bentley, II. 7. és 8. V. ö. Vitter Hist. of Ancient Philosophy IV. 143, 144; Tennemann Gerh. der Philosophie. IV. 301—304; Copleston's Inquiry into the Doctrines of Necessity and Predestination 6, 7, 46, 69, 70, 85, 92, 108, 137; Mosheim, Ecclesiastical Hist. I. 207, II. 96; Neander, Hist. of the Church IV. 294, 389—391; Bishop of Lincoln on Tertullian 1845-ben 323. Hodgson on Buddhism, az Asiatic Society jelentéseiben II. 232.

8) Még Ambrosius is, ki pedig soha nem ment oly messze, mint Augustin, egész visszataszító merevségében állítja fel e tételt: „Deus quos dignat vocat, quos vult religiosos facit“ Neander IV. 287. Calvin kijelenté, hogy „isten az emberiség egy részét örök időktől fogva örökké tartó gyönyörre, a másikat végtelen nyomorra rendelte és ezen megkülönböztetésében egyedül, csak tetszése és szabad akaratata volt határozó“ Mosheim, Eecl. Hist. II. 100—103. és Carwithen, Hist. of the Church of England I. 552.

9) Augustin' nézeteinek manichaeusi eredete felől I. Poster, Esprit de l' Eglise II. 171. Párizs, 1821; Tom-

line, Refutation of Calvinism. 1817. 571 - 575; Sonthey, Book of the Church 1824. I. 301, 302. Matter, Hist. du gnosticisme 1828, I. 225. Mindazonáltal Beausobre (Histoire de Maniché II. 33—40) Augustin és Basilides rendeltetési elve közt különbséget talált.

¹⁰⁾ Mily képtelenség a „mindenható önkényes istenség“ eszméje s mily lehetetlen ezt a *γύσει καλόν και δίκαιον*-nal megegyeztetni, lásd Cudworth, Intellect. Syst. I. 45, 419., III. 241. IV. 160. Ugyszintén Kant Theodiceáját. Összes művei VI. 141, 142 és Metaphysik der Sitten V. 332. amely a „göttlicher Zweck in Ansehung des menschlichen Geschlechts“-ról szól.

¹¹⁾ Johnson mondta Boswellnek: „Uram, mi tudjuk, hogy akaratumk szabad s. hogy annak saját célja van“ Boswell, Life of Johnson. edit. Croker, 1848. 203. „La question: Sommes-nous libres? me parait au-dessous de la discussion. Elle est resolue par le témoignage de la conscience attestant que dans certains cas nous pourrions faire le contraire de ce que nous faisons“ Cousin, Hist. de la Philosophie I. sorozat I. 190, 191. „Die Freiheit des Menschen, als moralischen Wesens, gründet sich auf das sittliche Bewusstseyn“ Tennemann, Gesch. der Philosophie. V. 161. A szabadakaratot ezen kívül más okból hinni lehetetlen s ezért mellőzzük Philo rysticai bizonyságait (Ritter, Ancient Philosophy IV. 447); a basiliti mondásokat sem említjük fel (Beausobre, Hist. de Maniché II. k. 23); még kevésbbé Bardesanes érvét, ki az akarat szabadságát az emberek öltözeténe: különfélesége által kísérlette bebizonyítani. Matter, Hist. du gnosticisme I. 323. V. ö. Burdach, Physiologie comme Science d' Observation V. 50. Párizs 1839.

¹²⁾ Mill Jakab (Analysis of the Mind I. 171, 172.) azt állítja, hogy öntudat és hives ugyanazon dolgok, s hogy igen nagy zavar eredt azon meghatározásból, mely az öntudatot minden más észrevevéstől megkülönbözteti. Locke szerint (Essay concerning Human Understanding II. könyv. 1. fej. Összes művei I. 89.) az öntudat az ember lelkében törtéteknek észrevevése. Brown (Philosophy of the Mind 67., 68.) tagadja, hogy az öntudat tehetség s Hamilson panaszkodik, hogy Reid az öntudatot különös tehetséggé alacsonyította le. Notés to Reid's Works 223, 297, 373. Cousin (Hist. de la Philosophie II. sorozat, I. 131.) az öntudatot „phénomène complexe“-nek nevezi. A 94. lapon így szól: „la condition nécessaire de l' intelligence c'est la conscience“: mig egy kissé

későbbi író (J o b e r t, *New System of Philosophy* I. 25.) ki mondja, hogy bizonyos, miszerint tudjuk, hogy van öntudatunk.“ Alciphron VII. párbeszédében Berkeley Works I. 505, 506.) szintén ki nem elégitő e tárgy leírása, még inkább összezavarja azonban a kérdést a ma úgynevezett „kettős öntudat“ felvétele. E rendkívüli tüneményről szólnak: E l l i o s s o n *Physiology* 367—369, 1165; M a y o, *Physiology* 195, 196; P r i c h a r d, *Treatise on Insanity* 450, 451; C a r p e n t e r, *Human Physiology* 279.

¹³⁾ Ez magyarázatot követel. Az öntudat bizonyítékának tényét tekintve csalhatatlan, de igazságát tekintve csalódhatik. Ha öntudatunk van bizonyos tüneményekről az elegendően bizonyítja, hogy a tünemények megvannak a lélekben vagy feltűntek előtte; de ha ebből a tünemények igazságát akarnók következtetni, egy lépéssel már tovább megyünk s nem csak bizonyosságot teszünk, de ítéletet is hozunk. Ez esetben a csalódhatás elemét vonjuk be, mivel az öntudat és ítélet együtt nem lehet mindenkor helyes, minthogy az ítélet igen gyakran hibás.

A boldogult Blanco White, egy jelentékeny gondolkozó, mondja: „A libertas a necessitate és libertas a coactione közt ritkán vesznek fel különbséget, holott az igen lényeges. Senki nem képes erőszakot tenni akaratomon; minden ember többé kevésbé öntudattal bir tetteiről; de ugyanazon esetben hasonlólag öntudattal birunk vagy legalább birhatunk arról is, hogy indokok határoznak minden tetteinkben“ *Life of B. White by Himself* 1845. III. 90. De miként birhatunk arról öntudattal, hogy akaratunkat kényszeríteni nem lehet? Ez nem öntudat, hanem ítélet: ítélet arról, hogy valami lehet és nem tudat arról, hogy valami van. Ha tehát van valami értelme e szónak „öntudat“, az egyedül csak a jelenre alkalmazható s nem vonatkozhatik oly jövő körülményre, mely lehet vagy lesz.

¹⁴⁾ Amint Herder mondja: „Was diese Nation ihrem Gedankenkreise unentbehrlich hält, daran hat jene nie gedacht, oder hält es gar für Schädlich.“ *Ideen zur Gesch. der Menschheit* II. 130.

¹⁵⁾ Plato nem volt képes az emberi szellemben a látszat s álom igaz vagy téves voltára nézve vezérnézetet találni, és csak azon eredményre jutott, hogy ami az egyéni szellem előtt megjelen, az reá nézve igaz; ami azonban inkább elke-

rülése, mint megoldása e kérdésnek. Lásd különösen a Theaetetust, hol Plato szokása szerint Socrates személyében nyilvánítja nézetét. A 39. pont kezdetén szól e tárgyról (Platonis opera III: 426. Bekker kiadása London 1826.)

Μὴ τοίνυν ἀπολίπωμεν ὅσον ἔλλειπον αὐτοῦ. Αἰεῖται δὲ ἐνυπνίων περὶ καὶ νόσων, τῶν τε ἄλλων καὶ μανίας stb. Ez a tévedés állítólagos forrása, most vizsgálja Sokrates, zavarba hozza Theaetetust s e következtetést vonja (45. pont, 434.): *ἀληθῆς ἄρα ἐμοὶ ἢ ἐμῇ αἰσθησίς.* Lásd lejjebb 515. a hibás ítéletek eredetéről szóló részt s a némely görög nézetére nézve felhozott *πᾶσα φαντασία ἀληθῆς* és *πᾶσα δόξα ἀληθῆς* t. V. ö. Cudworth III. 379. IV. 118. Az álom- és őrültségben maradt öntudatról lélektani vizsgálatokat tesz; Broussais, Examen des Doctrines Médicales, I. 406. V. ö. ugyanattól Cours de Phrénologie 49. Esquirol, Maladies Mentales I. 97. II. 790; Simon, Pathology 204; Holland, Medical Notes 434; Henle, Anatomie Générale II. 287; Burdach, Traité de Physiologie V. 223. Tennemann is érdekesen szól e tárgyról a képviseltetés elméletével csatlakozásban (Gesch. der Philosophie I 354. II. 119, 159. III. 406. IV. 418.) Berkeley (Works I. 93. 101, 176.) e nehézséget rendszerének védelmére akarja felhasználni, állítva, hogy a külvilágra vonatkoz' hívésünk ébrenlétünkben valamint alvásunkban egyenlően csalfa. A stoikusok megoldása csak szóbeli s be nem bizonyított megkülönböztetés: *διαφέρει δὲ φαντασία καὶ φάντασμα. φάντασμα μὲν γὰρ ἐστὶ δόκησις διανοίας οἷα γίνεται κατὰ τοὺς ὕπνους· φαντασία δὲ ἐστὶ πίπσις ἐν ψυχῇ τουτέστιν ἀλλυϊωσις, ὡς ὁ Χρῦσιππος ἐν τῇ δωδεκάτῃ περὶ ψυχῆς ὑψίσταται.* Diog. Laert. de Visit Philos. VIII. könyv. 50. fej. I. 395.

¹⁶⁾ A szabadakarat alatt oly lelki tényt kell értenünk, mely indoktól függetlenül nyilatkozik. Ha valaki azt mondáná, hogy e független tette van hatalmunk, de azt a gyakorlatban öntudatosan vagy öntudatlanul mindig indokok kísérik, az csak meddő állítás lenne, mely nem rontja le nézeteimet s mely lehet helyes vagy nem, de melyet bizonynyal senki nem volt képes még eddig bebizonyítani.

¹⁷⁾ Azaz az értelem elé jutott tünemények szerint, melyeket az értelemmel megegyező közönséges gondolkodástan ítél meg. Kant azonban igen nevezetes kísérletet tett a következmények elkerülésére, azt állítván, miszerint bármely, az ész által létrehozott eszme az ész természetfölötti (trans-

tendental) törvényei szerint bírálendő meg, azaz oly törvények szerint, melyek távol vannak a tapasztalattól, s a melyeket a vizsgálatok nem igazolhatnak. Az észtól megkülönböztetett értelem tudományos fogalmainra nézve azonban teljesen megengedi a szabadsággal ellentett szükségszerűséget. A) jegyzetben bővebben közlöm Kant azon fontos tételét, hol nézetét részletesen előadja.

18) Ez valóban csak feltételes eset, mely inkább csak magyarázatként szolgál. Mi soha nem leszünk képesek minden embernél, sőt még csak saját magunknál sem az előzményeket megismerni; de az bizonyos, hogy minél jobban közelünk ezen előzmények teljes ismeretére, annál könnyebben mondhatjuk meg a következtést.

19) A gondviselés tana az elővégzetten alapul, mivel az istenségnek, ha a dolgokat előrelátta, azokról való gondoskodását is előre kellett látnia. Ezen előrelátás tagadása isten mindentudóságát korlátozná. Azért, akik elismerik, hogy ő a dolgok rendes folyását bizonyos esetekben félbeszakítja, azoknak el kell azt is ismerniök, hogy az isten a félbeszakítást előre elhatározta; máskülönbén az isteni tulajdonokból egyet megsem visitenének. Ezért mondja Aquinói Tamás (N e a n d e r, Hystory of the Church VIII. 176.) „a tudás, mint tudás, még nem foglalja magában az okviszonyt; de amennyiben az művész tudata, annyiban okviszonyban áll ahhoz, amit az művészete által létrehoz.“

Ugyanezen érvet hozza fel Alciphron, habár nem oly következetesen a VII. párbeszéd 20. pontjában, Berkeley's Works I. 515. Arról hogy a mindentudósággal sem új ismeret, sem utógondolat meg nem egyeztethető, lásd Hitchcock's Religion of Geology 1851. 267, 328., mely valóban genialis mű, de a tényleges nehézségeket érintetlenül hagyja. V. ö. Ritter's Hist. of Ancient Phil. IV. 325, 327. és Tennemann Gesch. per Phil. VI 151, 342 345, IX. k. 81—94., XI. 178. és különösen azon kérdést, melyet VIII. köt 242. vet fel: „Ob das Vorherwissen Gottes die Ursache der künftigen Dinge sey, oder nicht.“ Mindezek kikerülésére némelyek csak az anyag örökkévalóságát állítják, mások két eredeti elv öröktőlvaló létezését veszik fel, a jó és gonoszét. Beausobre Histoire de Manichée II. 145, 146, 252, 336.

20) Du fau, Tsa té de Statistique 75, 148.

21) Némely erkölcsstanár a tettek egy harmadik osztályát veszi fel, melyet közönyösnek neveznek, azaz a mely sem nem erény, sem nem bűn; innen származott aztán

a valószínűség (probabilitas) hirhelt tana, amelyet már több kitűnő római casuista hirdetett s utjabban Pascal. De ez, rossz gyakorlati következéseitől el is tekintve, egyedül csak a kifejezés kérdése, amennyiben minden közönyös tett a jó- vagy a rosszhoz áll közelebb s ezek közé sorozható; és bizonynyal a bűn növekvése mindenkor viszonylag kisebbíti az erényt, habár nem is általában. A görög bölcészek közt e pontra nézve véleménykülönbség van; ' *Ἀρέσκει δὲ αἰτοῖς* (t. i. a Stoicusoknak) *μηδὲν μέσον εἶναι ἀρετῆς καὶ κακίας τῶν περιπατητικῶν μεταξὺ ἀρετῆς καὶ κακίας εἶναι λεγόντων τὴν προκοπὴν* Diog. Laert. de Vitis Philosophorum VII. könyv. 127. fejt. I. 445.

²²⁾ Ezt bizonyosan állítom. Valóban, aki e tárgygyal foglalkozik, könnyen észreveheti, mint ismétlik az erkölcsstanárok mindannyiszor az általánosságokat s elődeik elcsévelt megjegyzéseit, úgy hogy minden ily erkölcsi mű olvasása után csaknem oly tájékozatlanul találjuk magunkat, mint amidőn a tanulmányt megkezdettük. Az emberi sziv legpontosabb vizsgálói eddig a költők voltak, különösen Homér és Shakespeare; de e vizsgálók az élet özszerű (concret) tüneményeivel foglalkoztak s ha valamit elemeztek is, gondolatmenetök nyomait oly annyira elrejték, hogy következtetéseiket ismét egyedül a tapasztalat által igazolhatjuk. A statisztikusok nagy haladása abban áll, hogy kutatásukra az átlag mérvét alkalmazták, amire a XVIII. század előtt senki nem gondolt.

²³⁾ „Dans tout ce qui se rapporte aux crimes, les mêmes nombres se reproduisent avec une constance telle, qu'il serait impossible de la méconnaître même pour ceux des crimes qui sembleraient devoir échapper le plus á toute prévision humaine, tels que les meurtres, puisqu'ils se commettent, en général, á la suite de rixes qui naissent sans motifs, et dans les circonstances en apparence, les plus fortuites. Cependant l'expérience prouve que non seulement les meurtres sont annuellement á peu près en même nombre, mais encore que les instruments qui servent á les commettre sont employés dans les mêmes proportions.“ *Quetelet sur l'Homme* Paris 1835. I. 7. s továbbá II. 164, 247.

²⁴⁾ „Igy a husz évi vizsgálatok szerint, melyeket Franciaországban különféle bünesetek miatt bevádolt személyeknél életkoruk különfélesége szerint évről évre tettek, alig változik a viszony, ha minden kor százalékait az egészszel

hozzuk viszonyba. Az 1826—1844. években egész Franciaországban vád alatt állott személyek száma körülbelül egyenlő volt a Párizsban meghalt férfiak számával; de igen különös, hogy az előbbi szám sokkal rendszeresebb volt, mint az utóbbi, habár ennek indító okai sokkal esetlegesebbek, — a minek oka az lehetett, hogy Párizsban forradalom volt, mely a társadalmat felzaklatta s új kormányformát hozott létre“ *Brown on the uniform Action of the Human Will*, a „*The Assurance Magazin*“-ban VIII. szám 1852. július, 349, 350. Hogy a büntettek száma kevésbé változó, mint a halandóságé, az fel van jegyezve több helyütt: *Statistique Morale* 18, 34. *Mémoires de l'Académie de Belgique* XXI. köt. Brüsszel 1848.

²⁵⁾ A törvényhozás hiu törekvéséről, e bajt kisebbíteni lásd *Comte Traité de Législation* I. 486. Nehány jó megjegyzést tesz Jefferson a büntető törvényről szólván: *Appendit to Jefferson's Memoirs*, by Randolph. I. 126, 127. Heber (*Journey through India* I. 389, 390.) azt találta, hogy az angol kormány a Benaresben oly gyakori öngyilkosságot hasztalan igyekezett fenyegetés által megakadályozni. Angliában ellenben a jogászok esküszegése gátolja a törvényhozás sikerét, mióta, mint Bentham magát kifejezi, az angol jogászok nem átallják esküjüket megszegni, állítva, hogy az öngyilkos tette beszámítás alá nem jöhet. Bentham *Principles of Penal Law* ed. Bowring 1843. összes művei I. 479, 485. Az egyén elhatározását meggátolni lehetetlen; bizonyítja ezt azok példája, kik nem lévén képesek önmagukat másként kivégezni, a lélekzet visszatartása által vetettek véget életöknek; míg mások ugyanezen célból nyelvöket úgy és oly soká tartották torkukra, míg a szükséges levegő teljesen el nem volt zárva *Elliotson Human Physiology* 491, 492.

²⁶⁾ A vizbefuláson kívül más esetek is bizonyítják ezt, lásd *Taylor Medical Jurisprudence* 1846. 587, 597, s hogy mily nehéz a valódi öngyilkosságot a csak látszólagostól megkülönböztetni, lásd *Esquirol Maladies Mentales*. I. 575. Fele vagy legalább egy harmada az öngyilkosságoknak vizbeölés által történik *Dufau Traité de Statistique* 304. *Winslow Anatomy of Suicide* 1840. 277. *Quetelet Statistique Morale* 66 Ezek közt azonban sok szándéknélküli eset van; és bizonyos, hogy rendszeren igen sokra teszik az időt, meddig valaki viz alatt maradhat. *Brodie Surgery* 1846. 89—92.

²⁷⁾ „*Tout semble dépendre de causes déserrminées* Ainsi, nous trouvons annuellement à peu près le même nom-

bre de suicides, nonseulement en general, mais encore en faisant la distinction des sexes, celle des âges, on même celle des instruments employés pour se détruire. Une année reproduit si fidèlement les chiffres, de l'année qui a précédé, qu'on peut prévoir ce qui doit arriver dans l'année qui va suivre. Quetelet Statistique Morale 1848. 35. és 40.

²⁸⁾ Az öngyilkosság okairól szólnak Burdach Traité de Physiologie V. 476—178. és Forry. Climate and its Endemic influences 329. Casper utolsó vizsgálatai megerősítik az előbbi statisztikusok nézetét, hogy t. i. a protestánsok közt sokkal nagyobb az öngyilkosok száma, mint a katolikusok közt. Casper: Denkwürdigkeiten zur medizinischen Statistik Berlin 1846. 139.

²⁹⁾ Lásd a táblákat az Assurance Magazine-ban IV. szám 309. V. szám 34. VIII. sz. 350. Eddig még ezek a londoni öngyilkosságok legteljesebb kimutatásai; a rendőrség feljegyzései hiányosak. Assurance Magazine V. szám 53. A General Register Office 1856. januárban többszöri kérdezősködésemre azt válaszolta, hogy ezentul több gondot fognak az adatok összegyűjtésére fordítani; megtörtént-e nem — tudom.

³⁰⁾ „L'expérience démontre en effet, avec toute l'évidence possible, cette opinion, qui pourra sembler paradoxale au premier abord, que c'est la société qui prépare le crime, et que le coupable n'est que l'instrument qui l'exécute. Quetelet sur l'Homme II. köt. 325 I.

³¹⁾ Az átló mindenkor az eredményt adván, ha a vonalak erőt jelentenek; és ha az eredmény összetett erőnek tekintjük, ugy az átlók viszonya összetételek viszonya lesz.

³²⁾ Miután a természettörvény csak a viszonyok általánossága s mivel a szellemen kívül másutt nincs érvénye, lényegesen megcáfolhatlan; s ennélfogva, bármily jelentéktelen legyen is a törvény, soha nem lehet alóla kivétel, habár működésében számtalan kivétel is fordul elő. Ennélfogva mondja Dugald Stewart (Philosophy of the Mind. II. 211) igen helyesen: „mi a természet törvényeit csak egy rövid alakzat vagy képlet által fejezhetjük ki.“ Ez a tekintélyes szerzők véleménye is; sokan a törvényeket okoknak tekintik, melyeket magasabb okok megzavarhatnak; míg más írók az istenségtől származó erőknek nevezik őket. Lásd Prout: Bridgewater Treatise 318, 435, 495; S a d-

ler: Law of Population II. 67. Burdach Physiologie I. 160. Paget jeles művében, Lectures on Pathology, I. 481. II. 542. az ily eseteket sokkal pontosabban a törvények „látszólagos kivételeinek“ nevezi, de még helyesebben nevezhetné „a törvény működése kivételeinek.“ A szöveg elég világosan bizonyítja, hogy Paget tisztán érti a különbséget; de az ily kis változtatás a közönséges embernél nagy zavart gátol meg.

³³⁾ Rawson Inquiry into the Statistics of Crime in England and Wales a „Journal of the Statistical Society“ben II. 316—344.) művében mondja 327. „A bűnökre nézve bizonyos körülmények szükségképi bekövetkeztéről nem lehet jobb bizonyítékot adni, mint a következő táblában lévő tény, hogy az utolsó három év alatt történt nagy változások, az élet hason korszakában elkövetett büntettek más osztályához hasonlítva egy fél % különbséget sem okoztak.“ Report of British Association for 1839. Transac. of Sec. 118. Valóban, minden író, ki e tényt vizsgálta, beismeri a szükségességet és rendet, jóllehet másképp magyarázza annak okát. Dufau (Traité de Statistique 144.) mondja: „Les faits, de l'ordre moral sont, aussi bien que ceux de l'ordre naturel, le produit de causes constantes et régulières etc, és a 367. l. „C'est ainsi que le monde moral se présente á nous, de ce point de vue, comme offrant, de même que le monde physique, un ensemble continu d'effets dus à des causes constantes et régulières, dont il appartient surtout à la statistique de constater l'action.“ Lásd ugyanazon eredményt Morean-Cristophe, des Prisons en France, Párizs 1838. 53, 189.

³⁴⁾ „Igen érdekes, mily szoros viszony van az élelem-ár s a házasságok száma között“. . . „Az élelem-ár és házasságok között létező viszony országunkban is megvan; és nem hihetetlen, miszerint, ha a tények kikutatására hason gondot fordítanának, minden polgáriasodott társadalomban ugyanily eredményt találnának. Rendes évi visszatérést látunk Franciaországban; s ez is eléggé bizonyítja nézetünk igazságát“ Porter: Progress of the Nation II. 244—245. London 1838.

³⁵⁾ „Az 1850. és 1851-edik statisztikai adatok nagyon sok házasságról tanuskodnak. És 1750. óta észrevették, hogy ez mindig úgy volt midőn a nép keresete magasabbra hágott.“ Journal of Statistical Society XV. 185.

³⁶⁾ Somerville: Physical Geography II. 409—411, mi jeles író azt bizonyítja, hogy „a teledékenységek is ép oly állan-

dó törvények alatt áll, mint a szabadakarat.“ De ő a „szabadakarat“ szót nem rendes értelmében használja.

³⁷⁾ Achenwall a XVIII. század közepében élt rendszeres statisztikus írók közt a legjelesebb, s a tudomány neve is tőle ered. Lewis *Methods of Observation and Reasoning in Politics* 1852. I. 72. *Biographie Universelle* I. 140. Dufau *Traité de Statistique* 9, 10. Még 1800-ban is azt írta a landaffi püspök Sinclair Jánosnak: „a birodalom igen le van kötelezve Önnek, hogy egy ez országban új tudományágat (statisztika) hozott be, habár az Európa többi országaiban már nem is új.“ Sinclair: *Correspondence* I. 230. Sinclair, eltekintve szorgalmától igen jelentéktelen tehetség volt s még a statisztika valódi fontosságát sem értette s inkább csak gyakorlati szempontból fogta fel azt. Ezóta az alkalmazott statisztika igen elősegítette az orvostant s ujabban, habár kevésbé, a nyelvészetet és jogtant is. V. ö. Bouillaud: *Philosophie Médicale*, 96, 186. Renouard *Hist. de la Médecine* II. 474, 475. Esquirol *Maladies Mentales* II. 665—667; Holland: *Medical Notes* 5, 472; Vogel: *Pathological Anatomie* 15—17; Simon: *Pathology* 180; Philipps on *Scrofula* 70, 118, 116; Prichard: *Physical Hist. of Mankind* IV. 414; Eschbach *Etude du Droit* 392—394.

MÁSODIK FEJEZET.

¹⁾ Örömmel irom alá korunk legkitünőbb gondolkozójának a (race) faj-ák különbségéről tett megjegyzését: „Mindazon kitérések közt, melyekkel azon hatás meghatározását kikerülni igyekeztek, melyet a társadalmi és erkölcsi befolyások az emberi szellemre gyakorolnak — a legközönségesebb az, midőn a magaviselet és jellem eltéréseit bennünk rejlő különbségeknek tulajdonítják.“ Mill, Principles of Political Economy I. 390. A közönséges írók hibásan csaknem mindig felteszik, hogy e különbség létezik; ami azonban soha nem bizonyított be. Lásd erre nézve Alison, History of Europe II. 336, VI. 136, VIII. 525, 526, XIII. 347; hol e történész néhány tollvonással a legnehezebb kérdések egyikét akarja eldönteni, amely kérdés még az élettan legzavartabb kérdéseivel is összefügg. A faj és vérmérséklet közt felvett viszonyról lásd Comte, Philosophie positive III. 355.

²⁾ Mint a természeti földrajz tulajdonképeni határaitól l. Prichard on Ethnology, a Report of the British Association for 1847. 235. Az „éghajlat“ szót mindenkor szűk- és közönséges értelemben használok. Dr. F o r r y, és sok régiebb író ezt a „természeti földrajz“-zal egy értelemben használják. „Az éghajlat minden külső természeti körülmények összessége, amint az minden helyütt ennek saját szerves természetéhez való viszonya szerint nyilatkozik. F o r r y: „Climate of the United States and its Endemic Influences, Newyork, 1842; 127.

³⁾ Ez osztály alatt azt értem, amelyet Smith Ádám in- produktív osztálynak nevez; és habár mindkét kifejezés szorosán véve helytelen, e kifejezés „foglalkozás nélküli“ vilá-

gosabban visszaadja az értelmet, mint minden más eszme a szövegben.

⁴⁾ Az éghajlatról írók közt a három legkitünőbb, Montesquieu, Hume M. és Charles Comte (Traité de législation) egészen elhanyagolta ezt, hasonlókép Guizot is „Civilisation en Europe“ 97.

⁵⁾ Lásd a kitünő megjegyzéseket Laing, Denmark 1852. 304, 366. 367; Norvégia azonban jobb példa lenne, mint Dánia. Rey (Science sociale I. 195. 196) több számítást közöl a földmivelésnek az idő változatok által okozott veszteségeiről, de a változások rögtöni beállását a nemzeti jelleggel semmi kapcsolatba nem hozza.

⁶⁾ E kifejezést a különböző földrajzirók különböző értelemben veszik; de én a közönséges értelmet fogadom el tekintet nélkül Ritter és követőinek különösen Közép-Ázsiára vonatkozó inkább természettani nézponjtára. Prichard, Physical History of Mankind IV. 278. 1844. A 92 lapon Prichard a Himalayát Középázsia déli határának tartja.

⁷⁾ Ez az oka, hogy Tibet tatárjai betűiket is Indiából veszik. Lásd az érdekes értekezést: Essay on Tartarian Coins a Journal of Asiatic Societyban IV. 277, Essay on the Scythian Alphabeth XII. 336.

⁸⁾ Somerville, Physical geography I. 132. azt mondja, hogy Arabiában nincsenek patakok; azonban Wellsted (Travels in Arabia II. 409.) emlit egyet, mely Adentől nyugotra 5 mértföldnyire a tengerbe ömlik. Erről szól Meiners, Ueber die Fruchtbarkeit der Länder I. 149, 150 Hogy a víz hiánya Arábia egyedüli baja, látható Burckhardtól ki (Travels in Arabia I. 240.) azt mondja: „Arábiában mindenütt termékenynyé lehet a homokot tenni, ha a talajt kutakkal megvizetik.“ Oman oázának leírása meglepőleg mutatja, minő lenne Arábia jó folyamhálózáttal, l. erről Journal of Geogr. Society VII. 106, 107.

⁹⁾ Morier (Journal of Geogr. Soc. VII. 230.) Perzsia meghódítását a szaracénok által 615-re teszi. De Perzsia sorsát tulajdonképen a Kudseah és Nahavund melletti csaták döntötték el, melyek 638. és 641-ben vívattak. Lásd Malcolm, History of Persia I. k. XVI. 139, 142.

¹⁰⁾ 1712-ben, Hallams Middle Ages I. 369.

¹¹⁾ Punjabban már a kilencedik század elején letelepedtek, de Guzeratot és Malwát csak ötszáz évvel később foglalták el. V. ö. Wilson jegyzetét a Vishnu Puranához 481, 482.

és Asiatic Researches IX, 187, 188, 203. A félsziget délibb részének meghódításáról lásd Journal of Asiatic Society III. 222, 223; IV. 28—30.

¹²⁾ „Nomád barbar faj“ Dickins on, On the Arabic Language, Journal of Asiatic Society V. 323. V. ö. Regnier, Economie des Arabes 27, 28; ahol azonban ez egyszerű kérdés szükségtelenül igen zavartan tárgyalatik. A régi perzsa írók hízegőleg „csupasz gyík evő bandá“-nak nevezték őket. Malcolm: History of Persia I. 133. Mindennek dacára kevés tárgy van a történelemben úgy bebizonyítva, mint e nép barbársága, melyet némely írók romantikus színekkel rajzoltak. Meiners dicsbeszéde is igen gyanussá lesz utolsó mondata által: „die Eroberungen der Araber waren höchst selten so blutig und zerstörend, als die Eroberungen der Tartaren, Persen, Türken u. s. w. in älteren und neueren Zeiten waren“ Fruchtbarkeit der Länder I. 153. Ha ez a legjobb, mi rólok mondható, úgy a törökök- és tatárokkal való összehasonlítás nem sokat bizonyít. Különös azonban, hogy a tudós szerző elfeledett egy helyet Diodorus icolusnál, aki rólok tizenkilenc évszázad előtt igen jó leírást adott Biblioth. Hist. II. könyv II. kor 236. *ἔχουσι δὲ βιον ληστρικόν, και πολλήν τῆς ὁμόρου χώρας κατατρέχοντες ληστευουσιν* s. t. b.

¹³⁾ Az egyedüli ismeretág, melyben az arabok a tudomány fokáig hatoltak, a csillagászat, melyet már a VIII. századbéli kalifák alatt megkezdték, s amelynek művelése folyton emelkedett, míg végre „la ville de Bagdad fut, pendant le dixième siècle, le théâtre principal de l’astronomie chez les Orientaux“ Montucla, Histoire des Mathématiques I. 355, 364. A régi pogány arabok, hasonlóan a többi tiszta légkörben élő barbár néphez, igen ismeretessé lettek az égi tümenyekkel, mert azokat gyakorlati célokra használták fel; de arról szó sincs, hogy ők e tárgyat, mint tudományt, művelték volna Dorn (Transactions of the Asiatic Society II. 371.) mondja: „a csillagászat tudományos kezelésének semmi nyoma sincs nálók.“ Beausobre (Histoire de Manichée I. 20) majdnem lelkesül a Pythagoras korában élt arabok bölcsészete felett! és azt mondja rólok, hogy „ces peuples ont toujours cultivé les sciences.“ E tény bizonyítékául Boulainvilliersnek, egy XVIII. századbéli írónak, kit ő „un des plus beaux génies de France“ nevez, „Mahomed élete“ című művéből egy hosszú idézetet közöl. Ha e dicséret illik Boulain-

villiérs-re, úgy Franciaország igen szegény volt nagy szellemekben. Mohamed ezen életrajza a regényeknél csak alig valamivel jobb; a szerző nem ismerte az arab nyelvet, és nem tud mást, mint amit Maracci és Pococke már közlöttek. L. Biographie Universelle V. 321. A későbbi arab csillagászok egyik főérdeme volt, hogy az évi körforgást pontosabban határozták meg, mint Ptolemaeus. Lásd Grant, History of Physical astronomy, 1852. 319.

¹⁴⁾ És azon túl is: „a szaharai puszta járhatlan homokja, mely homokzátonyok alakjában még mértföldekre is benyulik az Atlanti óceánba.“ Somerville, Physical Geography I. 149. Igen különös tünemény, hogy e homokzátony egyhelyütt szigetté alakult, lásd Journal of Geographie. Society II. 284. A szaharai puszta, Bornon és Darfour kivételével, 194,000 □ mértföldet fed be, ez közel háromszor oly nagy terület, mint Franciaországé és kétszer nagyobb a földközi tengernél. V. ö. Lyell, Geology 694. és Somerville, Connexion of the Sciences 294. E pusztaság déli határaitól szól Richardson, Mission to Central Africa 1853. II. 146, 156; a Mandigóval határos részről Mungo Park, Travel, I. 237, 238. A Mandarától délre fekvő tartományról Denham a Tshad tava körül néhány hiányos tudósítást gyűjtött össze. Denham, Northern and Central Africa 121, 122, 144—146.

¹⁵⁾ Richardson, ki Tripolis déli részén keresztül utazott, azt termékeny, de igen száraznak mondja. Richardson, Sahara 1848. I. 86; lásd egyszersmind a 409. lapon adott képet. A Tshad tava mellett levő rettenetes utat Mourzonchtól Yeonig leírja Denham, azon igen ritka európaiak egyike, kik e veszélyes utat megtették. Denham, Central Africa 2—60. Még a Tshad partján is alig van valami növényzet „egy kis fü és néhány virág volt az egyedüli tenyészet, amit felfedezhettem“ 90. Lásd jegyzetét Bornonról 317. A puszta egy részének állapotáról a XIV. században is irtak. Travels of Ibn Batuta 233, amit össze kell hasonlítani Diodorus Siculus leírásával Nagy Sándor utazásáról az Ammon templomhoz. Bibliotheca Historica XVII. könyv VII. k. 348.

¹⁶⁾ Richardsonsot, aki 1850-ben Tripolistól csaknem a tshadi tóig ment, a nép veszteglő jellege igen meglepte. Egy helyütt mondja „sem a sivatagban, sem pedig Középafrika országaiban nincs a művelődésnek előhaladása. Minden egy régi korban alapított szabály szerint folyik le.“ Mission to

Central Africa I. 304. 305. Lásd a hasonló észrevételeket, Pallme, Travels in Kordofan 108, 109.

¹⁷⁾ Abd-Allatieff, a ki a tizenharmadik század elején élt Aegyptomban, a Nilus emelkedéséről, melynek köszöni ez ország termékenységét, igen érdekes leírást ad. Abd-Allatif, Relation de l'Egypte 329—340, 374—376 és a függelékben 504. Lásd ugyanerről Wilkinson, Ancient Egyptians IV. 101—104; s az időszaki emelkedéssel összekapcsolt félig csillagászati, félig hittani jelekről 372—377. és V. 291, 292. A Nilus vallási fontosságáról Bunsen, Egypt. I. 409. Herodot kifejezése (II. könyv V. fejelet I. kötet 484.) *δῶρον τοῦ ποταμοῦ*, ennél fogva sokkal tágabb értelemben igaz, mintsem azt ő értette; mivel egyiptom minden természeti sajátságait, melyek őt Arábiától és a nagy afrikai sivatagtól megkülönböztetik, a Nilusnak köszöni. L. Heeren, African Nations II. 58; Reynier, Economie des Arabes 3.; Postan, on the Nile and Indus, a Journal of Asiatic Society-ban VII. 275; a Nilus és a körülte lévő sivatag földjének különbségéről I. Volney, Voyage en Syrie et en Egypte I. 14.

¹⁸⁾ „Egyik hegylánctól a másikig a völgy átlagos szélessége Kairótól Alsó-Egyptomban Edfuig Felső-Egyptomban csak mintegy hét angol mértföld, s a mivelés alá eső földé, melynek termékenysége a kiöntéstől függ, alig több öt és félnél.“ Wilkinson, Ancient Egyptians I. 216. Gerard szerint „Kairó és Syene közt a völgy közép szélessége mintegy kilencz mértföld“ Heeren, African Nation II. 62.

¹⁹⁾ Egy más különben értelmes író s igen tekiélyes tudóstól akarok e tárgyban idézni: „Mivel az aegyptomiak természettudományi ismereteit kortársaik elismerték s bűvészetök hatalmát megcsodálták; mivel fel nem tehetjük, hogy a szentírásban említett csodák természetfeletti erőktől erednek: következtetnünk kell, hogy ők a természet törvényeit s tüneményeit sokkal jobban ismerték, mint a jelenkor e tekintetben legtudósabb férfiai.“ Hamilton. Egyptica 61, 62. Szégyen, hogy ily esztelenséget irnak a XIX. században. És mégis egy még újabb író (Yuse on the Pyramids I. 28.) azt állítja, hogy „az aegyptomiaknak, bizonyos tekintetben mély bölcsészetök s tudományok volt.“ Valódi tudomány az aegyptomiaknál soha nem volt, bölcsészetök eléggé megkülönböztethette őket a bárbar népektől, minők voltak a régi zsidók, de sokkal alantibb volt a görögökénél s összehasonlíthatlanul csekélyebb, mint az újabb európai.

²⁰⁾ Valóban ezek közül sokat még nem ismerünk ; mert a mint Rey helyesen megjegyzi, sok író igen nagy figyelmet fordított a gazdagság keletkezésére s teljesen elhanyagolta az eloszlás törvényeit. Rey, Science Sociale III. 271.

E tekintetben felemlithetem a bérlet elméletét, melyet csak egy fél század előtt fedeztek fel, s mely oly sok finom érveléssel van összekötve, hogy még most sincs általában elfogadva. A munka vagy költség és tőkenyeremény közti viszony nagy törvénye a legnagyobb általánosítás melyre a vagyon eloszlására nézve eddig jutottunk ; de ezt sem fogadhatja el az, aki a bérletet az árba számítja.

²¹⁾ Egy kissé előhajadtabb fokon a vagyon négy részre oszlik s a munka hozadékának egy részét a bérlet emészti fel. De ez nem eleme, hanem eredménye az árnak ; és rendes körülmények közt hosszas időnek kell lefolynia, mielőtt ez megkezdődne. Bérlet, a szó valódi értelmében, azon ár, melyet a talaj természeti és elrombolhatlan erőinek használatáért fizetünk s nem tévesztendő össze a közönségesen úgynevezett bérlettel, melyben a tőke nyeresége is befoglaltatik. Megjegyzem ezt, mivel Ricardo több ellenese a bérlet kezdetét igen korára teszi, nem figyelmeztvén arra, hogy a látszólagos bérlet gyakran csak eltakart nyereség.

²²⁾ „A munkabér ennél fogva a dolgozó nép s a dologra másannan szentelt tőke vagy más alap viszonyától — röviden a tőkétől függ. Ha a munkabér egy helyen magasabb, mint a másikon, ha a dolgozó osztály élet fentartási eszközei s kényelmei nagyobbak, úgy annak nem lehet más oka, mint az, hogy a tőke nagyobb arányban van mint a népesség. A munkásosztályra nézve nem főfontosságú az összegyűjtés vagy termelés általános magassága ; még azon értékek magassága sem, mely a munkások közt szétosztatik ; csak azon viszony az, melyben ezen érték a munkások számával áll. A munkásosztály helyzete nem javítható meg más módon, mint ha ez arányt a munkások előnyére megváltoztatjuk ; és minden más törekvés, mely nem ezen alapul, hosszabb idő múlva minden tekintetben csalódásnak fog bebizonyodni.“ Mill Principles of Political Economy, 1849. I. 425, II. 264, és 265. M'Culloch, Political Economy, 379, 380. Ricardo, Essay on the Influence of a Low Price of Corn című művében szokott éllel felállítja a kérdés három lehető alakját : a munkabér emelkedése és esése a társadalom minden állapotával közös, legyen az állandó, emelkedő vagy hanyatló. Állandó állapotában egyedül a népesség

emelkedése vagy hanyatlása által határoztatik meg. Emelkedő állapotában attól függ, vajjon a tőke vagy népesség emelkedik-e gyorsabban. Hanyatló állapotban attól, vajjon népesség vagy a tőke hanyatlik-e gyorsabban. *Richardo, Works, 379.*

²⁵⁾ A kényelem foka folytonosan egyenlőnek tekintvén.

²⁴⁾ „Egy pont sincs jobban bebizonyítva mint az, hogy a munkások száma véglegesen mindig az életfentartási eszközökkel áll viszonyban.“ *Principles of Political Economy XXI. fejt. Richardo, Works 176. V. ö. Smith, Wealth of Nations I. k. XI. fejt. 86. és McCulloch, Pol. Econ. 222.*

²⁵⁾ Legelőször Magendie különböztette meg a légeny-tartalmu és légenytelen tápszereket. Lásd Müller *Physiology I. 525.* Ezt most a legfőbb tekintélyek is elismerik. Lásd például Liebig, *Animal Chemistry 134; Carpenter, Human Physiology 685; Brande Chemistry II. 1218, (1870.)* szerinte Boussingault készíté a tápszerek legelső táblázatát; láss erről egy részletes értekezést Lawes és Gilbert, *On the composition of Foods, a „Report of British Association“-ban (1852.) 323.* De e férfiak kísérletei még nem elég számosak s általános törvény alkotására nem eléggé változatosak; azon állításukat azonban, hogy a különböző tápszerek viszonylagos ára tápláló tartalmokkal megegyezik (346. I.): bátran elfogadhatjuk.

²⁶⁾ „Az állati test minden eleme között a légenynek van legkisebb vegyrokonsága az élenyvel, s a mi még nevezetesebb, ugyanezen elem a legtöbb vele egyesülő eléghető elemnél többé-kevésbé meggátolja az élenyvel való egyesüléseket, azaz elégsőket.“ *Liebig Letters on Chemistry 372.*

²⁷⁾ Némely anyagok ugyanevezhető védő sajátóságát még ma is kevésbé értik, a XVIII. század végeig azonban lételőket is alig sejdítették. Most ismerik összefüggéseket a mérgek általános elméletével. *Turner, Chemistry I. 516.* Ennek kell valószínűleg azon tény is tulajdonitanunk, hogy némely mérgeg halálos, ha sebbel jön érintkezésbe, a gyomorban ellenben nem szükségkép veszedelmes. *Brodie, Physiological Researches 1851. 137. 138.* Sokkal észszerűbb ezt vegytani törvényeknek tulajdonítani, mintsem hogy Sir Benjamin Brodievalt felvegyük, hogy „némely mérgeg képes az életet a lélekzési szerek megbénítása által szétrombolni, anélkül, hogy a szív tevékenységére közvetlenül hatna.“

²⁸⁾ Prout igen ismert beosztását cukortartalmu, olajos és fehérnyetartalmuakra, sokkal kevesebb becsünek tartom, bár megjegyzem, hogy e beosztást Elliotson is elfogadta, Hu-

man Physiology 65, 160. I. utolsó kiadásában. Lepelletier beosztása: „les alimens solides et les boissons“ természetesen tisztán tapasztalati. Lepelletier, Physiologie Médicale II: 100, Párizs 1823. Prout beosztására nézve v. ö. Burdach, Traité de Physiologie IX. 240. és Wagner, Physiology 452.

²⁹⁾ Az állati folytonos megfeszítése és elhasználása között levő általános összefüggés most már csaknem teljesen be van bizonyítva. Az izomrendszerre nézve l. Carpenter, Human Physiology 440, 441, 581. 1846. „Sok okunk van hinni, hogy az izmok sejtszövetének fogyása vagy szétbomlása megfeszítésök fokával egyenes arányban van.“ E tényt talán közvetlen bizonyítás hiányában is felvehetnők; azonban érdekesebb azon felfedezés, hogy az idegrendszer hasonló törvény alatt áll. Egy felnőtt ember agyában körülbelül $1\frac{1}{3}\%$ villany létezik, és ki van mutatva, hogy belőle nagy szellemi erőfeszítés után villanysavas só különül el, s hogy az agygyuladás esetében ezen elkülönülés (a vesék által) igen jelentékeny l. Paget, Lectures on Surgical Pathology 1853. I. 6, 7, 434; Carpenter, Human Physiology 192, 193, 222; Simon, Animal Chemistry, II. 426; Henle, Anatomie générale II. 172. Hasonlítsa össze az olvasó az agyban lévő villanyra vonatkozólag Robin és Verdeil újabb kitünő művét is: Chimie anatomique I, 215; II. 348. Párizs 1853. Ennek létezését ez írók szerint legelőször Hensing fedezte fel 1779-ben (III. 445).

³⁰⁾ Jóllehet mindkettő igen fontos, az előbbi rendszeren lényegesebb; kísérletek bebizonyították, amit elméletileg úgy is sejdíthettünk, hogy az éhhalállal kimult állatoknál a test hőmérséke folytonosan fogy, hogy tehát a halál közvetlen oka nem a gyöngeség, hanem a hidegség. l. William, Principles of Medicine 36, s az állati meleg elvesztése és a test összevonható részeiben előálló „rigor mortis“ bekövetkezése közt létező viszonyról l. Vogel, Pathologische Anatomie des menschlichen Körpers 532. V. ö. még Burdach jelentékeny és eszmedús művét: Physiologie comme Science d'Observation. V. 140, 436; IX. 231.

³¹⁾ 20—25 évvel ezelőtt általánosan el volt fogadva, hogy ez egyesülés a tüdőekben történik; gondosabb kísérletek azonban valószínűvé tették, hogy az élely a vérkeringés folyamában egyesül a szénenynyel, s hogy az élely a vértestecskéiben rejlik. l. Liebig, Animal Chemistry 78; Letters an Chemistry 335, 336; Turner Chemistry II. 1319; Müller, Physiologie I. 92, 159. Hogy a vegyülés

nem a tüdősejtekben történik, azt különben azon tény is bizonyítja, hogy a tüdő nem forróbb a test más részeinél. L. Müller I. 348; Thomson, Animal Chemistry 633; Brodie, Physiol. Researches 33. Hogy a veres testcskék az élely hordozói, azt ama körülmény is bizonyítja, hogy e testcskék leggyakrabban azon csontvázias állatoknál jönnek elő, melyeknél a hőmérséklet legmagasabb, míg a csigolya nélküli állatoknál igen kevés van, úgy hogy még azon is kételkedtek, vajjon az alsóbbrendű izálatok- és puhányoknál egyáltalában elő jönnek-e? L. Carpenter, Human Physiology 109, 532; Grant, Comparative Anatomy 472; Elliotson, Human Physiology 159. E testcskék különböző nagyságáról l. Henle; Anatomie générale I. 457, 467, 494, 495. Blainville Physiologie comparée I. 298, 299, 301—304; Milne-Edward, Zoologie I. 54—56; Fourth-Report of British Association 117, 118; Simon, Animal Chemistry I. 103, 104 s mindenekelőtt Gullivier igen fontos megjegyzés-it (Carpenter 105, 106.) Ismeretünk ezen gyarapodása egyrészt az állati meleg és táplálkozás törvényeit illeti, másrészt azonban, ha általános tételre vonatkoztatjuk, a gondolkozó főeknek segélyül fog szolgálni arra, hogy a kórtant általában tudományyá emeljék. Mellékesen megemlítem itt azon viszonyt, mely a vérttestcskék vizsgálata és a lob elmélete közt, melyet Hunter és Broussais nem tudtak megállapítani, létezik és amely abban áll, hogy a lob legközelebbi oka a fehér testcskék odatapadása az edény falaihoz azok bedugulása esetében. Ezen még bővebb bizonyítást igénylő fontos tételre nézve l. William, Principles of medicine, 1848. 258—265 és Paget, Surgical Pathology 1853. I. 313—317; Jones and Sievekin, Pathological Anatomy 1854, 28, 105, 106. A lob tanulmányával összekötött nehézségeket Vogel (Pathological anatomy. 418) nem méltatja figyelemre, mint e mű, nézetem szerint, általában igen tulbecsültetik.

³²⁾ A széneny és élely egyesülése által szabaddá lett hőről l. Dulong kísérleteit: Liebig, Animal Chemistry 44 és Deprez-ét: Thomson, Animal Chemistry 634. Ily módon láthatjuk azt is, hogy a növények hőmérséklete is a széneny és élely vegyi egyesülése által tartatik fean. L. Balfour, Botany 231, 232, 322, 323. A vegyi egyesülések által nyert hőről általában igen érdekes Andrews értekezése a Report of British Association 1849-iki folyamában 63—78. L. még Report for 1852. Transac of Sec. 40 és Liebig and Kopp, Reports on the Progress of Chemistry I. 34, III. 16,

IV. 20. és Pouillet, *Elemens de Physique*, Párizs 1832. I. kötet, I. rész 411, I.

³³⁾ A határozott arányok törvényét, mely csak Da ton fényes felfedezései óta lett a vegytan alapköve, rendkívül világosan adja elő Turner, *Elements of Chemistry* I, 146—151. V. ö. Brande, *Chemistry* I, 139—144; Cuvier, *Progrès des Sciences* II, 255; Sommerville, *Connexion of the Sciences* 120, 121. — Azonban egyik sem adta e törvényt oly bölcsészetiileg elő, mint A. Comte, *Philosophie Positive* III, 133—176, mely értelmű, de eddig félreértett műve egyik legjobb fejezetébe.

³⁴⁾ „Ainsi, dans des temps égaux, la quantité d'oxygène consommée par le même animal est d'autant plus grande que la température ambiante est moins élevée.“ Robinet Verdeil, *Chimie Anatomique* II, 44. V. ö. Simon, *Lectures on Pathology* 1850. 188. a lélegzés kisebbedéséről a magasabb hőmérsékletnél, noha kétségbe lehet vonni Simon következtetését, hogy a vér ennél fogva a melegebb országokban viszér-dúsabb, mint a hidegekben; mert ő az étrend különbségét, mely a hőmérsékek eltérését kiegyenlíti, tekintetbe nem vette.

³⁵⁾ „A bizonyos idő alatt elhasznált élely mennyiségét a lélekzések száma által ki lehet fejezni“ Liebig, *Letters on Chemistry* 314. V. ö. Thomson, *Animal Chemistry* 611. Bizonyos továbbá, hogy a gyakorlat növeli a lélegzés számát; ezért a madarak, melyek a legmozgékonyabbak, több élelyt is használnak el, mint más állatok. Milne Edwards, *Zoologie* I, 88, II. 371; Flourens, *Iravaux de Cuvier* 153, 154, 265, 266. A lélegzés s a mozgás szervei köztlévő összefüggésről l. Beckard *Anatomie generale* 39, 44; Burdach, *Traité de Physiologie* IX, 485, 556—559; Carus, *Comparative Anatomy* I, 99, 164, 358, II, 142, 163; Grant, *Comparative Anatomy* 455, 495, 522, 529, 537; Rymer Jones, *Animal Kingdom* 369, 430, 692, 714, 720; Owen, *Invertebrata* 222, 315, 386, 505. Kísérleti uton már be is lőn bizonyítva, hogy a szénsavas lég az emberben mozgás által szaporodik. Mayo *Human Physiology* 64; Liebig and Kopp, *Reports* III. 359.

Ha most az előhozott tényeket összeszámoljuk, nyilván valová lesz vonatkozásuk a szövegben tett áltáshoz: tudniillik a hideg éghajlat alatt általában véve többet mozog az ember, mint a melegeben és azért ott nagyobb lélekzési munkásság is szükséges. Annak bizonyosságára, hogy több mozgás kell s valóban több is van, l. Wrangel,

Polar Expedition 79. 102; Richardson, Arctic Expedition I, 385; Simpson, North Coast of America 49, 88, déli v dékeken ellenben megvetik az ily időtöltést. És mindez a sarkoknál valóban oly szükséges a rendes állapot fentartására, hogy Amerika északi részein csak erős mozgás által tehet a skorbuttól megszabadulni L. Grantz, History of Greenland I. 46, 62, 238.

*) Az itt előadott nézetek eltekintve élettani értékektől nagy társadalmi és gazdasági fontossággal is bírnak. Ezért igyekszem azokat e helyen még jobban bebizonyítani és kimutatni, hogy a széneny tartalma táplálék és a légző szervek összeköttetése az állatvilágban mindenütt kimutatható.

Azon mirigy, mely az állatoknál legáltalánosabban előfordul, a máj a), melynek főmunkássága az, hogy a testet a szénenydús epe kiválasztása által b) a felesleges szénenytől megszabadítja. E folyam összefüggése a légzéssel igen fontos. Mert ha az állatvilágot általában vizsgáljuk, úgy azt találjuk, hogy a tüdő és máj csaknem mindenkor kiegészítik egymást, azaz, ha az egyik gyöngye és munkátlan, a másik mindenkor nagy és tevékeny. Így a hullóknak gyenge tüdejök, de igen nagy májok van c) és a halaknál, melyekről közönségesen azt mondják, hogy nincs is tüdőjük, a máj gyakran rendkívül nagy d).

A rovaroknál másrészt igen kifejlett légcsőrendszer van, de a máj igen kicsiny és csak kis munkásságot fejt ki. e) Ha továbbá a különböző állatfajok helyett egy állat különböző

a) „Az állatok legközönségesebb mirigye a máj“ Grant. Comp. Anat. 579. L. Bécharde, Anat. Gén. 18. Burdach, Traité de Physiol. IX, 580. Burdach így szól: „il existe dans presque tous le règne „animal“ s az újabb kutatások folytán még a belélődiek és sugárállatoknál is felfedezték. R y m e r J o n e s, Animal kingdom 1855. 184. és O w e n, Invertebrata 1855. 104. l.

b) Demarcay elemzéseig 1837-ben alig tudtak valamit ennek összetételéről, de e híres vegyész felfedezte, hogy főalkatrésze szénsavas szikéleg, s hogy a szénsav majdnem 53% szénenyt tartalmaz. L. Thomson Animal Chemistry 59, 60, 412, 602 és Simon, Chemistry II. 17--21.

c) „A máj nagysága és az epe tömege nem állanak arányban a táplálék tömege- és gyakoriságával, hanem megfordított arányban a tüdő nagyságával és tökéletességével. A máj aránylag nagyobb a hullóknél, melyek nagysejtű tüdővel bírnak s ezért a vér szénenytartalmától nem szabadulhatnak oly könnyen.“ Good, Study of Medicine 1829, II, 32, 33, L. C u v i e r, Régne animal II (de la petitesse des vaisseaux pulmonaires).

d) C a r u s, Comparative Anatomy II, 230; Grant, Comp. An. 385, 596; R y m e r J o n e s, Animal Kingdom 646.

e) Gaëde még azt is állította, hogy némely rovarok májedényei egyáltalában nem választanak ki folyadékot; de ez állítás valószínűleg hibás, I. Latreille, Cuvier, Régn. An. IV. 297, 298.

életkorát szemléljük, ez is igazolni fogja emez általános és jelentékeny elvet. Sőt még a születés előtt is áll ezen törvény, mert a még anyaméhben levő állatnál a tüdőnek alig van valami munkássága, míg a máj rendkívül nagy, igen munkás és sok epét választ ki. f) S oly változatlan e viszony, miszerint az emberben a máj az első szerv, mely megalakul, túlsúlyban marad az egész ébrenyélet alatt, de gyorsan fogy, mihelyt a születés után a tüdő is szerepet kezd játszani és ezáltal a kiegyenlítés egy új neme áll elő a test részeiben. g)

E tények ép oly fontosak a tudományos élettanra, mint az itt előadott nézetekre nézve. Miután a máj és tüdő képződésök folyamában egymást kiegészítik, igen valószínű, hogy így járnak el működésökben is, kölcsönösen kipótolva azt, mit a másik elvégezni nem képes. Mivel tehát a máj a vegytan szerint arra szolgál, hogy a testet a szénenydús anyag kiválasztása által szénenyétől megszabadítsa: más bizonyíték nélkül is föltehetjük, hogy a tüdők is hasonló rendeltetéssel bírnak, azaz, hogy tüdőink, ha bizonyos ok következtében szénenyével túl vagyunk terhelve, e b jön segíteni hivatvák. Ez vezet bennünket más úton azon következtetésre, hogy a szénenydús táplálék a tüdőt megfeszíti, úgy hogy az ily táplálék és a légzési szervek közt levő összefüggés nem pusztán felvétel, mint némelyek hiszik, hanem tudományos elmélet, mely nemcsak a vegytan, hanem az egész állatország, sőt

f) „A máj túlsúlyát a születés előtt“ Bichat (Anat. gen. II. 272.) s mások is észrevették, de úgy látszik, hogy csak Elliotson értette meg először e tüneményt. Ő ugyanis így szól: „Tanulókoromban azon kedvenc eszmém volt, hogy a máj lényeges működése, hasonlóan a tüdőéhez, a szénenynek a testszervezetből való eltávolításában áll és pedig úgy, hogy még a tüdő légzése meleget okoz a vérben, a máj kiválasztása meleg nélkül történik. A heidelbergi tanárok némi érvek által megerősítettek e nézetembe. A magzatnál, melynek az anya melegsége elegendő, a tüdők nem jönnek működésbe; de a máj nagy terjedelmű és bőven választ ki epét, úgy hogy a magzatszurok (meconium) a terhesség utolsó havaiban igen gyarapszik“ Elliotson, Human physiology 1840. 102. L. még Lepelletier, Physiologie Medicale I. 466, II. 14, 546, 550. Ez utolsó helyen mindez igen össze van zavarva.

g) „A máj az ébreny először képződött szerve. A tápcsőből fejlődik ki s a harmadik héten az egész testen végig vonul és az egész ébreny súlyának felét képezi. . . A születéskor még igen nagy és a has felső részét egészen elfoglalja. . . Születés után azonban gyorsan kisebbedik, valószínűleg a köldökré hiánya folytán.“ Wilson, Human Anatomy (1851) 638. V. ö. Burdach, Phys. IV. 447, hol a gyermek májáról ez mondatik: „Cet organe croit avec lenteur, surtout comparativement aux poumons: le rapport de ceux-ci au foie étant à peu près de : 3 avant la respiration, il était de 1: 1,86 après l'établissement de cette dernière fonction.“ L. 91 és III. 483; és a máj túlsúlyáról a magzatban Serres jegyzeteit (Geoffroy Saint Hilaire, Anomalies de l'Organisation II. 11), kinek általános tétele talán még egy kissé koraiak.

az ébreny kifejlése által is igazolva van. Liebig és tanítványainak nézete valóban oly sok hasonlat által igazoltatik s oly annyira megegyezik tudományunk más állításaival, hogy csak az általánosítás iránti igazolatlan ellenszenv vagy a szemléleti igazság megértésére való képtelenség által fejthető meg a küzdelem e tan ellen, mely már Lavoisier (70 év) óta fokonyint erősödik s a légzési folyamat vegytani összehasonlitások alapján igyekszik megmagyarázni.

A jelen és az előbbi jegyzetekben (1. különösen a 30., 31. és 35. jegyzeteket) a táplálék, légzés és állati meleg összefüggését oly részletesen tárgyaltam, hogy az élettan iránt nem érdeklődő olvasó talán unatkozni is fog; de e vizsgálat szükséges volt azon nehézségek következtében, melyeket az egészre általában nem ügyelő kísérlettevők az egyes részek igazsága ellen támasztottak. Hogy egy a szerző szellemdúsága és hirneve miatt feltűnő példát említsek fel, utasítom az olvasót Brodie Benjamin *Physiological researches* című 1851-ben megjelent művére, melyben kutyákon és házi nyulakon tett találékony kísérletek segédelmével bebizonyítani törekszik, hogy az állati meleg inkább az idegrendszer, mint a légzési szervek által hozatik létre. Anélkül, hogy e kitűnő vizsgálatokat részletezbben ismertetném, legyen szabad a következőket megjegyezmem: 1) Történeti tény, hogy egy nagy élettani igazságot sem fedeztek fel és egy nagy élettani tévedést sem döntöttek meg egy állatnemen tett korlátozott vizsgálat által; ezenkívül itt az ellenálló élő test is befolyással bírt, mert minden ily testen tett kísérlet természetesen rendkívüli helyzetet hoz létre és így új okok állanak elő, melyek hatása kiszámíthatatlan, hacsak, mint ez a szervetlen világban lehetséges, az egész tünemény nem ellenőrizhető. 2) A szerves világ másik osztályának, a növényországnak, mint tudjuk, nincs ugyan idegrendszere, de van melege; ezenkívül tudjuk, hogy a meleg az éleny és széneny által hozatik létre (lásd II. fej. 32. jegyz.) 3) Az utazók adatai a táplálékok különböző neméről és tömegéről a hideg és meleg égöv alatt csak a légzési elmélet- s az állati meleg eredetéről felállított vegytani elméletek által magyarázhatók meg, de egyáltalában nem azon elmélet által, mely szerint a meleg az idegrendszer által hozatik létre.

³⁷⁾ A meleg égövi lakók eledeléül szolgáló gyümölcsök nyersen csak 12% szénényt tartalmaznak, míg a halzsirban, melylyel az éjszakiak élnek, 66—80% van“ Liebig, *Letters on Chemistry* 320, 375; Turner, *Chemistry* II. 1315. Prout szerint (Mayo, *Human Physiol.* 136.) „az olaj-

tartalmu testek szénenye 68—80% közt ingadozik.“ A hidegebb tart. mányokban általában igen sok olajat és zsirt emészteneek még Wrangel (Polar Expedition 21) az éjszakkéleti szibériai lakókról így szól: „A zsír náluk a legkedveltebb étel, ezt minden lehető alakban eszik: nyersen, olvasztva, frissen és avasan.“ L. Simpson, Discoveries on the North Coast. of America. 147, 404.

³⁸⁾ „Oly közönséges, hogy egy növény sincs nélküle.“ Lindley, Botany I. 111. A 121. lapon mondja: „A keményítő a legáltalánosabb növénytermék.“ I. 292. hozzáteszi, hogy igen nehéz a virágport a növénytől elválasztott keményítő magvaktól megkülönböztetni. L. még a Link által felfedezett keményítő magvokról Reports on Botany by the R. Society 223, 370; s túlsúlyáról a növényéletben Thomson, Chemistry of Vegetables 650—652, 875; Brande, Chemistry II. 1160; Turner, Chemistry II. 1236; Liebig and Kopp, Reports II. 97, 98, 122.

³⁹⁾ Az élely 49·39%. Lásd a táblat Liebignél, Letters on Chemistry 379. A keményítő feloldható része, az amidin 53·33%-ot tartalmaz. L. Thomson, Chemistry of Vegetables 654, Prout tekintélyéről, kinek kísérletei igen jó hirtben állanak.

⁴⁰⁾ „Amelyből egy bálnában is 120 tonna lehet“ Cuvier, Régne animal I. 297. A táplálkozási képességre nézve mondja Richardson (Arctic Expedition 1851. I. 243,) hogy a hideg égövi lakók egyedül a bálnahalászatból élnek.

⁴¹⁾ Az egészség még Európa mérsékelt részeiben is megköveteli, hogy az emberek eledele „télen egy nyolcadal több szénenyt tartalmazzon, mint nyáron.“ Liebig, Animal Chemistry 16.

⁴²⁾ Legtöbb széneny van kétségkívül a husételekben, legtöbb élely a növényekben. Mind a mellett a növényországban is oly sok széneny van, hogy a növényvegyészek ezek tömege s a légeny hiánya miatt a növényeket szénenytartalmuaknak, az állatokat légenytartalmuaknak nevezik. Itt ugyanis kettős ellentét van. A növények annyiban szénenytartalmuak; amennyiben légenyök nincs; de az éjszaki tápszerek gazdag szénenyéhez képest élelytartalmuak. Ezenkívül tekintetbe kell vennünk, hogy a növényi széneny leginkább a fás részekben jön elő, melyeket élvezni nem lehet s amelyek nem is táplálók, míg az állati széneny a zsír- és olajrészekben található, melyeket nemcsak megesznek, hanem a hidegebb tájakon mohón elnyelnek.

⁴³⁾ Malcolm (History of Persia II. 380.) felemliti, mily

olcsó a növénytáplálék keleten s hozzá teszi, hogy Perzsia némely részeiben a gyümölcs csaknem értéktelen. Cuvier, egy nevezetes helyen (*Régne animal* 73, 74) a növényételt az állattal összehasonlítja s az elsőt sokkal természetesebbnek tartja, mert könnyebben kapható. Azonban tulajdonképpen mindkettő igen természetes, csak hogy Cuvier korában még kevéssé ismerték az éghajlat és táplálék viszonyát. Mily sok erő és ügyesség kívántatik éjszakon a táplálék megszerzésére, l. Wrangel, *Polar Expedition* 70, 71, 191, 192; Simpson, *Discoveries etc.* 249; Crantz, *History of Greenland* I. 22, 32, 105, 131, 154, 155; II. 203, 265, 324.

⁴⁴⁾ Cabanis (*Rapports du Physique et du Moral* 313.) mondja: „Dans les temps et dans les pays froids on mange et l'on agit davantage.“ Hogy a hidegebb tájakon többet esznek, mint a melegebbeken, ezt sok utazó megemlíti, anélkül, hogy az okot észrevenné. L. Simpson, *Discov. on the North Coast of America* 218; Custine, *Russie* IV. 66; Wrangel, *Expedition* 21, 327; Crantz, *History of Greenland* I. 145, 360; Richardson, *Central Africa* II. 46 és *Sahara* I. 137; Denham, *Africa* 37; *Journal of Asiatic Society* V. 144, VIII. 188; Burckhardt, *Travel, in Arabia* II. 265; Niebuhr, *Description de l'Arabie* 45; Ullva, *Voyage to South America* I. 403, 408; *Journal of Geogr. Society* III. 283, VI. 85, XIX, 121; Spix and Martius, *Travels in Brazil* I. 164; Southey, *History of Brazil* III. 848; Volney, *Voyage en Syrie et en Egypte* I. 379, 380, 460; Low, *Sarawak* 140.

⁴⁵⁾ Meyen (*Geography of Plants* 1846. 313.) mondja, hogy a burgonyát Irlandba 1586-ban hozták be; de M'Culloch szerint (*Dictionary of Commerce* 1849. 1048.) „Általánosán azt hiszik, hogy a burgonya 1610-ig, a midőn Raleigh Walter Youghall mellett fekvő birtokának kertjében néhányat elültetett, nem volt Irlandban ismeretes“ V. ö. Loudon, *Encyclop. of Agriculture* 845, „először ültette Raleigh Walter youghalli birtokán, közel Cor-hoz.“

⁴⁶⁾ Smith Ádám (*Wealth of Nations* I. k. XI. fejt. 67. l.) felteszi, hogy háromszor annyi táplálékot nyújt; de a statisztika e nagy írónak leggyengébb oldala s az azóta történt pontos számítások a szöveg adatát igazolják. „Bebizonyítható, hogy egy burgonyával bevetett hold föld két annyi embernek képes táplálékot nyújtani, mint egy hold föld buza“ Loudon, *Encycl. of Agriculture* V. kiadás (1844.) 845. Igy M'Culloch, *Dict.* 1048. „egy burgonyás hold kétszer annyi embernek nyújt táplálékot, mint egy buzával bevetett.“

Egy egészséges irlandi munkás napi fogyasztása a férfiaknál $9\frac{1}{2}$, a nőknél $7\frac{1}{2}$ font burgonyának felel meg. Philipps, On Scrofula (1846) 177.

⁴⁷⁾ Malthus, Essay on Population I. 424, 425, 431, 435, 441, 442; M'Culloch, Political Economy 381, 382.

⁴⁸⁾ A földmivelő napszamos legkisebb bére ma Angliában mintegy 1 shillinget tesz napjában, míg Thornton számításai szerint 1845-ben a legmagasb bért Lincolnshireben fizették, valamivel többet 13 sh.-nél hetenkint. Csaknem így állott Yorkshire- és Northumberlandban. Thornton, on Overpopulation 12—15, 24, 25. Godwin 1820-ban a bért naponként $1\frac{1}{2}$ shillingre teszi. Godwin On Population 1820. 574. Philipps, On Scrofula 1846. 345. mondja: „jelenleg a bér 9—10 shilling közt ingadozik.“

⁴⁹⁾ A legnyomorultabb résznek, Connaughtnak, 1733-ban 242,160 lakosa volt s 1821-ben 1,110,229. L. Sadler, Laws of population II. 490.

⁵⁰⁾ Inglis, a ki nemzetgazdasági viszonyokra való tekintettel utazta be Irlandot 1834-ben, pontos vizsgálatainak eredményeként mondja: „Meg vagyok győződve, hogy ha az irlandi munkások összes évi bevétele köztök egyenlően osztatnék fel, egynek-egynek 4 pennynél kevesebb jutna naponként.“ Inglis, Journey throughout Ireland in 1834. London 1835. II. 300. „Balinasloe-ban, Galway grófságban egy ur, kivel együtt voltam, ajánkozott, miszerint egy óra a att 100 munkást szerez 4 pennyjével és pedig ideiglenes munkára is.“ Inglis II. 17. Ugyanezen író mondja, (I, 263) hogy Hra-leeban „igen gyakori eset, hogy a csatorna munkásoknak reggeli 5—11 óráig tartó munkájukért csak is 2 pennyt fizetnek. L. egy levelet is Choncurry-nál, Recollections, Dublin 1849. 310, melyet Doyle írt 1829-ben, és melyben Irland úgy rajzoltatik, mint ahol a munkapiac mindig túl van tömve s a napi munka átlagosan 3 pennynél többre nem becsültetik.

⁵¹⁾ Igen különös, hogy oly éles gondolkozó, mint Kay különben helyes megjegyzéseiben elfeledte felemlíteni az irlandi népesedési viszony hatását a bérre. L. Kay, Social Condition of the people I, 8, 9, 92. 223, 306—324. Ez annál inkább feltűnő, mert az olcsó élelem káros befolyását nem csak több közönséges író, hanem Malthus is kiemelte, pedig népesedési viszonyokra nézve ő a legnagyobb tekintély, L. Malthus, Essay on Population VI. kiadás I. 469 II. 123, 124, 383, 384. Ha ezt gondosabban vizsgálták volna, nem hallanánk oly sok panaszt a celta néptörzs restségéről és könnyel.

műségéről, mivel a dolog lényegileg úgy áll, hogy az irlandiak nem azért nem akarnak dolgozni, mert celták, hanem mert munkájokat rosszul fizetik. Ha kivándorolnak, jobb bért kapnak és csak oly munkások lesznek, mint bármely más nép. V. ö. Journal of Statistical Society VII. 24, és Thornton, On Over population 425, ez utóbbi igen becses mű. Már 1799-ben megjegyzték, hogy az irlandi, mihelyt elhagyja hazáját, szorgalmas és kitartó lesz. L. Parliamentary History XXXIV. 222. Így Éjszakamerikában „a nehéz munkára is hajlandók“ Lyell, Second Visit to the United States 1849. I. 187.

⁵²⁾ Alacsony bér alatt a munka silány kárpótlását értem, mely igen természetesen független a munka értékétől, valamint a bér pénzállásától.

⁵³⁾ Egy igen szellemdusan irt újabb mű, Double-day, True Law of Population 1847. 25—29, 69, 78, 123, 124 stb, kiemeli, hogy oly tartományok, hol a táplálék növényi, népesebbek, mint azok, hol az élelem állati, s ezt az által akarja megmagyarázni, hogy a szegényes élelem jobban elősegíti a szaporodást, mint a gazdagabb. De jóllehet, a népesség szaporodása kétségbevonhatatlan, több ok létézik Doubleday magyarázata ellen.

1) Hogy a nemző erő a szegényesebb táplálék által erősödik, az élettanilag sehol nincs bebizonyítva, s az utazók és kormányok megjegyzései nem elegendők a statisztikai kimutatásra.

2) A növényélelem oly sok erőt nyújt a forró égöv alatt, mint az állati éjszakon; és miután tudjuk, hogy tekintet nélkül a táplálék és éghajlat különbségére a test hőmérséke az egyenlítő és a sarkok között keveset változik (l. Liebig, Animal Chemistry 19; Holland, Medical Notes 473; Pouillet, Elemens de Physigve I. k. I. rész 414; Burdach, Traité de Physiologie IX. 663): nincs okunk felvenni, hogy léteznék más lényeges különbség, sőt inkább fel kell vennünk, miszerint minden fontos életműködésre nézve a nagy forróság s növénytáp, valamint a nagy hideg és állati táp egyenlő hatást gyakorol.

3) Még ha megengedjük is, hogy a növényélelem emeli a nemző erőt, ez csak is a szülöttek számára vonatkozik, de nem egyszermind a népesség sűrűségére is; mert nagyobb halandóság igen gyakran kiegyenliti a szülöttek nagyobb számát, mire nézve Godwin igen tévedett, midőn Malthust megcáfolni akarta. Godwin, On Population 317.

E sorok írása után látom, hogy Doubleday nézeteit nagyban már Fourier kimondta. L. Rey, Science Sociale I. 185.

⁵⁴⁾ A Hindostan szót közönséges értelemben használok, mely szerint délre a Comorin fokig terjed, jóllehet tulajdonkép csak a Nerbuddától éjszakra fekvő területet foglalja magában L. Mill, History of India II. 178; Böhlen, Das alte Indien I. 11; Meiners, Ueber die Länder in Asien I. 224. Maga a szó nincs meg a régi Sanscritban, hanem perzsa eredetű. Halhed, Preface to the Gentoo laws XX, XXI; Asiatic Researches III. 368, 369.

⁵⁵⁾ Azonkívül, hogy bölcsészetről, vallásuk- és jogtanukról számos művet irtak, egy tudós földrajz író szerint „Kein anderes asiatisches Reich ist in den letzten drey Jahrhunderten von so vielen und so einsichtsvollen Europäern durchreist und beschrieben worden, als Hindostan“ Meiners, Länder in Asien, I. 225. Meiners ideje óta e bizonyságok még pontosabbak és részletesebbek, de Rhode különben becses művében Indiáról nagyon elhanyagolta őket. „Dem Zwecke dieser Arbeit gemäss. betrachten wir hier nur Werke der Hindus selbst, oder Auszüge aus denselben als Quellen“ Rhode, Religiöse Bildung der Hindus I. 43).

⁵⁶⁾ Eléggé látható ez abból, hogy Menu törvényei az ókor ezen nevezetes maradványai, igen gyakran említik azt. L. e. helyeket Jones, III. 87, 132, 156, 200, 215 stb. A Vishnu Puranában 46, 47. a rizs említettik legelől. L. erre nézve Böhlen, Das alte Indien I. 22, II. 159, 160; Wilson, Theatre of the Hindus I. k. II. r. 15, 16, 37, 92, 95. II. k. II. r. 35; III. r. 64. Notes on the Mahabharata, a Journal of Asiatic Society-ben VII. 141; Travels of Jbn Batuta in Fourteenth Century 164; Colebrooke, Digest of Hindu Law I. 499, II. 44, 48, 436, 569, III. 11, 148, 205, 206, 207, 266, 364, 530; Asiatic Researches VII. 299, 302; Ward, On the Hindoos I. 209, III. 105.

⁵⁷⁾ „A rizsben több tápanyag van, mint bármely más gabonanemben“ Somerville, Physical Geography II. 220.

⁵⁸⁾ Mintegy 83·8—85·07% keményítő van benne. Braude, Chemistry II. 1624; Thomson, Chemistry of Organic Bodies 883.

⁵⁹⁾ Igen nehéz az eredményt elegendő példával kimutatni; azonban Aegyptomban Savary tanúsága szerint a rizs 80 magot ad. Loudon, Encycl. of Agriculture 173. Tennasserimben 80—100 magva is van, Low, History of Tennasserim, a Journal of Asiatic Societyben III. 29. Délamerikában

250 Spix és Martius szerint (Travels in Brazil II. 79); vagy 200—300 Southey szerint (Hist. of Brazil III. 658, 806) A legkisebb számitás Meyen szerint 40-szeres; a legszaporább az ugynevezett mars-rizs a philippini szigeteken, mely 400-szoros. Meyen, Geography of Plants 1846. 301.

⁶⁰⁾ Elphinstone, History of India 7. A régi Linénéél Cynosurus Corocanus; a növénytani irók fontosságához képest igen elhanyagolták. Lezjobb tudósitást láttam róla Buchanánál, Journey through the Countries of Mysore, Canara, and Malabar I. 100—104, 285, 286, 375, 376, 403; II. 103, 104; III. 239, 240, 296, 297. A nagy városokban általánosán használják a rizst és ebből „két ebédre valót mintegy fél angol pennyért lehet vásárolni.“ Gibson, On Indian Agriculture a Journal of Asiatic Society-ban III. 100.

⁶¹⁾ Marsden, History of Sumatra 56, 59; Rafines, History of Java I. 39, 106, 119, 129, 240; Percival, Ceylon 337, 364; Transact. of Society of Bombay II. 155; Transac. of Asiatic Society I. 510; Journal of Asiatic Society I. 228, 247; II. 44, 64, 251, 257, 262, 336, 344; III. 8, 25, 300, 340; IV. 82, 83, 104; V. 241, 246; Asiatic Researches V. 124, 229. XII. 148. XVI. 171, 172; Journal of Geogr. Society II. 86, III. 124, 295, 300; V. 263, VIII. 341, 359, XIX. 132, 137.

⁶²⁾ A rizs, amennyire képes voltam kinyomozni, nyugat felé vándorolt. A történeti okokon kívül nyelvészeti valószínűsége is szólanak amellett, hogy a rizs Ázsiából ered, és szanszkrit neve igen el van terjedve. V. ö. Humboldt, Cosmos II. 472 és Craufurd: History of the Indian Archipelago I. 358. A XIV. században ez volt a közönséges étel a zanguebari partokon s ma Madagaszkarban. Travels of Jbn Batuta in Fourteenth Century 56; Ellis, History of Madagascar I. 39, 297—304 II. 292; Journal of Geograph. Society III. 212. Madagaszkarból McCulloch szerint (Dictionary of Commerce 1105.) Karolinába vitetett, legkésőbb a XVII. században. Ma Nicaraguában (Squier, Central America I. 38) és Délamerikában is mivelik. (Henderson, Hist. of Brazil 292, 307, 395, 440, 488), hol allitolag vadon is nő. V. ö. Meyen, Geography of Plants 291, 297 és Azara. Voyages dans l'Amérique Méridionale I. 100, II. 80. A régi görögök ismerték ugyan a rizst, de nem mivelték; Európában legelőször az arabok kezdték. L. Humboldt, Nonvelle Espagne II. 409, 410.

⁶³⁾ A táplálékra vonatkozólag Diodorus Siculus megjegyzi India gazdagságát és a vagyon ebből eredő felhal-

mozottságát. L. e két érdekes helyet, Bibliothec. Hist. II. könyv II: 49, 50, 108, 109. De a megosztlás nemzetgazdászati törvényeit — mint az ókori írók egyáltalán — nem ismerte.

⁶⁴⁾ E szánalomraméltó nép egy ügyes és igen tudós védője mondja: „Az indusoknak tulajdonított szolgálélek leginkább a tanuvaltatásoknál tűnik ki. De ha rabszolgaként bánnak vele, hogyan is követelhetik tőle a szabad ember erényeit? A századok nyomása felítetlen engedelmességre tanította őket.“ Vans Kennedy a Transactions of the Soc. of Bombay gyűjteményében III. 144. V. ö. Charles Hamilton megjegyzéseit az Asiatic researches-ben I. 305.

⁶⁵⁾ Egy általános érték megállapításának lehetetlenségét bebizonyította Turgot, Reflexions sur la formation et la distribution des richesses, Oeuvres, V. 51, 52. V. ö. Ricardo, Works 11, 28—30, 46, 166, 253, 270, 401 s. M'Culloch, Principles of Political Economy 298, 299, 307.

⁶⁶⁾ Smith, Wealth of Nations I. könyv IX. feje. 37; hol azonban ezen állítás egy kissé igen is határozottan van kifejezve, mert ő a társadalmi viszonyok bizonytalanságából származó veszélyeket nem vonja be a számításba. Hogy azonban a kamat és nyereség között bizonyos átlagos viszony létezik, nyilván való, és azt a szanszkrit jogászok is határozottan kimondják. L. Colebrooke, Digest of Hindu Law I. 72, 81.

⁶⁷⁾ Ricardo (Principles of Political Economy VI. fejezet. Works 65) mondja: „ami emeli a bért, a nyereséget igen természetesen kisebbiti“ XV. feje. 122. lapon továbbá; „Ami emeli a munkabért, ugyanaz kisebbiti a tőke nyereségét.“ Ugyanezen állítást több más helyen is kimondja a közönséges olvasó boszorkodására, aki tudja, hogy például az Egyesült-Államokban mind a munkabér, mind a nyereség nagy. De a pontatlanság csak a kifejezésre nézve áll, nem pedig a gondolatra nézve is; mert Ricardo e helyeken munkabér alatt a munka árát érti s ez értelemben a mondat teljesen helyes. Ha bér alatt a kárpótlást értjük a munkáért, közt és a nyereség között semmi viszony sincs; mert ha a kamat alacsony, mindkettő igen magas lehet, a mint áll az eset az Egyesült-Államokban. Hogy ez volt Ricardo nézete, a következő helyből látszik: „A nyereség, amint azt nem lehet eléggé ismételni, a bértől függ, nem a névleges, hanem a valódi bértől, nem a pénz nagyságától, ami évenként fizettetik a munkásoknak, hanem a napszámok számától, amelyek ez összegért teljesítendőek.“ Political Economy VII. feje. Ricardo, Works 82. V. ö. Mill, Principles of Pol. Economy I. 509, II. 225.

⁶⁸) Elphinstone becslését (Hist. of India 225—228) fogadtam itt el, mint középutat Jones William (Works III. 56. és Wilson (Rig Veda Sanhita I. k. XLVII. l.) közt.

⁶⁹) Institutes of Menu VIII. fejt. 140—142, W. Jones, Works III. 295. A későbbi szanszkrit-magyarázók is csaknem ugyanazon kamatlábat fogadják el, tudniillik legalább 15%-et L. Colebrooke, Digest of Hindu Law, I. 29, 36, 43, 98, 99, 237. II. 70.

⁷⁰) Colebrooke, Digest I. 454 és III. 229. Menut „a törvények legfőbb tekintélyé“-nek s az „emlék-törvény alapítójának“ nevezi. India legujabb történetírója, Elphinstone (Hist. of India 83.) mondja: „Menu törvénykönyve még ma is az ind jogtan alapja s fővonásaiban maig változatlan maradt.“ E nevezetes törvénykönyv alapja még a birmánok s Laos-beliek törvényének is. Journal of the Asiatic Society II. 271. III. 28. 296, 332. V. 252.

⁷¹) L. Mill, History of India I. 317 az alsóház egy 1810-ki bizottságának tudósítását, melyben havonkénti $2\frac{1}{2}$, 4, sőt $5\frac{1}{2}$ -ről is szólnak. Ward, ki szinte ekkor írt, $75\frac{1}{2}$ -ről szól, habár a kölcsönadó semmi különös veszélynek nem volt kitéve. Ward, On the Hindoos II, 190.

⁷²) L. a táblázatot London, Encycl. of agriculture 778; Mavor jegyzetét Tusser, Five hundred Points of Husbandry 195. London 1812 és M'Culloch, Statistical account of the British Empire I. 560.

⁷³) E becslést francia szakértőktől nyertem. A bérlet igen természetesen változik minden külön esetben a talaj termékenységéhez, használhatóságához és ahhoz képest, mily könnyen lehet a termést piacra vinni. Mindezen ingadozások dacára minden országban van egy átlagos bérmennyiség, mely általános viszonyoktól függ.

⁷⁴) A termőföld nagy száma miatt nincs szükség a rosszabb talaj művelésére és bérlésére, amit régebbi országokban szívesen tettek. Az Egyesült-Államokban mind a nyereség, mind a munkabér (azaz a munkás kárpótlása és nem a munka költségei) nagyok, ami lehetetlen volna, ha a bérlet is magas lenne.

⁷⁵) L. Rammohun Roy, On the Judicial and Revenue Systems of India (1832) 59—61, 63, 69, 92, 94. A 96. lapon így szól ez illetékes bíró bengaliai honfűársainak állapotáról: „Gazdag aratásnál és alacsony gabnaáraknál csaknem egész termésüket el kell adni a földbirtokos kielégítésére, és csak igen kevés vagy semmi sem marad fenn a munkás és családja táplálására.“ Kashmirban a fejedelem a rizs-

termés felét kapja, a másik felét a földmivesek. Moorcroft, Notices of Cashmere, Journal of Geogr. Soc. II. 266.

⁷⁶⁾ Heber (Journey through India I. 209, 356, 357, 359) igen feltűnő példákat hoz fel azon parányi bérről, melyért a munkások még örömet dolgoznak. A mai Indiában szokásos bérről l. Journal of Asiatic Society I. 255, V. 171; Rammohun Boy, On the Judicial and Revenue Systems 105, 106; Sykes, Statistics of the Deccan, Reports of the British Association VI. 321; Ward, View of the Hindoos III. 207; Colebrooke, Digest of Hindu Law II. 184. A Délindióban szokásos munkabérről legbővebb tudósítást ad Buchanan becses műve: Journey through the Mysore, Canara, and Malabar I., 124, 125, 133, 171, 175, 216, 217, 298, 390, 415; II. 12, 19, 22, 37, 90, 108, 132, 217, 218, 315, 481, 523, 525, 562; III. 35, 181, 226, 298, 331, 349, 363, 398, 428, 555. Bárcsak minden utazó ily pontos volna a munkabérekre nézve; e tárgy bizonynyal sokkal fontosabb, mint a milyenekkel könyveiket teletömik.

A felsőbb osztályok gazdagsága másrésről a rosz vagy on-megoszlás következtében mindenkor roppant és sokszor hihetetlen volt. L. Forbes, Oriental Memoirs II. 297; Bohlen, Das alte Indien II. 119; Travels of Ibn Batuta 41; Ward Hindoos III. 178. Jehangueir császár önéletleírásában roppant gazdagságáról oly különös adatok vannak, hogy kiadója, Major Price, több helyet a másoló tévedésének tulajdonít; de Grote History of Greece (XII. 229, 245) művéből eléggé meggyőződhetik az olvasó, mily nagy kincset voltak képesek az ázsiai uralkodók a társadalom ezen állapotában összegyűjteni. Ezen egyenlőtlen megoszlás hatását Glyn (Transact. of Asiatic Society I. 482) így rajzolja: „Európa népeinek nem lehet fogalmok India lakóinak valódi helyzetéről; ezek sokkal rosszabbul vannak, mintsem gondolhatnák. Az európaiak fogalmai India gazdagságáról néhány császár, szultán, nábob és rajah vagyona nyomán képződtek; de a társadalom valódi helyzetének részletesebb ismerete eléggé megtaníthat, hogy a fejedelmek és nemesek az ország minden vagyonát magukhoz ragadták, míg a nagy néptömeg csak teng, elviselhetetlen terhek alatt nyög és alig képes az élet legszükségleteit fedezni, nemhogy még fényüzést is vihetne.“

⁷⁷⁾ Turner, ki 1783-ban Bengália éjszakkéleti részében járt, mondja: „E nép nagy szegénysége és elnyomottsága szükségszerűnek fog tetszeni, ha meggondoljuk, mily kevés szükséges itt egy paraszt életére. Napi szükségletére alig kell egy penny, és ebből két font főtt rizs, sőt a hozzá szük-

séges só, olaj, főzelék, hal és chili is kitelik.“ Turner, Embassy to Tibet 11. Ibn Batuta, ki a XIV. században járt Indiában, így szól: „Soha nem láttam egy tartományt sem, hol az élelmi szerek oly olcsók volnának.“ Travels of Ibn Batuta 194.

⁷⁸⁾ Ward (View of the Hindoos III. 281) a szudrákat az indiaiak három negyedére teszi. A munkás osztály egészen ide tartozik, mivel a vaisyasok nem földmivelők, miként gyakran neveztetnek, hanem földbirtokosok, marhatulajdonosok vagy kereskedők. V. ö. Instit. of Menu IX. sec. 326—333, Works of Sir W. Jones III. 380 és 381 s Colebrooke, Digest. I. 15, amiből kitűnik, hogy a vaisyasok mindig urak voltak s hogy a „szudra földmivelésből tartozott megélni.“ A felosztás „iparosokra és rabszolgákra.“ (Elphinstone, History of India 12) nagyon általános és én azt hiszem, helyesebb lesz Rhode meghatározását elfogadni: „Die Kaste der Sudras umfasst die ganze arbeitende, oder um Loñu dienende Classe des Volks.“ Relig. Bildung des Hindus II. 561.

⁷⁹⁾ „Vagy bélyegeztessék meg alfele, vagy pedig rendelje el a király, hogy az megmetszettessék.“ Institutes of Menu VIII. sec. 281, Jones, Works III. 315. L. még Ward, View of the Hindoos III. 67.

⁸⁰⁾ Menu VIII. sec. 271, Jones III. 314.

⁸¹⁾ Menu VIII. sec. 270.

⁸²⁾ „Ha egy szudra a brahminnak sokszor és gyakorta alkalmatlankodik, a hatóságnak meg kell őt öletnie.“ Halhed, Code of Gentoo laws 262.

⁸³⁾ Halhed, Code of Gentoo laws 207. Ha egy brahminnt megüt, l. Rammobun Roy, On the Veds 227.

⁸⁴⁾ „És ha egy szudra a shaster beidjére hallgat, forró olajat kell füleibe önteni és azok nyílását együvé olvasztott arzeezzel és viaszszal kell betömni.“ Halhed 262. Lásd a tilalmat Menu IV. fej. 99. sec., X. fej. 109—111. sec, Jones, Works III. 174, 398.

⁸⁵⁾ Halhed 262. „A hatóság ítélje őt halálra.“ Mrichchakatiban a bíró így szól egy szudrához; „Ha a védat magyarázod, nem vágják ki nyelved?“ Wilson, Theatre of the Hindoos I. rész II. 170.

⁸⁶⁾ Ward, View of the Hindoos IV. 308. Egyedüli kivétel volt ez alól a lopás. Mill, History of India I. 193, 260. Brahmint halállal semmi esetben sem lehetett büntetni. Asiat. Researches XV. 44.

⁸⁷⁾ Menu XI. f. 132 sec, Jones, Works III. 422.

⁸⁸⁾ „Ha egy brahmin első nejétől szudrát vesz el, a kin országába sülyed.“ Institutes of Menu, III. fej. 17 sec, Jones III. 121. A temetési szertartások megtagadásáról l. Colebrooke, Digest of Hindu Law III. 328. A hindu papok által kitalált különböző poklokról l. Vishnu Purana 207; Ward, View of the Hindoos II. 182, 183; Coleman, Mythology of the Hindus 113. Rhode (Die religiöse Bildung der Hindus I. 392, 393) különös részletek inkább a buddhizmusra vonatkoznak és összehasonlítandók a Journal Asiatique idevonatkozó helyeivel: I. sor VIII. 80, 81. Párizs 1826.

⁸⁹⁾ Menu II. fej. 31 sec. Jones III. 89, valamint Rhode, Relig. Bildung III. 561: „sein Name soll Verachtung ausdrücken.“ Elphinstone History of India 17. hasonlóan szól: „A szudra név megvetést jelent.“ V. ö. Origines du Droit, Ouvres de Michelet II. 387. Bruxelles 1840.

⁹⁰⁾ Menu X. f. 129. sec. Jones III. 401. E törvényre hivatkozik Mill, History of India I. 195, mint amely a nép nyomorult helyzetét bizonyítja, amit Wilson (a 194. lap jegyzete) hiában igyekszik tagadni.

⁹¹⁾ „Az ura által felszabadított szudra nem lesz még ezáltal szabad; mert ki tudná őt természettől adott állapotából kiemelni?“ Instit. of Menu VIII. sec. 414, Jones III. 333.

⁹²⁾ Egy értelmes vizsgáló mondja: „Nevezetes, mily keveset törődnek az azsiai népek a kormányváltozásokkal. Nagy általános erzelmeik s hasem vezetik őket és egyáltalában nem vesznek részt a hazájokat és saját jólétüket mélyen érdeklő eseményekben sem.“ M'Murdo On the Country of Sindh Journal of Asiatic Society I. 250. L. hasonló megjegyzéseket Herder, Ideen zur Geschichte III. 114; és Alison, History of Europe X. 419, 420.

⁹³⁾ Volney, Voyage en Egypt. I. 58—63. lapjain egy igen jó fejezet van Egyptom éghajlatáról.

⁹⁴⁾ Dél-Afrikában azonban nem ismerk. L. a pálmákról itt értekezést Lindley, Vegetable Kingdom (1849) 136 és Meyen, Geog. of Plants 337. lapján.

⁹⁵⁾ „Mi den eledel közt az arabok a datolyát szeretik legjobban.“ Burckhardt, Travels in Arabia I. 56. Nyugat-arábiában való elterjedéséről l. I. 103, 157, 238; II. 91, 100, 105, 118, 209, 210, 214, 253, 300, 331. Oman és Keletarábia datolyáiról l. Wellsted, Travels in Arabia I. 188, 189, 236, 276, 290, 349. V. ö. Niebuhr, Description de l'Arabie 142, 290. Valóban oly fontos e növény, hogy az

arab nyelv kifejlődése minden fokára egy-egy más névvel bir. Djewhari mondja „La dénomination balah précède le nom bosr; car la datte se nomme d'abord tala, en suite k h a l a l, puis b a l a h, puis bosr, puis r o t a b et enfin t a m r.“ De Sacy jegyzete, Abd-Allatif, Relation de l'Egypte 74, 118. L. még. Travels of Ibn Batuta in Fourteenth Century 66; Journal of Asiatic Soc. VIII. 286; Journal of Geogr. Soc. IV. 201, VI. 53, 55, 58, 66, 68, 74, VII. 32, IX. 147, 151.

⁹⁶⁾ Heeren (Trade of the African Nations I. 182) mondja, hogy a datolya Afrikában az északi szélesség 26. fokától fogva aránylag kevésbé ismeretes. De e tudós bizonynyal téved és későbbben talán ki is fogják mutatni, hogy a Tchad tóig, ameddig terjed dél felé Középfrikáról való ismeretünk, igen gyakran előjön; Denham, Central Africa 295; Clapperton, Journal, Appendix to Denham 34, 59. Clapperton, Second Expedition 159. Kelet felé ritkábbak, de délen még tovább találhatók, mint Heeren feltételezi. L. Pallme, Kordofan 220.

⁹⁷⁾ „A datolya nemcsak főterménye a Fezzán-oáznak, hanem egyszersmind a lakosok főeledele is. Mindnyájan datolyával élnek: férfiak, nők, gyermekek, lovak, szamarak, tevék, juhok, baromfiak és kutyák.“ Richardson, Travels in the Sahara II. 323, I. 343. A pusztá azon részeiről, hol gyümölcsös pálmák nem léteznek, l. I. 387, 405. II. 291, 263. A nyugotázsiai datolyákról l. Journal of Geogr. Society XII. 204.

⁹⁸⁾ „A Nil-völgyben vadon nő.“ Wilkinson, Ancient Egyptians, II. 372. E szép növény nagy fontosságát Afrikára nézve bizonyítja az is, hogy a magas pálmákból italt is készítenek, mely néhol igen keresett. Ezen ugynevezett pálmaborról l. M'William, Medical Expedition to the Niger. 71, 116; Meredith, Gold Coast of Africa (1812) 55, 56; Laird és Oldfield, Expedition into the Interior of Africa (1837) II. 170, 213; Bowditch, Mission to Ashantec 69, 100, 152, 293, 386, 392. De kételkedem, hogy ez egy a Balfour által leirt (Botany 532) pálmaborral V. ö. Tuckey, Expedition to the Zaire 155, 216, 224, 356.

⁹⁹⁾ Wilkinson, Ancient Egyptians II. 175—178. L. még a datolya bőségéről egy arab földrajz-író kivonatait Quatremère, Recherches sur l'Egypte 220, 221.

¹⁰⁰⁾ Az éghajlathoz való viszonyáról némi megjegy-

zéseket tesz Jussieu Botany ed. Wilson 734, hol az elterjedés határai is ki vannak jelölve.

¹⁰¹⁾ „A Nil völgyben egy ‚fedden‘-on (1¾ ang. hold) néha 400 fa is van.“ Wilkinson, Ancient Egyptians II. 178. Murzukban egy datolyafa körübelül csak egy shilling. Richardson, Centralafrica I, 111.

¹⁰²⁾ Said nevezetes termékenységről l. Abd-Allatif, Relation de l’Egypte 3.

¹⁰³⁾ Heeren (African Nations II. 69) megjegyzi, hogy Délaegyptom romjai az északiak felett előnnyel bírnak; és valóban ez mindenkinek szemébe tűnik, ki csak valaha foglalkozott régiségekkel. Saidban a kopt nyelv tovább fennmaradt, mint Alsóegyptomban és a nyelvészek azt misr néven ismerik. L. Quatremère, Recherches sur la Langue de l’Egypte 20, 41, 42, 134–140. Nehány jó megjegyzést tesz Prichard, Physical Hist. II. 202; ki azonban teljesen osztja Georgi valószínűtlen nézetét a thebai nyelv eredete felől.

¹⁰⁴⁾ Abd-Allatif (Relation de l’Egypte 32) mondja, hogy korábban csak Said volt mívelve. Ezen nevezetes mű 1203-ban íratott. Relation 423. Meiners azt hiszi, hogy Herodot és más régi írók a durrát gondolták, habár azt nem is említik: „Diese Durra muss daher im Herodot, wie in anderen alten Schriftstellern vorzüglich verstanden werden, wenn von hundert-, zweihundert und mehrfältigen Früchten, welche die Erde trage, die Rede ist.“ Meiners, Fruchtbarkeit der Länder I. 139. Volney szerint ez Linné *Holcus arundinaceus* és hasonló a köleshez; s habár e pontos utazó megkülönbözteti őket, megjegyzem, hogy Haines kapitány, egy újabb utazó, egynek veszi azokat. V. ö. Haines, Journal of Geog. Soc. XV. 118 és Volney, Voyage en Egypte I. 185.

¹⁰⁵⁾ „A termés rendszeren 240-szeres, és egy ardeb átlagos értéke 3 shilling 9 penny, azaz egy angol mérő alig 3 penny. Hamilton, Egyptiacs 420. „Felsőegyptomban a durra a pór nép csaknem egyedüli eledele.“ 419. l. A 96. lapon így szól Hamilton: „En igen gyakran számoltam egy durrakalászban 3000 szemet, és minden száron rendszeren 4–5 kalász van.“ A durra kenyérről l. Volney Voyage en Egypte I. 161.

¹⁰⁶⁾ Ἐπεὶν πλήρης γένηται ἡ ποταμός, καὶ τὰ πεδία πελαγίση, ψύεται ἔν τῳ ὕδατι κρίνεα πολλὰ, τὰ Αἰγύπτιοι καλεῖουσι λωτὸν ταῦτα ἐπεὶν δρέψωσι, ἀναίνουσι πρὸς ἥλιον

πρὸς ἥλιον καὶ ἔπειτα τὸ ἐκ τοῦ μέσου τοῦ λωτοῦ τῆ μῆκωνι
ἐμμερῆς, πίσαντες ποιεῦνται ἐξ αὐτοῦ ἄτους ὀπιούς πυρι. Herodot., II. 93 I. 688.

¹⁰⁷⁾ Wilkinson, Ancient Egyptians II. 370, 372, 400, IV. 59. Abd-Alla if igen különös tudósítást ad a különböző növényekről, melyek a XIII. század kezdetén Egyiptomban tenyésztek. Relation 16—36 és De Sacy jegyzetei 37—134. Herodot *κίαμος*-a felett néhány érdekes latin megjegyzés van Correspondence of Sir J. E. Smith II. 224—232; de én kétségbe vonom az állítást, mely szerint (27. l.) Herodot Egyiptomban más *κίαμος*-t nem ismert volna, mint a közönséges babot.

¹⁰⁸⁾ „Midőn Amer, Omer Khalifa vezére, Alexandriát elfoglalta, nem kevesebb, mint 4000 ember foglalkozott e városban gyümölcs-árulással.“ Wilkinson, Ancient Egyptians II. 372, I. 277, IV. 60. Niebuhr (Description de l'Arabie 136) mondja, hogy Alexandria környéke oly termékeny, mikép „le froment y rend le centuple.“ E gazdag növényzetről l. Matter, Histoire de l'École d'Alexandrie I. 52.

¹⁰⁹⁾ A népesség növekedését a Nil áradásai által előidézett termékenység követte ténen már sok író megjegyezte, de egy sem írt meg oly helyesen, mint Malthus, Essay on Population I. 161—168. E n gy mű. meynek elveit oly durván félreértették, még mindig a legjobb mű a népesedés fontos kérdéséről, h bár a szerző hiányos olvasottsága miatt gyakran téved okadatokában; különösen káros, h gy járatlan volt a természettudományok azon ágaiban, melyek a gazdasági vizsgálatokkal szorosan összefüggnek.

¹¹⁰⁾ Τρέφουσι δὲ τὰ παισία μετὰ τινος εἰχερείας ἀδαπάνου, καὶ παντελῶς ἀπίστου . . . ἀνυποδέτων δὲ τῶν πλείστων καὶ γυμνῶν τρεφομένων δια τὴν εὐχρασίαν τῶν τόπων, τὴν πῦσαν δαπάνην οἱ γονεῖς, ἄχρως ἂν εἰς ἡλικίαν ἔλδη τὸ τέκνον, οὐ πλείω ποιοῦσι δραχμῶν εἴκοσι. δι' αἷς ἰτίας μάλιστα τὴν Αἴγυπτον συμβαίνει πολυανδρωπία διαφέρειν, καὶ δια τοῦτο πλείστας ἔχειν μεγάλων ἔργων κατασκευὰς. Bibliothec. Hist. I. k. LXXX. fej. I. 238.

¹¹¹⁾ Schlegel Frigyes (Phil. of Hist. 247, London 1846) igen helyesen jegyzi meg: „Minél mélyebbek és rézletesebbek lőnek vizsgálatink az ókori történelemről, annál inkább emel edet Herodot tisztelete és te inéye.“ Az ő fontos adatait Aegyptomra és Kisázsziára nézve ma minden

illetékes földrajziro megerősíti; és hozzá teszem, hogy egy újabb s igen jeles utazó némi érdekes bizonyítékokat hoz fel arról, hogy még nyugoti Sziberiát is ismerte volna L. E r m a n jeles művét, Travels in Siberia I. 211, 297, 301.

¹¹²⁾ Ἐπ' Ἀμάσιος δὲ βασιλεὺς λέγεται Αἴγυπτος μαλιστα δὴ τότε εὐδαιμονῆσαι, καὶ τὰ ἀπὸ τοῦ ποταμοῦ τῆ γῶρῃ γινόμενα, καὶ τὰ ἀπὸ τῆς γῶρῆς τοῖσι ἀνθρώποισι. καὶ πόλις ἐν αὐτῇ γενέσθαι τὰς ἀπάσας τότε δισφυρίας τὰς οἰκουμένας. H e r o d o t, II. könyv CLXXVII. fej. I. 881, 882.

¹¹³⁾ Diodor, jóllehet becsületes és fáradhatatlan, minden tekintetben alatta áll Herodotnak, kiről azt bátorkodott mondani: ὅσα μὲν οὖν Ἡρόδοτος καὶ πυνεν τῷ τὰς Αἰ υπτίων πραξεις συνταξαμένων ἐσχεδιακασιν, ἐκουσίως προκρίναντες τῆς ἀληθείας τὸ παρασολογοῦν, καὶ μύθους πλαττεῖν ψυχαγωγίας ἕνεκα, παρήσομεν. Bibl. Hist. I. könyv. LXIX. fej. I. 207. Más helyeken ugyanily hangon céloz Herodotra anélkül, hogy őt megnevezné.

¹¹⁴⁾ Ἡολυανθρωπία δὲ τὸ μὲν π λαιόν πολὺ προέσχε πάντων τῶν γνωρισομένων τόπων χατὰ τὴν οἰκουμένην, καὶ καθ' ἡμᾶς δὲ οὐθένος τῶν ἄλλων δοκεὶ λείπεσθαι. ἐπι μὲν γαρ τῶν ἀρχαίων χρόνων ἔσχε κόμας ἀξιολόγους, καὶ πόλεις πλείους τῶν μυθίων καὶ ὀπτακισχλίων, ὡς ἐν ταῖς ἀναγραφαῖς ὄραν ἔστι κατακεχωρισμένον. Diod. Sic. Bibl. hist. I. XXXI. Vol. I. 89.

¹¹⁵⁾ Matter (Histoire de l'école d'Alexandrie. II. 285; v. ö. Hist. du Gnosticisme I. 48) határozott állítása dacára nines biztos adatunk arra nézve, hogy a régibb görögök Aegyptomban nagyobb utakat tettek volna, sőt az is kétséges, vajjon látta-e Plato ezen országot. („Vajjon volt-e E g y p t o m b a n, bizonytalan“ B u n s e n, Egypt. I. 60.) A rómaiakat kevésbé érdekelte ez ország (B u n s e n, I. 152—158), s Bunsen (152) azt mondja, hogy „Diodorral megszűnt az aegyptomi történelem rend zeres kutatása a nemcsak a görögök, hanem általában a régiek részéről.“ Leake egy a Quorráról irt értekezésében azon eredményre jut, miszerint Ptolomaeus kora után az ó-oriak az áfrikai földrajzban semmi előhaladást nem tettek. Journal of Geogr. soc. II. 9.

¹¹⁶⁾ L. néhány jó megjegyzést Heeren, African Nations II. 202—207; és a Theba és Memphis h gyományai közt lévő kü öbségről l. M a t t e r, His. de l'école d' A e x a n d r i e I. 7. E két város hatalma és fontossága folytonosan

változott és felváltva voltak az ország fővárosai. Bunsen, Egypt. II. 54, 55, 244, 445, 446; Vyse, On the Pyramids III. 27, 100; Sharpe, History of Egypt. I. 9, 19, 24, 34, 167, 185.

¹¹⁷⁾ Herschel János (Disc. on Natural Philosophy 60) kiszámítja, hogy a nagy gúla 12760 millió fontot nyom. L. Lyell Principles of Geology 459, hol e becslés 6 millió tonnára emelkedik. Perring szerint azonban a mai kőhalmaz 6,316,000 tonnát vagy is 82,110,000 köblábat foglal el. L. Bunsen, Egypt. II. 155 London 1854. és Vyse, On the Pyramids (1840) II. 113.

¹¹⁸⁾ Igen sok regényes dolgot állítanak e gúlák építési céljáról; de most már általában azt hiszik, hogy csak is az aegyptomi királyok sírjai voltak. L. Bunsen Egypt. II. k. XVII. 88, 105, 372, 389 és Sharpe, History of Egypt. I. 21.

¹¹⁹⁾ Vyse (On the pyr. II. 268) kiszámítja, mily költségbe kerülne ma európai munkások által ily gúla felépítése. E számítások azonban több zavaró körülmény miatt igen kevés becsesel bírnak.

¹²⁰⁾ Aki e különbséget Európában is igen nagyra tartja, némi megnyugtatóst szerezhethet a régi Európán kívüli műveltségi viszonyok tanulmányozásából.

¹²¹⁾ Wilkinson, Ancient Egyptians II. 8, 9. „Egynek sem volt megengedve politikai ügyekbe avatkoznia vagy az államban polgári hivatalt viselnie.“ . . . „Ha egy mester-ember politikai dolgokba avatkozott vagy másba fogott, mint amire ki volt szemelve, szigorúan megbüntették.“ V. ö. Diod. Sic. Bibl. Hist. I. könyv, LXXIV. fejezet I. 223.

¹²²⁾ Wilkinson, Ancient Egypt. I. 263, II. 2. Sharpe, History of Egypt. II. 24.

¹²³⁾ Wilkinson, Ancient Egypt. II. 41, 42; III. 69; IV. 131. V. ö. Ammianus Marcellinust, Hamilton, Egyptiaca 309.

¹²⁴⁾ Vyse On the Pyramids I. 61; II. 92.

¹²⁵⁾ „Ein König ahmte den andern nach, oder suchte ihn zu übertreffen; indess das gutmüthige Volk seine Lebens-tage am Baue dieser Monumente verzehren mus-te. So entstanden wahrscheinlich die Pyramiden und Obeliskten Aegyptens. Nur in den ältesten Zeiten wurden sie gebaut: denn

die spätere Zeit und jede Nation, die ein nützliches Gewerbe treiben lernte, bauete keine Pyramiden mehr. Weit gefehlt also, dass Pyramiden ein Kennzeichen von der Glückseligkeit und Aufklärung des alten Aegyptens seyn sollten, sind sie ein unwidersprechliches Denkmal von dem Aberglauben und der Gedankenlosigkeit sowohl der Armen, die da baueten, als der Ehrgeizigen, die den Bau befahlen.“ Herder, Ideen zur Gesch. III. 103, 104. v. ö. 293. Néhány kitünő megjegyzést tesz Volney, (Voyage en Egypte I. 240, 241.) Még Bunsen is, csodálkozása dacára így nyilatkozik egy gúláról: „Das Elend des Volkes, das schon furchtbar gedrückt war, wurde durch diesen Riesenbau noch vermehrt. . . Die Gebeine der Volksbedrucker, die während zweier Generationen täglich Hunderttausende quälten.“ Bunsen Egypten II. 176, egy nagy tudományyal és lelkesült nyelven irt mű.

¹²⁶⁾ Καὶ τὸντο ἐκόμιζον μὲν ἐπ' ἕτεα τρία' διασχίλιοι δὲ οἱ προσεῖται ἀγατοῖ ἀνδρες ἀγωγίεις. Herodot II. könyv, CLXXV. fej. I. k. 897. Az aegyptomiak által tovaszállított kövek roppant nagyságáról. I. Bunsen I. 379; a szállításra használt gépek- és lejtős utakról V y s e, On the Pyram. I. 197; III. 14, 38.

¹²⁷⁾ Wilkinson, Ancient Egyptians I. 70; de ez író nem képes hinni ily tudósításnak, mely kedvenc népére nézve ennyire kedvezőtlen. Egy kis tulzás lehet benne; de a tényt nem lehet eltagadnunk, hogy itt roppant és oktalan módon fecseréltek az emberek életével.

¹²⁸⁾ Τριάκοντα μὲν γὰρ καὶ ἕξ μυριάδες ἀνδρῶν, ὡς ψασι, ταῖς τῶν ἔργων εἰουργίαις προσήδρευσαν, τὸ δὲ πᾶν κατασκευάσμα τέλος ἔσχε μόγις ἑτῶν ἑξοσι διεθόντων. Diod. Sic. Bibl. Hist. I. könyv. LXIII. fej. I. k. 188.

¹²⁹⁾ „Az új világ többi részeivel összehasonlítva Mexico és Peru művelt államoknak tekinthetők.“ History of America Robertson, Works 904. Hasonló nézetben van Journal of Geogr. Soc. V. 355.

¹³⁰⁾ V. ö. Squier, Central Amerika I. 34, 244, 358, 421; II 307. és Journal of Geogr. Soc. III. 59; VIII. 319, 323.

¹³¹⁾ Squier (Central Amerika II. 63), ki Nicaraguát beu azta, így nyilatkozik szobráiról: „az anyag mindenütt igen kemény fekete bazalt, melyet a legjobb eszközökkel is csak igen nehezen lehet metszei.“ Stephens (Central Am. II. 355 Palenqueben „diszes ékszereket és mintákat“ talált. L. III. 276, 389, 406; IV. 293. A chicheni festményekről (IV 311

igy szól: „a kezelésben oly könnyüséget mutatnak, mely csak mester általi oktatás és vezetés folytán érhető el.“ Copanban (I. 151) pedig azt találja, hogy „a mai legjobb eszközökkel sem lehetne a köveket jobban faragni.“ Uxmálban (II, 431) továbbá „a kövek oly jól vannak rakva és faragva, amint csak a mai legkifejlettebb építészet mellett lehet.“ Középamerikát leginkább e két író útján ismerjük, és jól-lehet Stephens műve sokkal pontosabb. Squier (II. 306) nézetem szerint igen helyesen állítja, hogy az ő műve megjelenéseig (1853) Nicaragua emlékeit egyáltalában nem ismerték. Guatemala és Yucatan emlékeiről rövid leírást adnak *Larenaudière, Mexique et Guatemala* 308—327 és a *Journal of geogr. soc.* III. 60—63.

¹³²⁾ Yucatanról lásd Prichard megjegyzéseit *Physical History of Mankind* V, 348: „nagy és szorgalmas, de amint a főnebb idézett író (Gallatin) helyesen megjegyzi, rabszolgai nép. Fényes templomok és paloták bizonyítják a papok és nemesek hatalmát, míg, mint rendszeren szokott, a kunyhókból, hol a nép nagy tömege lakott, semmi sem maradt fenn.“

¹³³⁾ M'Culloch (*Researches concerning the Aboriginal History of America* 272—340) összegyűjtött ugyan spanyol írókból néhány sovány adatot Középamerika előbbi állapotáról, társadalmi helyzetéről és tört. nejméről azonban mit sem tudunk; sőt még az sem bizonyos, mely néptörzshez tartoztak a lakosok, habár egy újabb író így nyilatkozik „la civilisation guatemalienne ou misteco-zapotéque et maya-quinche, vivante pour nous encore dans les ruines de Mitla et de Palenque.“ *Larenaudière Mexique et Guatemala* Párizs 1843. 8. l. Prichard is a mayani tör. sz. el hozza kapcsolatba a középamerika romokat. L. Prichard, *On Ethnology. Report of British Association for 1847.* 252. De ezen és hasonló állításokra nézve igen kevés érvünk van.

¹³⁴⁾ Az országok növényzete és talajviszonyai között lévő összefüggésről még eddig keveset tudunk. L. Meyen *Geogr. of Plants* 64. és *Reports on Botany by the Roy. Soc.* (1846) 70, 71. A talaj vegyi törvényei sokkal ismeretesebbek s határozott gyakorlati befolyással bírnak a trágya használatára. L. Turner, *Chemistry* II. 1310—14; Brande, *Chemistry* I. 691, II. 1867—9; Balfour *Botany* 116—22; Liebig and Kopp *Reports* II. 315, 323; III. 463; IV. 438, 442, 446.

¹³⁵⁾ A hő és nedvesség befolyásáról a növények földrajzi elterjedésére l. Henslow, *Botany* 295—300 és

Balfour, Botany 560—563. Meyen (Geog. of Plants 263) mondja: „En mindamellet a helyi viszonyok vizsgálata után a sziget növényzetét a természet azon törvénye alá sorolom, mely szerint a fajok száma a melegség és megfelelő nedvesség növekedésével folytonosan szaporodik.“ A hőmérséklet hatásáról l. a jegyzetet Erman, Siberia I. 64, 65. és Reports on Botany by the Ray Society 339, 340. Az utóbbi műben fel van téve, hogy a hő minden egyes tényező közt a legfontosabb; s jóllehet, ez valószínűleg igaz, azért a nedvesség befolyása is igen nagy. Ez alkalommal megjegyzem, hogy legujabban azt találták, miszerint a csirázáshoz szükséges élely nem mindig a levegőből nyeretik, hanem gyakran a víz szétbomlása által is. L. Edwards és Colin nevezetes kísérleteit Lindley, Botany II. 261, 262 London 1848, s a növények vízből vett táplálékáról Burdach nagy művét, Traité de Physiologie X. 254. 398.

¹³⁶⁾ A nyugoti és keleti hegyvonal közt lévő különbség ezt csak részben magyarázza meg; és még ha ezen magyarázat jobban kielégítene is, igen rokon a tüneménynyel, semhogy nagy tudományos becsé volna, s ezért magasabb földtani okokra kell azt visszavezetni.

¹³⁷⁾ Ezen nedvességről fogalmat szerezhethünk, ha tekintetbe vesszük, hogy az Amazon folyam 2,500,000 angol □ mértföldön fut át, hogy torkolata 96 mértföld széles s hogy ettől felfelé 2200 mértföldnyire hajózható. Somerville, Physical geography I. 423. Délamerika vízi viszonyai felől egy értekezésben (Journal of Geogr. Soc. II. 250) az mondatik. „Egy 3 mértföldnyi kis területet kivéve Buenosayrestől (a déli szélesség 35°) az Orinoco torkolatáig (körülbelül az éjszaki szélesség 9°) csaknem mindenütt hajózható folyamok léteznek.“ L. ezen folyamrendszerről V. 93; X. 267. Éjszak-amerikára nézve Rogers (Geology of North America 8; Brit. Assoc. for 1834) mondja, hogy a Misszisszippi és mellékfolyói által befutott tér 1,699,000 □ mértföldet tesz.“ V. ö. Richardson, Arctic Expedition II. 164.

¹³⁸⁾ Oregon vagy Kolumbia, amint néha nevezik, teljes határt képez a kaliforniai növényzetre nézve. L. Reports on botany by the Ray Soc. 113.

¹³⁹⁾ Éjszakamerika nyugoti partjainak aránylag magasabb hőmérsékletére nézve a keleti partokhoz képest l. Journal of Geogr. Society IX. 380; XI. 168, 216; Humboldt, La nouvelle Espagne I. 42. 336; Richardson, Arctic Expedition II. 214, 218, 219, 259, 260. Ez igazolva van ama növénytani körülmény által is, hogy a nyugoti parton a

coniferák az é. sz. 68—70. fokáig tenyésznek; míg a keleti határon csak a 60 fokig. L. egy értekezést a coniferák alaktanáról Reports on Botany by the Ray Society 8 és Forry, On the Climate of the United States and its Endemic Influences Newyork 1842. 89. l.

¹⁴⁰⁾ „Eghajlatról írok megjegyezték, hogy a szárazföld keleti partjain az éjszaki félgömbön kisebb hőmérsék van általában, mint a nyugoti parton.“ Richardson, On North American Zoology 129. Brit. Assoc. for 1836. Report for 1841, Sections 28; Davis, China III. 140, 141; Journal of Geogr. Society XXII. 176.

¹⁴¹⁾ Az északamerikaiak előbbi állapotáról minden lehető összegyűjtött M'Culloch tudós művében Researches concerning America 119—146. Ő mondja (121), hogy azok törvények és polgári rend nélkül élnek. A világ ezen részében a lakosság valószínűleg soha nem volt letelepedve; határozottan tudjuk, hogy éjszakkeleti Ázsia lakói különböző időkben átjöttek Amerika éjszaknyugoti részére; így például a tsuksik, kiket mindkét szárazföldön lehet találni. Dobell olyannyira meg volt lepelve az északamerikai és azon néhány törzs hasonlatossága által, melyeket Tomsk környékén talált, hogy mindnyájokat egy eredetűeknek tartotta. L. Dobell, Travels in Kantschatka and Siberia 1830. II. 112. A két szárazföld e viszonyáról l. Crantz, History of Greenland I. 259, 260 s Richardson, Arctic Expedition I. 362, 363; Prichard, Physical History of Mankind IV. 458, 463, V. 371, 378.

¹⁴²⁾ Általános természettani törvények szerint a víz mennyisége és a part kitejedése között bizonyos viszony van, és Európában, hol egyedül vannak alapos légtüneti észleletek, ezen viszony statistikailag is be van bizonyítva. „Ha az Európa különböző részeiben lehulló eső mennyiségét megmérnök, annál kisebb volna (egyenlő körülmények között), minél távolabb megyünk a tengerparttól.“ Kämtz, Meteorology 139, 91, 94. Ennek folytán kétségkívül annál ritkább az eső, minél inkább éjszakra jutunk Mexicótól „Au nord du 20°, surtout depuis les 22° au 30° de latitude, les pluies, que ne durent que pendant les mois de juin, de juillet, d'août et de septembre, sont peu fréquentes dans l'intérieur du pays.“ Humboldt, la Nouvelle Espagne I. 46.

¹⁴³⁾ „A keleti és nyugoti part különbsége a szárazföldeken és szigeteken az esőre nézve a déli félgömbön is vizsgálatott; de itt a nyugoti part hidegebb, mint a keleti,

„mig az éjszaki félgömbön a keleti partok hidegebbek.“
Meyen, Geogr. of Plants (1846) 24.

¹⁴⁴⁾ Darwin, ki Délamerikáról a legjobb könyvek egyikét írta, meg volt lepve a keleti part előnyösebb helyzete által és megjegyzi, hogy „a gyümölcsök, melyek a keleti parton a 41° alatt jól és gazdagon tenyésznek, mint például a szőlő és füge, a szárazföld másik oldalán kisebb szélességi fok alatt is csak szórványosan jönnek elő.“ Darwin, Journ. of researches 1840. 268. Meyen, Geogr. of Plants 26, 188. Ezért Daniell megjegyzése (Meteorological Essays 104, XIV. sec.) igen általános és csak az egyenlítőtől éjszakra fekvő szárazföldre szorítkozhatik.

¹⁴⁵⁾ A passzátszelek néha a 30. fokot is elérik. L. Daniell, Meteorological Essays 469. Traill (Physical Geogr. Edin. 1838, 200) mondja, hogy „az egyenlítőtől mindkét oldalra mintegy a 30. fokig terjednek;“ de én azt hiszem, hogy csak ritkán jutnak ily magasra, habár Robertson állítása, miszerint csak a meleg égöv alatt jelennek meg, bizonynyal helytelen. Robertson History of America IV. Works. 781.

¹⁴⁶⁾ „Az éjszaki félgömbön éjszakkeletről, a délin délkeletről dúl a passzátszél.“ Meyen, Geogr. of Plants 42. Walsh, Brazil I. 112, II. 494, a mexikói öböl „meleg égövi keleti szélé“-ről l. Forry, Climate of the United States 206. Forry mondja, hogy e szél folytán hajolnak a fák növésekben a tenger felé.

¹⁴⁷⁾ A passzátszelek okairól l. Somerville, Connexion of the Physical Sciences 136, 137; Leslie, Natural Philosophy 518; Daniell, Meteorological Essays 44, 102, 406—481; Kaemtz, Meteorology 37—39; Prout, Bridgewater Treatise 254—256. Ezen helyes elmélet felállítását gyakran tulajdonítják Daniellnek, holott Hodley volt a valódi feltaláló. L. Prout jegyzetét 257. l. A monszunszelek, melyeket a népies iratok gyakran összevegyitének a passzátszelekkel, a szárazföld túlsúlya továbbá ennek és a tengereknek hőmérséki különbsége által idéztetnek elő. L. Kaemtz 42—45. Hogyan alakulnak át passzátszelek Dove legujabban fölfedezett törvényei szerint monszunszelekké, l. Report of British Assoc. for 1847 (Transac. of Sections 30) és Report for 1848 94. A monszunokról szólnak Humboldt, Cosmos II. 485; Asiatic Researches XVIII. I. r. 261; Hirlwall, History of Greece VII. 13, 55; Journal of Geogr. Soc. II. 90, IV. 8, 9, 148, 149, 169 XI. 162, XV.

146—149, XVI. 185, XVIII. 67, 68, XXIII. 112; Low, Sarawak 30.

¹⁴⁸⁾ Lyell, Principles of Geology 201, 714, 715. Somerville, Physical Geography II. 71. Az Andesek Kordilleráinak ezen elzáró hatalmáról l. Azara, Voyages dans l'Amérique Méridionale I. 33. Tschudi szerint az Andesek a keleti hegylánc, a Kordillerák a nyugoti, de e különbség ritkán tétetik. Tschudi, Travels in Peru 290.

¹⁴⁹⁾ A brazíliai esőzészéről l. Daniell, Meteorological Essays 335; Darwin, Journal 11, 33; Spix and Martius, Travels in Brazil II. 113; Gardner, Travels in Brazil 53, 99, 114, 175, 233, 394.

¹⁵⁰⁾ Gardner, ki e tárgyat növénytani szempontból vizsgálta, megjegyzi, miszerint Rio de Janeiro körül a meleg és nedvesség a legszegényebb földet is képesek lennének termékenynyé tenni, s hogy „oly sziklák, melyeken alig látszik valamely talaj nyoma, vellociák-, tillandsziák-, melastomaceák-, pozsgárok- (cactus), kosborfélék- (orchidea), és harasztokkal vannak befödve, még pedig mindenütt a legbujábbban.“ Gardner, Travels in Brazil 9. L. e nézetre vonatkozólag Walsh, Brazil II. 297, 298, az esős évszak egy érdekes leírását: „Naponként 8—9 óráig heteken át soha nem volt száraz ingem, s a ruhák, melyeket este levetettem, reggel ismét nedvesek voltak. Ha nem esett, ami igen ritkán történt, némelyütt a nap kisütött, és mi úgy gőzölgöttünk, mintha gőzzé foszlanánk szét.“

¹⁵¹⁾ Brazília természetrajzáról összehasonlítottam néhány jegyzetet: Swainson, Geography of Animals 75—87; Cuvier, Règne Animal I. 460, II. 28, 65, 66, 89, IV. 51, 75, 258, 320, 394, 485, 561, V. 40, 195, 272, 334, 553; Azara, Amérique Méridionale I. 244—388 és a III. és IV. kötet nagyobb része; Winkler, Geschichte der Botanik 378, 576—578; Southey, History of Brazil I. 27, III. 315, 823; Gardner, Brazil 18, 32—34, 41—44, 131, 330; Spix and Martius, Brazil I. 207—209, 238—248, II. 131, 160—163. Az erdőkre vonatkozólag, melyek a világ csodái közé tartoznak. l. Somerville, Physical Geog. II. 204—206; Prichard, Physical History V. 497; Darwin, Journal 11, 24; Walsh, Brazil I. 145, II. 29, 30, 253.

¹⁵²⁾ Ezen csodás gazdagság minden szemtanu bámulatát felköltötte. Walsh, ki oly sok termékeny tartományban utazott, kiemeli „Brazília rendkívüli termékenységét.“ Walsh, Brazil II. 19. Egy kitünő természettudós, Darwin

mondja (Journal 29): „Angliában minden természetbarátnak meg van sétája alkalmával azon gyönyöre, hogy új és új figyelemreméltó tárgyat talál; de ezen termékeny égalj alatt, mely majdnem kicsattan az élettől, oly sok vonzó van, hogy az ember alig képes tova menni.“

¹⁵³⁾ Azara (Amérique Méridionale II. 1—168) érdekes, de néha valóban visszataszító képet nyújt Brazília benszülött őslakóiról a 16. foktól délre, ameddig vizsgálódása terjedt. A másik rész lakosairól l. Henderson, History of Brazil 28, 29, 107, 173, 248, 315, 473; M'Culloch, Researches concerning America 77, és Martius újabb tudósítását, Journal of Geogr. Soc. II. 191—199. Még 1817-ben is igen nagy ritkaság volt Rio de Janeiroban a benszülött (Spix and Martius, Travels in Brazil I., 142), és Gardner (Travels in Brazil 61, 62) mondja, miszerint „Braziliában több indus-törzs visszatért vad állapotába, melyből már látszólag ki-emelkedett.“

¹⁵⁴⁾ Lyell (Principles of Geology 682) megjegyzi, hogy Braziliában a vetést tömérdek rovar pusztítja. Swainson, ki utazott e tartományban, mondja: „Brazília veres hangyái oly pusztítók és egyszersmind oly nagy számmal vannak, hogy gyakran versenyeznek a földművessel a talaj birtoka felett, diadalmaskodnak minden kiirtási törekvésén, és csaknem kényszerítik őt, földjeit művelés nélkül hagyni.“ Swainson, On the Geography and Classification of Animals 87. Ezen rovarokról szól Darwin, Journal 37—43; Southey, History of Brazil I. 144, 256, 333—335, 343, II. 365, 642, III. 876; Spix and Martius, Travels in Brazil I. 259, II. 117; Cuvier, Règne Animal IV. 320.

¹⁵⁵⁾ A mivelt földet $1\frac{1}{2}$ —2 $\frac{0}{c}$ -ra teszik M'Culloch, Geog. Dict. (1849) I. 430.

¹⁵⁶⁾ Ezen században Brazília lakossága különböző időkben különféleképp számított; a legnagyobb szám 7, a legalacsonyabb 4 millió volt. L. Humboldt, Nouv. Espagne II. 855; Gardner, Brazil 12; M'Culloch, Geog. Dict. (1849) I. 430, 434. Walsh úgy írja le Braziliát, mind „rendkívül termékenyt, mely azonban csaknem néptelen.“ Walsh Brazil I. 248. Éz 1828- és 1829-ben volt, azóta az európai lakosság száma növekedett; általában véve azonban 6 millió lesz a lakosság valódi száma. Alison (History X. 229) 5 milliót mond, azonban ő a területet is kisebbre vette.

¹⁵⁷⁾ Viadaca Peru mostani partjának legdélibb pontja; jöllehet a birodalomhoz csatolt újabb hódítások Chili felé s Patagóniától csak néhány foknyi távolságra terjednek. Mexi-

kóra nézve a 21° volt az éjszaki határ az Atlanti tengeren s a 19° a Csendes tengeren. Prescott, History of Mexico I. 2.

¹⁵⁸⁾ Régebben vitás volt, vajjon a tengeri nem Ázsiából eredt-e? Reynier, Economies des Arabes 94, 95. De az újabb és pontosabb vizsgálatok azon eredményre vezettek, hogy e növény Amerika felfedezése előtt ismeretlen volt. Meyen, Geography of Plants 44, 303, 304; Walckenaer jegyzete, Azara, Amérique Méridionale I. 149; Cuvier, Progrés des Sciences Naturelles II. 354; Cuvier, Eloges Historiques II, 178; Loudon, Encyclopoedia of Agriculture 829; M'Culloch, Dict. of Commerce 1849. 831. Ixtlilxochitl, egy benszülött mexicói történétíró, jegyzetei a tengeriről bizonyítják, hogy az már a spanyolok megjelenése előtt általában tápszerűen használtatott, I. Ixtlilxochitl, Histoire des Chichimèques I. 53, 64, 240, II. 19.

¹⁵⁹⁾ A tengeri a tengerszine felett 7200 lábnyira még tenyészik, de rendszeren csak 3—6000 lábnyira Lindley, Vegetable Kingdom (1847) 112. Ez áll Délamerika melegövi részeire nézve is; de a Pyrenaeusokon állítólag csak 3—4000 lábnyira tenyészik. L. Austen, On the Forty Days' Maize, Report of Brit. Assoc. for 1849. Trans. of Sec. 68.

¹⁶⁰⁾ Meyen (Geog. of Plants 302) és Balfour (Botany 567) felteszik, hogy Amerikában körülbelül a 40.° képezi határát, mi általában helyes, azonban néha az éjszaki szélesség 52, sőt 54. fokán is előfordul. Richardson, Arctic Expedition (1851) II. 49, 234.

¹⁶¹⁾ „Sous la zone tempérée, entre les 33 et 38 degrés de latitude, par exemple dans la Nouvelle Californie, le mais ne produit, en général, année commune, que 70 à 80 grains pour un.“ Humboldt, Nouvelle Espagne II. 375.

¹⁶²⁾ „La fécondité du Haolli, ou mais mexicain, est au delà de tout ce que l'on peut imaginer en Europe. La plante, favorisée par de fortes chaleurs et par beaucoup d'humidité, acquiert une hauteur de deux à trois mètres. Dans les belles plaines qui s'étendent depuis San Juan del Rio á Queretaro, par exemple dans les terres de la grande métairie de l'Esperanza, une fanéque de mais en produit quelquefois huit cents. Des terrains fertiles en donnent année commune 3—400.“ Humboldt, Nouv. Espagne II. 374. Csaknem ily becslés található Ward, Mexico I. 32, II. 230. Középamerikában (Guatemala) a tengeri egy magtól 300-at ad. Larenaudière, Mexique et Guatemala 257.

¹⁶³⁾ „La pomme de terre n'est pas indigène au Pérou.“ Humboldt, *Nouv. Espagne* II. 400. Másrészről Cuvier (*Histoire des Sciences Naturelles* II. 185) batározottan azt mondja: „il est impossible de douter qu'elle ne soit originaire de Perou.“ L. még *Eloges Historiques* II. 171. V. ö. Winckler, *Gesch. der Botanik* 92 I. „Von einem gewissen Carate unter den Gewächsen Perus mit dem Namen Papas aufgeführt.“

¹⁶⁴⁾ S azóta mint táplálék használtatik. A perui burgonyáról l. Tschudi *Travels in Peru* 178, 368, 386; Ulloa, *Voyage to South America* 287, 288. Déli Peruban 13—14000' magasban azon nevezetes körülmény áll be, hogy a burgonya keményítője cukorra fagy. Bollaert értékes irata *Journ. of geogr. soc.* XXI. 119.

¹⁶⁵⁾ Humboldt (*Nouv. Esp.* II. 359) mondja: „partout ou la chaleur moyenne de l'année excède vingt quatre degrés centigrades, le fruit du bananier est un objet de culture du plus grand intérêt pour la subsistance de l'homme.“ V. ö. Bulloch, *Mexico* 281.

¹⁶⁶⁾ M'Culloch, *Geogr. Dict.* (1849) II. 315.

¹⁶⁷⁾ „Je doute qu'il existe une autre plante sur le globe, qui, sur un petit espace de terrain, puisse produire une masse de substance nourrissante aussi considérable“ „Le produit des bananes est par consequent à celui du froment comme 133: 1— à celui des pommes de terre comme 44: 1“ Humboldt, *Nouvelle Esp.* II. 362, 363 L. Prout, *Bridgewater Treatise* 333. (1845); Prescott, *Peru* I. 131, 132; Prescott, *Mexico* I. 114. Régibb, de igen hiányos jegyzetek találhatók ezen nevezetes növényről Ulloa, *South America* I. 74 és Boyle, *Works* III. 590.

¹⁶⁸⁾ Az egyedüli tudomány, melylyel foglalkoztak, a csillagászat, és a mexikóiak ezt jelentékeny eredménnyel űzték. V. ö. Laplace jegyzetét Humboldt, *Nouvelle Espagne* I. 92. és Prichard, *Physical History* V. 323, 329; M'Culloch, *Researches* 201—225; Larenaudiére, *Mexique* 51, 52; Humboldt *Cosmos* IV. 456; *Journal of Geogr. Soc.* VII. 3. Mindamellett csillagászatban, amint gondolni is lehet, astrologia is vegyült. L. Ixtlilxochitl, *Hist. des Chichimeques* I. 168, II. 94, 111.

¹⁶⁹⁾ Robertson kevésre becsülte a mexikóiak és peruiak műremekeit: de be is vallja, hogy azokat soha nem látta. Robertson, *History of America* VII. könyv 909, 920. Korunkban e tárgyra nagy gondot fordítanak, és Prescott (*History of Peru* I. 28, 142; *History of Mexico* I. 27, 28,

122, 256, 270, 307, II. 115, 116) nagy gonddal összegyűjtött becses adatain kívül még Humboldtöt akarom felemlíteni, ki az új világot beutazott tudósok közt egyedül birt mind a természettudományokban, mind a történelemben elegendő előismerettel. Humboldt, Nouvelle Espagne II. 483. és több helytt. L. Pentland jegyzeteit a Titicaca szomszédságában levő sirokról (Journal of Geog. Soc. X. 554), továbbá M'Culloch, Researches 364—366. Larenaudière, Mexique 41, 42, 66; Ulloa, South America I. 465, 466.

¹⁷⁰⁾ „A királyi család tagjai, a főnemesség, sőt még az államszolgák s a nagy számu papság is ment volt az adóktól. Az állam költségeinek terhét egészen a népnek kellett hordania.“ Prescott, History of Peru I. 56.

¹⁷¹⁾ Ondegardo különösen hangsulyozza: „Solo el trabajo de las personas era el tributa que se dava, porque ellos no poseian otra cosa.“ Prescott, Peru I. 57. V. ö. M'Culloch, Researches 359. Mexikóban szintugy volt. „Le petit peuple, qui ne possédait point de biens fonds, et qui ne faisait point de commerce, payait sa part des taxes en travaux de différents genres; c'était par lui que les terres de la couronne étaient cultivées, les ouvrages publics exécutés, et les diverses maisons appartenantes à l'empereur construites ou entretenues.“ Larenaudière, Mexique 39.

¹⁷²⁾ Prescott csodálkozással jegyzi meg ezt, azonban a körülmények folytán az igen természetes. Ő így szól (Hist. of Peru I. 159) „E rendkívüli alkotmány következtében a különben társadalmilag, iparban és mezei gazdaságban igen előre haladt nép nem ismerte a pénzt. Nem volt semmijök, mit tulajdonnak lehetett volna nevezni. Egyetlen ipar, munka, sőt mulatság sem volt megengedve, ha azt a törvény különös szavai el nem rendelték. A kormány beleegyezése nélkül sem öltözeteket, sem lakásukat nem volt szabad megváltoztatniok. Sőt még azon szabadságok sem volt meg, mi más államokban a legutolsó pórnak is megadatik, hogy nejöket magok választhassák.“

¹⁷³⁾ Prichard szerint (Physical history V. 467) a mexikóiak sokkal kegyetlenebbek, mint a peruiak, de ismeretünk sokkal korlátoltabb, semhogy azt meg tudnók határozni, vajjon ezen sajátság a természettől vagy a társadalomtól ered-e. Herder Peru műveltségét többre becsülte: „der gebildesste Staat dieses Welttheils, Peru“ Ideen zur Gesch. der Menschheit I. 33.

¹⁷⁴⁾ Humboldt, Nouv. Esp. I. 101 egy feltűnő ké-

pet ad a mexicói nép helyzetéről a spanyol hódítás korában; így szintén Robertson, *History of America* VII. könyv, Works 907.

¹⁷⁵⁾ Prescott, *History of the Conquest of Mexico* I. 34. L. a hasonló megjegyzést Aegyptom elfoglalásáról Bunsen, *Egypt*. II. 44.

¹⁷⁶⁾ Hogy Perzsiában kasztok léteztek, azt Firduz megemlíti, s az ő állítása, nem is tekintve valószínűségét¹ sokkal nagyobb bizonyítási erővel bírhat, mint a görögök hallgatása, kik legtöbbször csak saját hazájokat ismerték. Malcolm szerint ezen kasztrendszer létezését Dschemschid korában néhány mohamedán író is megerősíti, de nem mondja, kik. Malcolm, *History of Persia*. I. 505, 506. Az első kasztrendszer idejének meghatározására tett kísérletek eredménytelenek voltak. V. ö. *Asiatic Researches* VI. 251; Heeren *African nations* II. 121; Bunsen, *Egypt*. II. 410; Ram Mohun Roy, *On the Veds* 269.

¹⁷⁷⁾ Prescott, *History of Peru* I. 143, 156.

¹⁷⁸⁾ Prescott, *History of Mexico* I. 124.

¹⁷⁹⁾ „Les Américains, comme les habitans de l'Indoustan, et comme tous les peuples qui ont gémi long-temps sous le despotisme civil et religieux, tiennent avec une opiniâtreté extraordinaire a leurs habitudes, a leurs moeurs, a leurs opinions. . . . Au Mexique, comme dans l'Indoustan, il n'était pas permis aux fidèles de changer la moindre chose aux figures des idoles. Tout ce qui appartenait au rite des Aztèques et des Hindous était assujéti á des lois immuables.“ Humboldt, *Nouv. Esp.* I. 95, 97. Turgot (*Ouvres* II. 226, 313, 314) pár feltűnő megjegyzést tesz a szilárd vallási meggyőződésről a társadalom bizonyos állapotában. L. Herder, *Ideen zur Geschichte* III. 34, 35., hol számos példája van ezen makacs ragaszkodásnak a régi gondolkozásmódhoz és szokásokhoz, melyet néhány író kelet egyik sajátosságának tart, holott az Humboldt heyesebb nézete szerint a hataimi viszonyok egyenlőtlenebb feloszlásából ered. V. ö. Turner, *Embassy to Tibet* 41; Forbes, *Oriental Memoirs* I. 15, 164, II. 236; Mill, *History of India* II. 214; Elphinstone, *History of India* 48; Otter, *Life of Clarke* II. 109; *Transac. of Asiatic Society* II. 64; *Journal of Asiatic Society* VIII. 116.

¹⁸⁰⁾ „Mily aggodalmasan ragaszkodnak az aegyptomiak régi szokásaik- s valásukhoz, megtiltván minden új szokás behozatalát. . . .“ l. Wilkinson, *Ancient Egyptians* III. 262. V. ö. 275. Bunsen is megjegyzi „die Anhänglichkeit der

Egypter an alten Sitten und Gewohnheiten“ Egypten II. 64. Ezen szellem s a görögök ujitási szellemének különbségéről hasonló megjegyzéseket tesz Ritter, History of Ancient Philos. IV. 625, 626.

¹⁸¹⁾ Herodot II. könyv 79. fej. *πατριοῖσι δὲ χρεώμενοι νόμοισι, ἄλλον οὐδένα ἐπικτιώνται.* V. ö. Baehr jegyzetével I. 660. „νόμοος priores interpretes explicarunt, cantilenas, hymnos, Schweighaeuserus rectius intellexit instituta ac mores.“ Hasonlóan szól Plato Timaeusában egy aegyptomi pap Solonhoz: „*Ἕλληνες αἰεὶ παῖδες ἐστέ, γέρον δὲ Ἕλληνα οὐκ ἔσση*“ S Solon kérdésére, mint érti ezt? így felel: *Νεοὶ ἐστέ τὰς ψυχὰς πάντες οὐδεμίαν γὰρ ἐν αὐταῖς ἔχετε δὲ ἀρχαίαν ἀκοήν παλαιάν δόξαν οὐδὲ μάθημα χρόνῳ παλαιὸν οὐδέν.*“ Platonis opera VII. 242, ed. Bekker Lond. 1826.

¹⁸²⁾ A mexikóiak még pazarabbak voltak, mint a peruiak. Egy roppant nagy gülájoknak, a Cholulának kétszer oly nagy alapja volt, mint a legnagyobb aegyptominak. M'Culloch, Researches 252—256; Bullock, Mexico 111—115, 414; Humboldt Nouv. Esp. I. 240, 241.

¹⁸³⁾ Prescott, History of Mexico I. 117, III. 341; Prescott, History of Peru I. 145. L. még Haüy, Traité de Mineralogie Paris 1801. IV. 372.

¹⁸⁴⁾ Prescott, History of Peru I. 18.

¹⁸⁵⁾ Prescott (History of Mexico I. 153) mondja. „Nem tudjuk ugyan, mennyi időbe került ezen palota felépítése, de tudjuk, hogy 200,000 munkás foglalkozott vele A tezcucani uralkodóknak azonban, hasonlóan az ázsiaiak- és aegyptomiakhoz, bizonynyal igen nagy embertömeg felett volt joguk rendelkezni s néha egész meghódított városok egész lakosságát, a nőket is ideszámítva, felhasználták a nyilvános építkezésekre. Szabad emberek soha nem állíthattak volna fel ily világra szóló óriás műveket.“ Ixtlilxochitl, Mexikó történetirója igen érdekes leírását ad ily királyi palotáról. L. Histoire des Chichimeques, ford. Ternaux-Compans Párizs, 1840. I. 257—262, XXXVII. fej.

¹⁸⁶⁾ Matter erre egy jó megjegyzést tesz, hogy t. i. az aegyptomiak a királyi család kihalta után nem voltak képesek ujjalag felemelkedni. Matter, Histoire de l'École d'Alexandrie I. 68. Perzsiában hasonlóképp az alattvalóság érzelmével egyszerre hanyatlott a nemzeti hatalom is. Mal-

colm, History of Persia II. 130. Európa legműveltebb népeinek történelme épen az ellenkező képet mutatja.

¹⁸⁷⁾ Tudniillik a természettani és nemzetgazdászati törvények tekintetében. Más tekintetben, különösen a mexikói és perui történelem ezen részére vonatkozó irodalomban nem érzem magam elég jártasnak.

¹⁸⁸⁾ A félelem érzete valódi veszély nélkül is megsemmisíti a rendes élvezetet. L. például Hindosztan nagy hegylánczainak egy leírását Asiat. Researches XI. 469. „A mi helyzetünkbe kell az olvasónak magát gondolnia, ha a jeletről helyes fogalommal akar birni. Ott alant a mély völgy, a köztök levő magaslatok lassu felemelkedése, a felhőkkel borított Himalaya magasztos fénye oly nagyszerű képet nyujtanak, hogy a szellemet inkább félelem, mint öröm fogja el.“ V. ö. XIV. 116. Calcutta 1822. Tyrolról azon megjegyzést tették, hogy a hegyek magasztossága az emberek kedélyét félelemmel tölti el és mindenféle babonás mesék keletkezésére ad alkalmat. A l i s o n, Europe IX. 79. 80.

¹⁸⁹⁾ „Une augmentation d'électricité s'y manifeste aussi presque toujours, et ils sont généralement annoncés par le mugissement des bestiaux, par l'inquiétude des animaux domestiques, et dans les hommes par cette sorte de malaise qui, en Europe précède les orages dans les personnes nerveuses.“ Cuvier, Progr. des Sciences I. 265. L. még ezen előérzetről Von Hoff észleleteit Mallet jeles értekezésében a földrengésekről (Brit. Assoc. for 1850. 68); s az előjelekről Tschudi, Peru 165. és egy levelet Nichols, Illustrations of the Eighteenth Century IV. 504. A földrengések és villanyosság között lévő valószínű összeköttetésről ír B a l l e w e l l, Geology 434.

¹⁹⁰⁾ „Peru talán sokkal inkább alá van vetve a földrengések rémületeinek, mint bármely más tartomány.“ M' C u l l o c h, Geog. Dict. 1849. II. 499. Tschudi (Travels in Peru 162) mondja Limáról: „átlagosan 45 földrengést lehet itt egy évre számítani.“ A perui földrengésekről l. 43, 75, 87, 90.

¹⁹¹⁾ Igen nevezetes példája az eszmetársulásnak, mely legyőzi a szokás gyengítő hatását. Tschudi (Peru 170) leírva a rémületet, mondja: „bármely megszokott legyen is e tünetény, még sem képes az érzelmet eltompítani.“ Beale (South-Sea Whaling Voyage Lond. 1839. 205) írja: „Mondják Peruban, miszerint a benszüöttek, ahelyett, hogy a földrengésekhez hozzá szoknának, minden ismétlésnél nagyobb félelembe esnek, úgy hogy már idős emberek a gyenge rengést is elviselhetetlennek tartják.“ V. ö. D a r w i n, Journal

422, 423. A mexikói földrengésekről megjegyzi Ward, hogy „a benszülöttek a gyenge földrengések alkalmával is érzékenyebbek és nyugtalanabbak, mint az idegenek.“ Ward, Mexico II. 55. E tünemény élettani okairól l. Oslander érdekes állításait Burdach, Physiologie comme Science d'Observation II. 223, 224. Hogy a félelem megszokás által nem gyengül, sőt inkább erősbödik, azt a tapasztalattól távol álló szemléletű bölcsesek alig hihetik, s valóban azt találjuk, mit a pyrrhonisták állítottak, hogy t. i.: *οἱ γοῦν σεισμοὶ παρ' οἷς συνεχῶς ἀποτελοῦνται, οὐ θανατῶνται οὐδ' ὁ ἥλιος, ὅτι καθ' ἡμέραν ὁράται.* Diog. Laert. de vitis phil. IX. seg. 87. I. 591.

¹⁹²⁾ Stephens, ki egy középamerikai földrengésről igen jó leírást ad, határozottan állította: „Soha nem éreztem magamat oly gyengének, mint akkor.“ Stephens, Central America I. 383. L. még a földrengésnek a lélekre gyakorlott hatásáról Transac. of Soc. of Bombay III. 98. és a 105. l. jegyzetét.

¹⁹³⁾ A földrengések babonákat keltenek fel, amint azt Lyell nagyszerű művében megjegyzi. Principles of Geology 492. A földrengések eredetéről egy regét közöl Beaubre, Histoire Critique de Manichée I. 243.

¹⁹⁴⁾ A legjelesebb tudósok, mint általában csaknem minden nagy ember hatalmas képzelőtehetséggel bírnak. A művészetben azonban még jelentékenyebb szerepet játszik a képzelem, mint a tudományban; és ez az, mit a szövegben kifejezni akartam. Brewster David azonban azt hiszi, hogy Newtonnak nem volt képzelőtehetsége vagy csak igen gyenge. Brewster, Life of Newton 1855. II. 133. Lehetetlen e kérdést jegyzetben hosszasan tárgyalni de az én meggyőződésem szerint, Dante- és Shakespearen kívül nem volt soha költő, kinek nagyobb és merészebb képzelme lett volna, mint Newtonnak.

¹⁹⁵⁾ Ticknor megjegyzései a spanyolok tudomány hiányáról még bővebbek lehetnének. L. Ticknor, History of Spanish Literature III. 222, 223. Sze inte (237 lap) 1771-ben követelték a salamancai egyetemtől a természettudomány tanítását, amire ez azt válaszolta: „Newton semmit nem tanít, mire egy jó bölcésznek szüksége lenne; Gassendi és Descartes nem egyeznek úgy meg a nyilatkoztatott igazsággal, mint Aristoteles.“

¹⁹⁶⁾ Asiatic Researches VI. 35, 36. Itt egy jó példa van

arra, mint vezet a földrengés hittani képzelményekre. V. ö. Coleman, *Mythology of the Hindus* 17.

¹⁹⁷⁾ Lásd például *Asiatic Researches* IV. 56, 57, VII. 94. és egy tűzhányó hegy által előidézett tűneményről I. *Journal of Geogr. Soc.* V. 388. L. még XX. 8. és Sextus Empiricus elvének részben elism. erését Tennemann, *Geschichte der Philosophie* I. 292. Mint használta fel az izlandi papság egy tűzhányó hegy kitörését, l. Wheaton, *History of the Northmen* 42. V. ö. Raffles, *Hist. of Java* I. 29, 274 és Tschudi, *Peru* 64, 167, 171.

¹⁹⁸⁾ A hinduk az iruári erdőkben „mindent imádnak, amitől félhetnek.“ E. dye *On the coast of Malabar. Journal of As. Soc.* II. 337.

¹⁹⁹⁾ Prichard (*Phys. history* IV. 501.) mondja: „A tigris is imádja a hajin törzs, mely a garrowk vagy garruduk közelében él.“ V. ö. *Transactions of Asiatic Society* III. 66. Maguk a garrowk közt ezen érzelm. o. yerés, miszerin a tigris orra gyermekágyban fekvő nő nyakán védszerkén tekintetik. Coleman, *Mythology of the Hindus* 321. A főnököknek különös babonájok van a tigrisek által ejtett sebekről (Burnes, *Bokhara* 1834 III. 140), s a malazirok azt az istentelenség büntetésének tartják. Buchanan, *Journey through the Mysore* II. 385.

²⁰⁰⁾ Szumatra lakói a tigriseket, rettenetes pusztításaik dacára, babonából félik megölni. Marsden, *History of Sumatra* 149, 254. Hasonlóan szólnak az oroszok a kamcsatkaiakról. „A fennebb említett isteneken kívül vallási tiszteletben részesítenek még néhány állatot is, melyektől félnek.“ Grieve, *History of Kamtsatka* 205. Bruce mondja, hogy Absziniában a hiénákat varázslóknak tartják s „nem érintik meg azok bőrét, mielőtt a pap nem mondott el egy imádságot telettök és nem üzte ki belőlök a gonosz szellemet.“ Ide tartozik még a medvék tisztelete is (Erman, *Siberia* I. 392, II. 42, 43.) s a kigyók igen elterjedt imádása, melyeknek mozdulatai igen alkalmasak a félelem szézáltal a vallási tisztelet felkötésére. Az ártalmas hullók által előidézett veszélyek képezik a Zendavesta Dew-jainak alapját. L. Matter, *Histoire du Gnosticisme* I. 580. Páris 1828.

²⁰¹⁾ Szolgáljon példaként a sumbawai tűzhányó hegy 1815-diki kitörése s a földrengés, melytől a környék 1000 angol mérföldnyi körökönül megrendült, s melynek zaját 970 földrajzi mértföldre megtaláltak. Somerville, *Connexion of the Physical Sciences* 283; Hitchcock, *Religion*

of Geology 190; Low, Sarawak 10; Bakewell, Geology 438.

²⁰²⁾ A XVI. században „Les differentes sectes s'accordèrent néanmoins à regarder les maladies graves et dangereuses comme un effet immédiat de la puissance divine; idée que Fernel contribua encore à répandre davantage. On trouve dans Paré plusieurs passages de la Bible, cités pour prouver que la colère de Dieu est la seule cause de la peste, qu'elle suffit pour provoquer ce fléau, et que sans elle les causes éloignées ne sauraient agir.“ Sprengel, Histoire de la médecine III. 112. Ezen tudós ismerője a középkorak mondja másutt (II. 372.): „D'après l'esprit généralement répandu dans ces siècles de barbarie, on croyait la lépre envoyée d'une manière immédiate par Dieu.“ L. még 145, 346, 431. Heber püspök mondja, hogy a hinduk a belpoklosokat megfosztják állásuktól és birtokjoguktól, mivel őket „az isten haragja“ sújtja. Heber, Journey through India II. 330. A zsidó nézetéről l. Le Clerc Bibliothèque universelle IV. 402. Amsterdam 1702. Az első keresztényekről l. Maury, Légendes pieuses 68. Párizs 1843; jöllehet Maury szerint az „idées orientales reçues par le christianisme“ volnának azok, noha ez sokkal általánosabb okból ered.

²⁰³⁾ A tapasztalati bölcsészet befolyása által a hittani betegség an a XVII. század közepe táján gyorsan hanyatlott és végül a XVIII. században a tudomány művelői között egészen megszűnt. A nép között azonban még él, sőt a természettudományokat nem ismerő egyházi és más írónál is vannak nyomai. Midőn Angliában a kholera kitört, ismét megakarták újítani ezen régi feltogást, de a korszellem igen erős volt az ily törekvések ellenében, s bizton feltehetjük, hogy az emberek ép oly kevéssé fognak e régi hitre visszatérni, mint a régi tudatlanságra. A kholera által előidézett s a tudományos kutatásokkal ellenkező nézetekre például szolgálhat egy különben művelt és befolyásos nőnek, Grant asszonynak 1832-ben írt levele, (Correspondence of Mrs. Grant, London 1844, III. 216, 217) hol így szól: „Merésznek látom, hogy oly sokat kuratnak és annyi gyanítgatást kockáztatnak ily betegség felett, mely szemmel láthatólag rendkívüli büntetés és minden más betegségtől különböző.“ Az emberi kutatások meggátolására irányuló törekvés tartotta Európát oly sok sötétségben s akadályozta meg a jelen ismeretek megszerzését. Boyle kétségei e tekintetben a XVII. század átmeneti jellemének feltűnő példájául szolgálnak, mint amely által készítettett elő a következő század nagy szabadtó munkája.

Boyle mindkét nézetet ismeri, a hittanit és tudományost, s így nyilatkozik rólok: „Annál valószínűlenebb, hogy ezen általános és ragadós nyavalyák mindenkor csak az istentelenek megbüntetésére szolgálnak, mert jeles írónál olvastam, hogy az emberek és állatok egyszerre esnek áldozatául s különösen oly állatok, melyek az embereknek keveset használnak, mint a macska stb. Ezen és más hasonló okok folytán néha azt hittem, hogy a ragadós nyavalyák eredete felett folyó vitákban egyik ok sem helyes kizárólag, hanem hogy néhány betegség a mindenható isten, habár csak közvetett befolyása által ered az emberi bűnök megbüntetésére, mások azonban csak természetes okok végzettszerű összejöveteleiből keletkeznek.“ Discourse on the Air, Boyle, Works IV. 288, 289. „A vitatkozó felek egyikének sincs igaza!“ E tétel teljes világosságot nyújt a XVII. század közvetítő szelleméről, mely a XVI. század könnyenbivósége s a XVIII. század skepticizmusa között ingadozott.

²⁰⁴⁾ Az emberi szellem történetírója előtt oly érdekes ezen kérdés, hogy én e jegyzetben minden bizonyítékot fel fogok sorolni, mit összegyűjthettem. Aki a következő helyeket összehasonlítja, meg fog győződni, hogy a világban a természet nem ismerése és a betegségek kezelése között egyrészt s másrészt azon hit között, hogy a betegségek egy természetfeletti hatalom kifolyásai és csak is általa gyógyíthatók, szoros összeköttetés van. Burton, Sindh 146. London 1851; Ellis, Polynesian Researches I. 395, III. 36, 41, IV. 293, 334, 375; Cullen, Works Edinb. 1827. II. 414, 434; Esquirol, Maladies Mentales I. 274, 482; Cabanis, Rapports du Physique et du Moral 277; Volney, Voyage en Syrie I. 426; Turner, Embassy to Tibet 104; Syme, Embassy to Ava II. 211; Ellis, Tour through Hawaii 232, 283, 332, 333; Renouard, Histoire de la Médecine I. 398; Broussais, Examen des Doctrines Médicales I. 261, 262; Grote, History of Greece I. 485 (v. ö. 251, VI. 213); Grieve, History of Kamtschatka 217; Journal of Statist. Soc. X. 10; Buchanan, North American Indians 256, 257; Halkett, North American Indians 36, 37, 388, 393, 394; Catlin, North American Indians I. 35—41; Briggs, On the Aboriginal Tribes of India, Report of Brit. Assoc. for 1850. 172. Transact. of Soc. of Bombay II. 30; Percival, Ceylon 201; Buchanan, Journey through the Mysore II. 27, 152, 286, 528, III. 23, 188, 253. Geoffroy Saint Hilaire, (Anomalies de l'organisation III. 38.) meg ezt mondja: „midőn még a szörnyszülés okát nem tud-

tuk, ezt is az istenségnek tulajdonítottuk“ — „de lá aussi l'intervention supposée de la divinité“, sennek megerősítésére v. ö. Burdach, *Traité de Physiologie* II. 247 és *Journal of geog. soc.* XVI. 113); Ellis, *History of Madagascar* I. 224, 225; Prichard, *Physical history* I. 207 V. 492; *Journal of Asiatic Society* III. 230, IV. 158; *Asiatic Researches* III. 29, 156, IV. 56, 58, 74, XVI. 215, 280; Neander, *History of the Church* III. 119; Crawford, *History of the Indian Archipelago* I. 328; Low, *Sarawak* 174, 261; Cook, *Voyages* I. 229; Mariner, *Tonga Islands* I. 191, 350—360, 374, 438, II. 172, 230; Huc, *Travels in Tartary and Thibet* I. 74—77; Richardson, *Travels in the Sahara* I. 27; M'Culloch, *Researches* 105; *Journal of Geog. Soc.* I. 41, IV. 260, XIV. 37 Európára nézve v. ö. Spence, *Origin of the Laws of Europe* 322; Turner, *Hist. of England* III. 443; Phillips, *On Scrofula* 255; Otter, *Life of Clarke* I. 265, 266 amelylyel összehasonlitandó Kambys „szent“ betegsége; bizonyosan nyavalyatörés. L. Herodot III. könyv XXXIV. fejt. II. 63.

²⁰⁵⁾ Forróság, nedvesség s az abból eredő gyors növényrothadás bizonynyal ezen okokhoz tartoznak; ide jön még valószínűleg a légkör villanyos alapota a melegségöv alatt. V. ö. Holland, *Medical notes* 477; M'William, *Medical expedition to the Niger* 175, 185; Simon, *Pathology* 269; Forry, *Climate and its endemic influences* 158. Lepelletier talán kissé általánosan mondja (*Physiologie médicale* IV. 527), hogy a mérsékelt égajlak „favorable à l'exercice complet et régulier des phénomènes vitaux.“

²⁰⁶⁾ A papság hatalmát is megerősítette; mert mint Charlevoix nagy bátorsággal mondja: A dögvészek az isten szolgáinak aratásai. Southey, *History of Brazil* II. 254.

²⁰⁷⁾ Az európai betegségek Európán kívüli eredetének bebizonyítására nézve, melyek közül némelyek, mint a himlők, járványokból (epidemic) helyhez kötött kórokká (endemic) váltak, v. ö. *Encyclop. of the Medical Sciences* 4-to 1847, 728; *Transactions of Asiatic Society* II. 54, 55; Michaelis, *On the Laws of Moses* III. 313; Sprengel, *Histoire de la Médecine* II. 33, 195; Wallace, *Dissertation on the Numbers of Mankind* 81, 82; Huetiana, Amsterdam 1723. 132—135; Sanders, *On the Small pox* Edinb. 1813. 3—4; Wilks, *Hist. of the South of India* III. 16—21; Clot-Bey, *de la Peste*, Párizs. 1840. 227.

²⁰⁸⁾ „So verwandelt das geistige Leben des Hindu sich in wahre Poesie, und das bezeichnende Merkmal seiner ganzen Bildung ist: Herrschaft der Einbildungskraft über den Verstand; in geradem Gegensatz mit der Bildung des Europaers, dessen allgemeiner Character in der Herrschaft des Verstandes über die Einbildungskraft besteht. Es wird dadurch begreiflich, dass die Literatur der Hindus nur eine poetische ist; dass sie überreich an Dichterwerken, aber arm an wissenschaftlichen Schriften sind; dass ihre heiligen Schriften, ihre Gesetze und Sagen poetisch, und grösstentheils in Versen geschrieben sind; ja dass Lehrbücher der Grammatik, der Heilkunde, der Mathematik und Erdbeschreibung im Versen verfasst sind“ Rhode, Religiöse Bildung der Hindus II. 626. Igy egyik leghiresebb alapbölcsészeti rendszerök, a „Sanchya legjobb szövege verse szedett rövid értekezés.“ Colebrooke, On the Philosophy of the Hindus, Transact. of Asiat. soc. I. 23. Más helytt (Asiatic Researches X. 439.) ismét: „a mértékes értekezések jog és más tudományos tárgyak felett csaknem minden könnyü versmértékben vannak írva“ Klaproth Kashmir egy szanszkrit nyelven irt történetlméről mondja: „comme presque toutes les compositions hindoues, elle est écrite en vers.“ Journal Asiat. I. sér. VII. 8. L. Burnouf megjegyzéseit VI. 175, 176: „Kes philosophes indiens, comme s'ils ne pouvaient échapper aux influences poétiques de leur climat, traitent les questions de la métaphysique la plus abstraite par similitudes et metaphores.“ V. ö. VI. 4: „le génie indien si poétique et si religieux,“ és Cousin Hist. de la phil. II. Ser. I. 27.

²⁰⁹⁾ Yates mondja az indusokról, hogy „egyetlen nép sem nyújtott oly sok változatosságot a költői művekben. A görögök és rómaiak különböző versmértékei Európát csodálkozással töltötték el; de mi ez a szanszkrit nyelv három költészeti nemének roppant számu mértékeihez képest?“ Yates, On Sanscrit Alliteration, Asiat. Researches XX. 159. Kalkutta 1836: L. a szanszkrit mértékeket 821, és Colebrooke egy értekezését, X. 389—471. A Vedák mértékes rendszeréről I. Wilson jegyzetét, Rig Veda Sanhita II. 135.

²¹⁰⁾ Európában, mint a hatodik fejezetben látni fogjuk, a könnyenhivőség egykor igen nagy volt; de e kor barbár vala, s a barbárság mindenkor könnyenhivő. Másrészt az indus irodalom példái egy művelt nép műveiből vannak véve és oly gazdag s finom nyelven írvák, hogy

néhány illetékes bíró azt ugyanazon, ha nem magasabb fokra teszi, mint a görögöt.

²¹¹⁾ „Az életkor 80,000 év volt“ *Asiat. Researches* XVI. 456. Kalkutta 1828. Így becsülték ezt a tibeti papok is, akik szerint az emberek „pervenaiant á l'âge de 80,000 ans.“ *Journal Asiat.* I. ser. III. 199. Párizs 1823.

²¹²⁾ „Den Hindu macht dieser Widerspruch nicht verlegen, da er seine Heiligen 100,000 Jahre und länger leben lässt.“ *R h o d e*, *Relig Bildung der Hindus* I. 175.

²¹³⁾ A Dabistan (II. 47) mondja, hogy a világ legelső lakosainak élete százezer közönséges évre terjedt.

²¹⁴⁾ Wilford (*Asiatic Researches* V. 242.) mondja: „Ha a puranisták régi korból való királyokról beszélnek, ugyanazon tulzásba esnek. Szerintök Yudhishtir 27 ezer évig uralkodott.“

²¹⁵⁾ „Alarkát kivéve, egy ifju király sem uralkodott 66000 évig a földön.“ *Vishnu Purana* 408.

²¹⁶⁾ Néha tovább is. Egy indus korszámításról szóló értekezésében (*J o n e s*, *Works* I. 325) egy társalgás olvasható Valmíc és Vyasa, két dalnok közt, kiknek kora egymástól 864,000 évvel különbözik.“ *L. e* helyet *Asiatic Researches* II. 399.

²¹⁷⁾ „Ő volt az első király, első remete, első szent s ezért Prathama-Raja, Prathama Bhicsacara, Prathama Jina és Prathama Tirthancara címetek nyert. Uralkodása kezdetén 2 millió éves volt. 6,300,000 évig uralkodott s azután fiának adta át az uralkodást. Miután végre még 100,000 éven át a lemondás és szentség különböző fokain átment, Ashtapada hegy tetején megvált e világtól.“ *Asiat. res.* IX. 305.

²¹⁸⁾ „Speculationen über Zahlen sind dem Inder so geläufig, dass selbst die Sprache einen Ausdruck hat für die Unität mit 63 Nullen, nämlich Asanke, eben weil die Berechnung der Weltperioden diese enormen Grössen nothwendig machte, denn jene einfachen 12,000 Jahre schienen einem Volke, welches so gerne die höchstmögliche Potenz auf seine Gottheit übertragen möchte, viel zu geringe zu sein.“ *B o h l e n*, *Das alte Indien* II. 298.

²¹⁹⁾ *Elphinstone*, *History of India* 136: „egy 4,320,000 évre terjedő korszak szorozva 6-szor 71-gyel.“

²²⁰⁾ *Symes* (*Embassy to Ava* III. 278) mondja: „A Ganges torkolatától a Comorin fokig egész szárazföldünkön nincs egyetlenegy kikötő sem, mely egy 500 tonnás hajót megvédhetne.“ Sőt Percival szerint Bombayig sem Coro-

mánel, sem Malabar partján nincs kikötő, melyben a hajók bármely évszakban biztosítva volnának.“ Percival, Account of Ceylon 2, 15, 66.

²²¹⁾ „Egész területe kisebb, mint Portugáliáé.“ Grote, History of Greece II. 302. és ugyanazon megjegyzést teszi Thirlwall, History of Greece I. 2. s Heeren, Ancient Greece (1845) 16. Heeren így szól: „Sőt még ha minden szigetet is hozzá számítunk, még akkor is egy harmadrésszel kisebb lesz területe, mint Portugáliáé.“

²²²⁾ Hindostan területe M'Culloch szerint (Geog. Dict. 1849. I. 993.) 1,200,000 és 1,300,000 □ mértföld közt ingadozik.

²²³⁾ Görögország legszebb napjaiban természetesen kevésbé uralkodtak azon ragadós nyavalyák, melyek később az országot pusztították, l. Thirlwall, History of Greece III. 131, VIII. 471. Ezt általános világtüneményeknek vagy azon egyszerű ténynek kell tulajdonítanunk, hogy a különböző dögvészek még akkor nem hozattak be az Ázsiával való közvetlen érintkezés következtében. Az előbbi nyavalyákról szóló csekély adatokat l. Clot-Bey, de la Peste, Párizs 1840. 21, 46, 184. Thucydides tudósítása is inkább a régiségbuvárt elégíti ki, mint a kórtan tanulmányozóját.

²²⁴⁾ „Guiona hegység, Görögország legmagasabb s az éjszaki határhoz legközelebb fekvő pontja, 8,329 lábnyira van a tenger színe felett; az országban egyetlen hegység sem éri el az örök hó magasságát.“ M'Culloch, Geog. Dict. 1849, I. 924. L. a hegységek jeles táblázatát Baker, Memoir on North Greece, Journal of Geog. Society VII. 94. és Bakewell, Geology 621, 622.

²²⁵⁾ „Görögországnak nincs hajózható folyama.“ M'Culloch, I. 429. „A legtöbb görög folyóban csak kora tavasszal van víz, s még a nyár vége előtt kiszáradnak.“ Grote, History of Greece II. 286.

²²⁶⁾ L. Stevenson, The Anti-Brahmanical Religion of the Hindus, Journal of Asiatic Soc. VIII. 331, 332, 336, 338. Wilson (Journal III. 204.) mondja: „Az indus vallás uralkodó alakja a félsziget déli részén a keresztény korszak kezdetén s valamivel előbb igen valószínűleg Siva volt.“ L. még V. 85, hol az mondatik, miszerint „Siva az egyedüli indus isten, kit Ellorában tiszteltek“ V. ö. Transac. of Soc. of Bombay III. 521; Heeren. Asiatic Nations 1846. II. 62, 66. Siva és Vishnu követőinek bölcsészeti viszonyáról l. Ritter, Hist. of Ancient Philo-

sophy IV. 334, 335. s a nevezetes tényt Buchanan Mysore II. 410.), hogy még a naimari kaszt is, melynek sajátképeni istene Vishnu, „homlokán Siva, jegyét hordja.“ Siva tiszteletéről Nagy Sándor korában l. Thirlwall. History of Greece VII. 36 s kiterjedtsége más bizonyítékaikat Bohlen, Das alte Indien I. 29, 147, 206. és Transac. of As. Soc. II. 50, 294.

²²⁷⁾ Így mondják általában az indus hittanárok; de Rammohun Roy szerint Sivának két neje volt. Rammohun Roy, On the Veds 90.

²²⁸⁾ Siva és Doorga ezen jelvényeiről s képeiről l. Rhode, Religiöse Bildung der Hindus II. 241; Coleman, Mythology of the Hindus 63, 92; Bohlen, Das alte Indien I. 207; Ward, Religion of the Hindoos I. köt. XXXVII, 27, 145; Transac. of Society of Bombay I. 215, 221. V. ö. az érdekes tudósítással a Mahadeonak tartott képről, Journal Asiatique I. ser. I. 354. Párizs, 1822.

²²⁹⁾ Ward On the Religion of the Hindoos I. 35, Transac. of Society of Bombay I. 223. V. ö. a jegyzettel, Dabistan II. 202.

²³⁰⁾ „A görög istenek tökéletesebb erővel és tehetőségekkel felruházott embereknek képeltettek; ők úgy cselekedtek, amint tettek volna helyökben az emberek, csak-hogy méltóságuk és tetterejök közelebb állt a tökélyhez. A hindu istenségek ellenben minden emberi tulajdon és hiány mellett magokviselésében rettenetesek és önkényesek, különböző színűek, veresek sárgák és kékek, némelyiknek 12 feje s legtöbbnyire négy keze van. Miként ha' aguk, úgy engesztelődésök is indokolatlan.“ Elphinstone, History of India 96, 97. L. még Erskine, On the Temple of Elephanta, Trans. of Soc. of Bombay I. 246; Dabistan I. CXI.

²³¹⁾ „Más régi főnépek anyagelvi, mindistenítésében, mint például az aegyptomiaknál, a megtestesítés csupán állatokra, szörnyekre s más képzeleti jelvényekre szorított. Görögországban azonban az emberi szellem és kelem valának a megtestesítés forrásai, és így az istenek emberi alakokban jelentkeztek és emberi érzelmekkel és szenvedélyekkel bírtak. Az égnek úgy mint a földnek megvoltak udvarai és palotái, mesterségei és üzletei, házasságai, sze-

relmi ármányai és elválásai.“ Mure, History of the Literature of Ancient Greece. I. 471, 472. Igy Tennemann is (Geschichte der Philosophie III. 419.) „Diese Götter haben Menschengestalt. . . Haben die Götter aber nicht nur menschliche Gestalt, sondern auch einen menschlichen Körper, so sind sie als Menschen auch denselben Unvollkommenheiten, Krankheiten und dem Tode unterworfen; dieses streitet mit dem Begriffe“ azaz Epikur fogalmával. V. ö. Grote, History of Greece I. 596. „A hitrege kora annyira be volt népesítve istenek-, emberek és hősökkel, hogy sokszor lehetetlen volt össze nem téveszteni, mely nemhez tartozott egy vagy más név.“ L. Xenophanes panaszát, Müller, Hist. of Lit. of Greece Lond. 1856. 251.

²³³⁾ Ezen megjegyzés az alak szépségére is vonatkozik, melyet előbb az embereknél akartak kifejezni s később az istenekre vittek át. Ezt igen kiemeli Grote kitünő művében, History of Greece IV. 133, 134, (1847).

²³³⁾ „De ezen rendszerben még nincs meg az istenített hősök tisztelete“ Colebrooke, On the Vedas, Asiatic Researches VIII. 495.

²³⁴⁾ Mackay, Religions Development II. 53. London 1850. V. ö. Wilkinson, Ancient Egyptians IV. 148, 318; és Matter, Histoire de l'Ecole d'Alexandrie I. 2; a „nagy férfiak tisztelete“, mely Alexandriában később kifejlődött, bizonyynyal görög befolyásnak köszönhető. Matter, I. 54.

²³⁵⁾ A Zendavestában nincs ennek nyoma s Herodot azt mondja, hogy a perzsák abban különböztek a görögöktől, miszerint isteneiknek nem adtak emberi alakot I. könyv CXXXI. fej. I. 308: οὐκ ἀνδρωπορφέας ἐνόμισαν τοὺς θεοὺς, κατὰπερ οἱ Ἕλληνες εἶναι.

²³⁶⁾ Nem tudok semmi összefüggést ezen és az ós arab istentisztelet közt; ép oly idegen volt attól a mohamedanizmus is.

²³⁷⁾ Mure, History of the Literature of Greece I. 28, 500, II. 402. Igen jó megjegyzéseket tesz e nem eléggé kimerített tárgyról Coleridge (Literary Remains I. 185). Thirlwall (Hist. of Greece I 207) megengedi, miszerint „azon

nézőpontok, melyekből a hősök tisztelete keletkezett. Homer költeményeiben eléggé ki vannak fejezve.“ V. ö. Cudworth, Intellectual System II. 226, 372. Cratylus-ban (XXXIII. fej.) Socrates ezt kérdezi: *ὄυκ οἰσθα ὅτι ἡμίθεοι οἱ ἥρωες*. Platonis Opera IV. 227 ed Bekker London 1826. S már a következő században Nagy Sándor kinyerte Hephaestion barátja számára a hősi tisztelet jogát. Grote History of Greece XII. 339.

²³⁸⁾ A holtak s különösen a vértanúk tisztelete fontos vitatárgyat képezett az igazhívők és a manichaeusok közt. (Beausobre, Histoire Critique de Manichée I. 316, II. 651, 669); könnyen fel lehet fogni, mily visszataszító hatást gyakorolhatott ezen eljárás a perzsa eretnekekre.

²³⁹⁾ Cousin meggyőző és szellemdús művében (Histoire de la phil. II. ser. I. 183—187) több helyes megjegyzést tesz keletnek általa ugynevezett „végetlen korszakáról“ ellentétben a „véges korszak“-kal, mely Európában kezdődött. A természeti okok közt azonban csak a természet nagyszerűségét említi s elfeledi a titokzatos és veszélyes elemeit, melyek a vallásos érzelmek örök forrásai.

²⁴⁰⁾ Egy tudós orientalis'ta mondja, miszerint egy nép sem törekedett annyira, mint az indusok „megoldani, kimeríteni és felfogni azt, mi megoldhatatlan, kimerithetlen és felfoghatatlan.“ Troyer, Preliminary Discourse on the Dabistan I. köt. CVIII. I.

²⁴¹⁾ Ugyanezt Tennemann is megjegyzi, de elfeledi az okot megmondani. „Die Einbildungskraft des Griechen war schöpferisch, sie schuf in seinem Innern neue Ideenwelten; aber er wurde doch nie verleitet, die idealische Welt mit der wirklichen zu verwechseln, weil sie immer mit einem richtigen Verstande und gesunder Beurtheilungskraft verbunden war.“ Gesch. der Phil. I. 8. s VI. 490. azt mondja, hogy: „Bei allen diesen Mängeln und Fehlern sind doch die Griechen die einzige Nation der alten Welt, welche Sinn für Wissenschaft hatte und zu diesem Behufe forschte. Sie haben doch die Bahn gebrochen, und den Weg zur Wissenschaft geebnet.“ Ugyanezen eredményre jut Sprengel, Histoire de la Médecine I. 215. A keleti és európai szellem ezen különbségére nézve l. Matter, Histoire du Gnosticisme I. 18, 233, 234. Igy Kant is (Logik, Kant's Werke I. 350) „Unter allen Völkern haben also die Griechen erst angefangen zu philosophiren. Denn sie haben zuerst versucht, nicht an

dem Leitfaden der Bilder die Vernunftkenntnisse zu cultiviren, sondern in abstracto; statt dass die anderen Völker sich die Begriffe immer nur durch die Bilder in concreto verständlich zu machen suchten.“

²⁴²⁾ Egy copani bálvány-szobornál „a szobrász célja csupán az volt, hogy félelmet gerjeszzen.“ Stephens, Central America I. 152. „A szobrászat legközönségesebb alakja egy holt feje volt.“ U. o. 159. Mayapanban vannak „képek emberi vagy állatalakokról, és úgy látszik, a művész minden igyekezete arra irányult, minél rútabb és rettenetesebb vonásokkal festeni.“ III. 135, „természetellenes és torzalakok.“ 412.

HARMADIK FEJEZET.

¹⁾ A szerencsétlenségek ezen kisebbedése a hosszabb élettartamnak egyik, habár nem is lényeges oka; a leg-hathatósabb ok az emberek természeti állapotának általános javulása; l. Brodie, Lectures on Pathology and Surgery 212; annak bizonyítékául, hogy a művelt emberek erősebbek, mint a műveletlenek, l. Quetelet, Sur l'Homme II. 67, 272; Lawrence, Lectures on Man 275, 276; Ellis, Polynesian Researches I. 98; Whately, Lectures on Political Economy 8-vo 1831. 59; Journal of the Statistical Society XVII. 32, 33; Dufau, Traité de Statistique 107; Hawkins, Medical Statistics 232.

²⁾ Ennek általános társadalmi következményeiről később fogok szólni; a nemzetgazdászatiakat Mill igen jól jelöli a következőkben: „A vonások közt, melyek művelt népek ezen folytonos nemzetgazdászati haladását jellemzik, figyelmünket a termelés tüneményeivel való szoros összefüggésénél fogva az kelti fel legelőször, hogy az ember hatalma a természet felett folytonosan és, amennyire az ember előreláthatja, korlátlanul terjed. A természeti tárgyak sajátságainak s törvényeinek ismerete egyáltalában nem látszik még végéhez közeledni; folytonosan gyorsabban halad, több irányban, mint bármely más előbbi korban és oly sok vizsgálatlanul maradt térre fordítja figyelmünket, hogy szinte igazolva látszik hitünk, miszerint a természettel való ismeretességünknek még csak gyermekkorában élünk.“ Mill, Principles of Polit. Economy II. 246—7.

³⁾ Milyen volt egykor ezen rettenetes betegség, megítélhetni a következő tényből: „qu'au treizième siècle on comptait en France seulement deux mille léproseries, et que

l'Europe entière renfermait environ dix-neuf mille établissemens semblables.“ Sprengel, Histoire de la médecine II. 374 Az ily betegség által előidézett halandóságról l. Clot-Bey, de la Peste, Párizs 1840. 62, 63, 185, 292.

⁴⁾ Az éhhalál eseteiről l. egy érdekes sorozatot Farr, Journal of the Statistical Society IX. 159—163. E szerint a XI, XII. és XIII. században átlagosan 14 évre esett egyegy éhhalál Angliában.

⁵⁾ Egyike az első élő tekintélyeknek azon nézetben van, hogy az éhhalál még a vegytan mai állása szerint is csaknem lehetetlen. Herschel, Discourse on Natural Philosophy 65. Cuvier (Recueil des Eloges I. 10) mondja, hogy sikerült az éhhalált lehetetlenné tenni. L. Godwin, on Population 500. s az éhhalál lehetetlenségére nézve egy tisztán nemzetgazdasági okot Mill, Principles of Political Economy II. 258; V. ö. Ricardo, Works 191. jegyzet. Az irlandi éhség kivételt képez; de még ezt is meg lehetett volna akadályozni, ha segítenek a nép szegénységén, mely lehetetlenné tette, hogy az éhhalál drágaság-á enyhíttessék.

⁶⁾ „Mivel az alaphölcselelő itéletének anyagát magában bírja, szemlélete vagy élvezete tárgyait sem kell magán kívül keresnie.“ Stewart, Philosophy of the Mind I. 462. s ezen megjegyzés csaknem szóról szóra ismételtetik III, 260. Locke azt, mi minden egyes szellemében van, az alaphöcselet egyedüli forrásává s igazságainak egyedüli próbakövévé teszi. Essay concerning Human Understanding Locke's Works I. 18, 76, 79, 121, 146, 152, 287, II. 141, 243.

⁷⁾ A lehozó tudományok kivételt képeznek; de az egész alaphöcselet behozó alapon nyugszik s azon feltételen, hogy általánosított szemléletekből áll s hogy csak ebből vonható le egyedül a szellem tudománya.

⁸⁾ Ezen megjegyzések csak a okra alkalmazhatók, kik tisztán alaphölcseleti kutatómódszert használnak. Azonban gen kevés azon alaphölcselelők száma, s ezek közt Franciaországban Cousin a legjelesebb, kik szélesebb körre emelkednek és arra törekednek, hogy a történelmi és bölcsészeti kutatásokat egymással egyesítsék, mi által eredeti szemléleteik megvizsgálásának szükségét elismerik. Ezen módszer ellen nem lehet semmit sem felhozunk, mennyiben itt az alaphöcseleti következtetések csak előfelvételek, melyeknek még meg kell erősíttetniök, hogy elméletek lehessenek. A onban ezen óvatos eljárás helyett leg többben csaknem mindig úgy járnak el ezen előfelvételekkel, mintha már elméletek volnának, mintha a lélektan által felállított igazságoknak csak történeti

példára volna szükségök. A példa és bizonyíték fogalmainak ezen összevegyítése általános hiba azoknál, kik mint Vico és Fichte, a történelmi tünemények felett, apriori szemlélődnek.

⁹⁾ V. ö. Stewart, *Philosophy of the Mind* II. 194. s Cousin, *Hist. de la Philosophie* II. ser. II. 92. Az indus alaphölcsészek egyik iskolája a tért tartotta minden dolog okának. *Journal of As. Soc.* VI. 268, 290. L. még Dabistan II. 40, ami azonban a Vedákkal nem egyezik meg. Ram-mohun Roy *On the Veds* (1832) 8, 111. Spanyolországban a tér végtelenségéről szóló tan eretnekségnek tekintetik. Doblado, *Letters* 92, mit össze kell hasonlítani Irenaeus ellenvetésével a valentiniánusokkal szemben. Beau sobre, *Histoire de Manichée* II 275 A tér különböző elméleteire nézve I. Ritter, *Hist. of Ancient Phil.* I. 451, 473, 477, II. 314, III. 195—204; Cudworth, *Intellectual System* I, 191, III. 230, 472; *Kritik der reinen Vernunft*, Kant, *Werke* II. 23, 62, 81, 120, 13, 147, 256, 334, 347; Tennemann, *Gesch. der Phil.* I. 109, II. 303, III. 130—137. IV. 284, V. 384—387, VI. 99, VIII. 87, 88, 683, IX. 257, 355, 410, X. 79, XI. 195, 385—389.

¹⁰⁾ Így nevez Cousin csaknem minden jelesebb angol bölcészt, Condillacot s minden tanítványát Franciaországban, mivel szerinte e rendszer „a le nom mérité de sensualisme.“ Cousin, *Histoire de Philosophie* II. ser. II. 88. Ezen nevet adja még ez iskolának Feuchtersleben *Medical Psychology* 52. és Renouard, *Histoire de la Médecine* I. 346, II. 368. Jobert, (*New System of Philosophy* II. 334 8-vo 1849) sensualizmusnak nevezi, ami jobb kifejezés.

¹¹⁾ Ezt igen szépen kimutatta James Mill, *Analysis of the Phenomena of the Human Mind* II. 32, 93—95 s másutt. V. ö. *Essay concerning Hum. Und.* Locke, *Works* I. 147, 148, 154, 157 s az éles különbségtételt (198), „a tér végtelenségének képzete és a végtelen tér fogalma közt lévő különbségről.“ A 208. lapon gunyosan mondja Locke „Mivel azonban még is vannak emberek, kik meg vannak győződve, hogy a vég elenségről tiszta, határozott és kimerítő fogalommal bírnak, ezeknek külön előnyeik vannak s igen örülnék (több másokkal, kiket ismerek, s akik bevallják, hogy ezt velem együtt nélkülözik), ha e tárgyra nézve nekem oktatást adnának.“

¹²⁾ Mill, *Analysis of the Mind* II. 96, 97. L. még *Examination of Malebranche* Locke. *Works* VIII. 248,

249; Müller, Elements of Physiology II. 1081, amelyet v. ö. Comte, Philosophie Positive I. 354.

¹³⁾ Az idealistákról szölok ellentétben a sensualistákkal, jöltehet az idealista szót a bölcsészek egészen más értelemben is használják. E különféle használatról l. Kant Kritik der reinen Vernunft und Proleg. zu jeder künftigen Metaphysik, Werke II. 223, 389, III. 204, 210, 306, 307. Szerinte Descartes idealizmusa tapasztalati.

¹⁴⁾ Igy szól Dugald Stewart (Philosophical Essays, Edinb. 1810. 33.) a személy-azonosság „egyszerü eszméjéről.“ Reid (Essays on the Powers of Mind I. 354) mondja „Nem ismerek fogalmat és képzetet, melyet jogosabban lehetne egyszerünek s eredetinek tartani, mint a tért és időt.“ A szanszkrit bölcsészetben az időt „független ok“-nak hívják. Vishnu Purana 10, 216.

¹⁵⁾ „Miként a tér nagy terjedelmü szó és magában foglal minden egymás mellé való helyezést és egyszerre való léteztést, ugy az idő, e szintén nagy terjedelmü szó alatt minden egymásra következöt s egymásután rendeltet együtt értünk“ Mill, Analysis of the Mind II. 100; az idő és emlékezet viszonyáról l. 252. J o b e r t, New System of Phil. I. 33. mondatik „az idő csak az események egymásután következése, és mi az eseményeket csak tapasztalat által ismerjük.“ L. 133. s v. ö. az időről Condillac, Traité des Sensations 104—114, 222, 223, 331—333. Ugyanezen eredményre jut Locke, Essay concerning Human Understanding II. könyv, XIV. fejt. Works I. 163. s a worcesteri püspökhöz irt második válaszában III. 414—416. Az állag fogalmáról l. I. 285, 290, 292, 308, III. 5, 10, 17.

¹⁶⁾ Reid (Essays on the Powers of the Mind I. 281) mondja, hogy a „szükségképi igazságok nem lehetnek az érzékek segélyével képzett következtetések, mert az érzékek csak azt bizonyítják, ami létezik, de nem azt, minek szükségkép léteznie kell.“ L. még II. 53, 204, 239, 240, 281. Ezen különbséget megerősíti Whewell, Philosophy of the inductive Sciences 8-vo 1847. I. 60—73, 140; Dugald Stewart, Philosophical Essays 123, 124. Hamilton (Additions to Reid's Works 754) mondja, miszerint a „nem esetleges igazságoknak ellentéte absolut képzelhetetlen.“ Azonban ezen tudós író nem mondja meg nekünk, mint ismerhetjük meg, hogy valami „absolut képzelhetetlen.“ Ha mi nem foghatunk fel egy fogalmat, ez nem bizonyít képzelhetlensége mellett, mert később, a tudomány előhaladásával, képzelhető lehet.

¹⁷⁾ Ezt bizonyítja Locke minden tanítványa, s egyike a leghíresebbeknek így szól: „Azt mondani, hogy a szükséges igazságokat tapasztalat által nem szerezhethjük meg, egyenlő az érzék és ész legvilágosabb tanubizonyosságának megtagadásával.“ Jobert, *New System of Phil.* I. 58.

¹⁸⁾ Félreértések elkerülése végett ismétlem, hogy itt és mindenütt alaphölcsőelem alatt azon tág irodalmat értem, mely azon feltételen nyugszik, hogy az emberi szellem törvényeit egyedül saját öntudatunk tényeiből kell felállítanunk. Erre nézve természetesen nem egészen illik az „alaphölcsőlet“ szó, de ha az olvasó e meghatározásra figyel, nem keletkezhetik zavar.

¹⁹⁾ Amit egy híres bölcsészettörténész mond a platonizmusról, az áll minden alaphölcsőszeti rendszerről: „Dass sie ein zusammenhängendes harmonisches Ganzes ausmachen (azaz annak alaptételei fűlt in die Augen.“ Tennemann, *Gesch. der Phil.* II. 527. Ugyan ő bevallja (III. 52.) az ellentett rendszerekről „und wenn man auf die Beweise sieht, so ist der Empirismus des Aristoteles nicht besser begründet als der Rationalismus des Plato.“ Kant megengedi, hogy csak egy valódi rendszer lehet, de azt hiszi, hogy ő már felfedezte, mi előde nek nem sikerült. *Die Metaphysik der Sitten* Kant, *Werke* V. 5, a hol f. l. e. s. i. a kérdést: „ob es wohl mehr als eine Philosophie geben könne?“ Egy más helyütt (*Kritik u. Prolegomena*) mondj, hogy az alaphölcsőelem nem ha'adt előre s alig lehet állítani, hogy mint tudomány léteznek, *Werke* II. 49 50, III. 166, 246.

²⁰⁾ Igen érdekes példa e tekintethen Cousin kísérlete, ki egy eklektikus iskolát akart alapítani; ezen kitűnő tudós sem kerülhette el az alaphölcsőszők egyoldalúságát s felveszi a szükséges és esetleges eszmék közötti különbséget, ami által különböznek az ideális és sensualisták: „La grande division des idées aujourd'hui établie est la division des idées contingentes et de idées nécessaires.“ Cousin, *Hist. de la phil.* II. ser. I. 82, II. 92, I. ser. I. 249, 267, 268, 311, III. 51—54 Cousin folytonosan ellenmond Lockenak, s állítja, hogy megcáfolta ezen mély és tekintélyes gondolkozót, holott még James Mill érveit sem hozza fel, ki mint alaphölcsősz, legnagyobb sensualisták, és akinek nézeteit, akár helyesek, akár hibásak, eklektikus bölcsészeti történelemszerek meg kellett volna említenie. Egy más eklektikus, Hamilton (*Discussions on phil.* 597. bölcsőlete „fejletlen, mely azonban meggyőződés szerint, igazságon alapszik. Ezen meggyőződéshez nemcsak öntudatom érvei által jutottam, de azon felfedezés által

is, hogy ezen rendszer az ellentett bölcsészeti nézeteknek közép- és egyesítő pontját képezi.“ De az 589. lapon az egyik legfontosabb bölcsészeti nézet, „a felületes Locke rendszere“ felett könnyedén pálcát tör.

²¹⁾ Berkeley az őszinteség egy pillanatában önkénytelenül beismer olyas valamit, mi törekvéseit rossz hirbe hozhatná: „Általában azon meggyőződéshez hajlok, hogy ha a bölcsészetnek nem is minden, de bizonynyal legtöbb akadálya magunkban rejlik. Mi csináljuk a port és panaszkodunk azután, hogy nem látunk.“ Principles of Human Knowledge, Berkeley Works I. 74. Minden bölcsésznek és hit tudósnak szivére kellene venni e mondatot: „mi csináljuk előbb a port és panaszkodunk azután, hogy nem látunk.“

²²⁾ Az eszmetársulat némely Hume és Hartley által felfedezett törvényeit történetileg is lehet igazolni, mi a bölcsészeti kényállitmányokat tudományos elméletekké változtatná, Berkeley elmélete a látásról, Brown-é a tapintásról élettanilag igazoltattak, úgy hogy most tudjuk, mit különben csak sejtettünk volna.

²³⁾ Az alpbölcsészeket gátló s e fejezetben idézett nehézségek egyikére nézve idéznem kell Kant megjegyzéseit: „Wie aber das Ich, der ich denke. von dem Ich, das sich selbst anschaut unterschieden (indem ich mir noch andere Anschauungsarten wenigstens als möglich vorstellen kann), und doch mit diesem letztern als dasselbe Subject einerlei sei, wie ich also sagen könnte: Ich als Intelligenz und denkendes Subject, erkenne mich selbst als gedachtes Object, sofern ich mir noch über das in der Anschauung gegeben bin, nur gleich anderen Phaenomenen, nicht wie ich vor dem Verstande bin, sondern wie ich mir erscheine, hat nicht mehr auch richt weniger Schwierigkeit bei sich, als wie ich mir selbst überhaupt ein Object und zwar der Anschauung und innerer Wahrnehmungen sein könne.“ Kritik der reinen Vernunft Kant. Werke II. 144 Igen örömet hagyom e kérdést eldöntetlenül; mert látom, hogy mindkét kérdés nemcsak igen nehéz, de ismeretünk jelen állásánál valóban megfejthetetlen is.

AZ I. KÖTET TARTALMA.

	Lap.
Buckle Henrik Tamás	III—VIII.

ELSŐ FEJEZET.

A történetbuvárlat segédforrásainak jelen helyzete. Az emberi cselekedetek törvényszerűségének kimutatása. Ezen cselekedetek szellemi és természeti törvényei; mindkét irány vizsgálatának szükségessége. Természettudomány nélkül nincs történelem.

	Lap.
A történetírás tárgya	1
A történészek korlátolt ismerete	3
A jelen munka feladata	5
Ha az emberi cselekedetek nem határozott törvények kifolyásai, úgy a véletlentől vagy természetfölötti befolyástól kell függniök	8
A szabadakarat és elővégzet tanainak valószínű eredete	10
Az elővégzet hittani és a szabadakarat alaphölcsészeti alapja	12
Az ember cselekedeteit az előzmények határozzák meg, melyek vagy az emberi szellemhez vagy a külvilág- hoz tartoznak	15
A történelem tehát nem más, mint a természet behatása az emberre és az ember behatása a természetre	15
A statisztika az emberi cselekedetek rendszeressége mellett tanuskodik gyilkosság és más bűnök tekin- tetében	16
Ugyanannak bebizonyítása az öngyilkosságok	20
Az évenként kötött házasságok	25
És a címzet nélkül feladott levelek tekintetében	25
A történésznek ki kell kutatnia, vajjon a szellem vagy a természet gyakorolt-e nagyobb befolyást az emberi	

cselekedetekre. Természettudomány nélkül nincs történelem	Lap. 26

MÁSODIK FEJEZET.

A természet befolyása a társadalmi rendre és az egyén jellemére.

Az ember természeti befolyások alatt áll, melyek : az ég- alj, táplálék, talaj és természettünemények általában	29
Azok hatása a vagyon felhalmozódására	30
Ugyanannak eloszlására	37
Ez elvek bebizonyítása Irland által	44
India által	47
Aegyptom által	53
Középamerika által	58
Mexikó és Peru által	59
A természettörvények hatása Braziliában	62
A természettünemények befolyása a képzelemre és érte- lemre általában	72
A természet uralma az ember felett és az ember uralma a természet felett	74
Az első esetben inkább a képzelem van felkeltve, mint az értelem; és ide tartozik minden régi művelődés	75
Földrengés és tűzhányok fölkeltik a képzelmet	75
Szintügy a veszély általában	77
Nemkülönben az egészségtelen égalj, mivel bizonytalanná teszi az életet	78
Ezért az Európán kívüli művelődésekre főleg a képze- lem, az európaiakra az értelem gyakorolt befolyást	79
E tétel magyarázása India és Görögország összehason- lítása által	80
Továbbá Középamerika által	90

HARMADIK FEJEZET.

Az alapbölcselők szellemi törvények fölfedezésére alkalmazott rendszereinek bírálata.

Az előbbi fejezetben kimutattuk azon két kiváló körülményt, melyek Európát a világ minden más részétől megkülönböztetik	92

	Lap.
Innen kiviláglik, hogy Európa történelmére nézve a szellemi és természeti törvények két osztálya közül a szellemiek a fontosabbak	95
Mindkét alaphölceseleti irány szellemi törvényeket általánosító módszerének bírálata.	97
E módszerek sikertelensége	100

J E G Y Z E T E K.

Első fejezet	103
Második fejezet.	118
Harmadik fejezet	172

